

T.C.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

TÜRK MİLLETİNİN AYDINLANMASINDA
BİR ENTELEKTÜEL OLARAK
MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

EMİNE NİHAL GİRAY

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Yüksek Lisans Programı

İSTANBUL-2009

**T.C.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ**

**TÜRK MİLLETİNİN AYDINLANMASINDA
BİR ENTELEKTÜEL OLARAK
MUSTAFA KEMAL ATATÜRK**

EMİNE NİHAL GİRAY

**Danışman
Prof. Dr. Zekeriya Kurşun**

**Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Yüksek Lisans Programı**

İSTANBUL-2009

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	: 2
ÖNSÖZ	: 3
ABSTRACT	: 4
ÖZET	: 5
GİRİŞ	: 6
I. BATI'DA ENTELEKTÜEL HAREKETLERİN SERÜVENİ	
1. Kavramlar Üzerine	: 9
2. Entelektüel'in Fonksiyonları	: 20
3. Batı'da Entelektüel'in Serüveni	: 27
A. İlk Çağda Düşünce Hayatı	: 27
B. Orta Çağda Düşünce Hayatı ve Entelektüel Hareket	: 30
C. Modern Çağda Batı'da Düşünce Hayatı ve Aydınlanma	: 35
II.OSMANLI TOPLUMUNDA AYDINLAR	
1. Kuruluşundan Islahat Hareketlerine Kadar Entelektüel Hayat ve Ulema-İlmiye Sınıfı	: 42
2. Jön Türklerin Öncelleri "Yeni Osmanlılar"	: 59
3. Jön Türk Hareketi	: 76
III. BİR "ENTELEKTÜEL" OLARAK MUSTAFA KEMAL ATATÜRK	
1. Atatürk'ün Entelektüel Birikimi	: 86
2. Atatürk'ün Fikir Dünyası ve Türk Aydınlanması	: 100
3. Atatürk ve Kültür	: 110
4. Atatürk ve Eğitim	: 131
5. Atatürk ve Din	: 145
SONUÇ	: 158
KAYNAKÇA	: 166

KISALTMALAR

A.g.b.	: Adı geçen bildiri
A.g.e:	: Adı geçen eser
A.g.m	: Adı geçen makale
b.y.y	: Basım yeri yok
b.t.y	: Basım tarihi yok
CDTA	: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi
ev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
s.	: Sayfa
TCTA	: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
t.y.	: Tarih yok
vb.	: Ve benzeri

ÖNSÖZ

Bu tezin çalışması sırasında fikirleriyle yol gösteren, büyük bir titizlikle emek veren, tez danışmanım, değerli hocam Sayın Prof. Dr. Zekeriya Kurşun'a teşekkür ediyorum. Ayrıca, Yüksek Lisans'a başladığım ilk günden beri desteklerini esirgemeyen, yol gösteren, Enstitümüz müdürü ve kurucusu Dr. Edip Başer'e, değerli hocalarım Doç. Dr. Tülay Alim Baran ve Dr. Erol Mütercimler'e teşekkür ederim. Tez çalışmamın sıkıntılı zamanlarında manevi destekleri ve katkıları için sevgili arkadaşlarım, Hatice Karaca, Aslıhan Erbaşı, Hülya Korkmaz, Fırat Başbuğ ve Zeynep Sümer'e teşekkürü bir borç bilirim. Tüm eğitim yaşantım ve çalışmalarımda hem daim beni destekleyen aileme en derin şükranlarımı sunarım.

ABSTRACT

Intellectuals are regarded as the people who directly contribute to production, transmission and criticism of the ideas. Besides having a sphere of influence in society by means of their ideas Intellectuals, also become experienced in the same social environment. Therefore, it is essential to consider the environment that the intellectuals were born into, the things that might have an effect on them while growing up, the characteristics that they acquired also the political and social surrounding in which they are active. After the Western Enlightenment movement, the movement of ideas had also begun in Ottoman society. This atmosphere, had produced the intellectuals who directed the society in that time. Every individual is affected by their environment, its social and cultural features and its various movements of thought. While some individuals who are affected by these movements of thought stand for them, some synthesize them according to themselves and create a new idea. These mainly abilities of the people of importance, differ them from other people in society. For this reason, “Mustafa Kemal Atatürk” is considered to be an intellectual who kept up with new ideas, evaluated and put them into practice, besides produced new ideas which dynamized the structure of the Turkish society in a way that was suitable to its structure.

Key words: Atatürk, intellectual, enlightenment

ÖZET

Entelektüeller, fikirlerin üretilmesine, iletilmesine ve eleştirilmesine doğrudan doğruya katkıda bulunan kişiler olarak kabul edilmektedirler. Entelektüeller fikirleri yoluyla toplumda bir etki alanına sahip oldukları gibi, yetişmeleri de sosyal çevre içinde olmaktadır. Bu nedenle, entelektüellerin doğdukları ortam, hangi etkilerle yetiştikleri, özellikleri nasıl kazandıkları, nasıl bir siyasi ve sosyal çevre içinde faaliyet gösterdikleri önemlidir. Batı'daki Aydınlanma hareketinden sonra Osmanlı toplumunda da düşün hareketleri başlamıştır. Bu düşün ortamı, topluma yön veren entelektüeller yetiştirmiştir. Her birey, yaşadığı çevreden, toplumsal ve kültürel özelliklerden ve çeşitli düşünce akımlarından etkilenir ve onun savunucusu olur. Bazıları da onları kendi içinde sentezleyerek yeni bir düşünce oluştururlar. Toplumdaki önemli kişileri, diğer insanlardan ayıran özelliklerin başında da bu yetenekleri gelmektedir. Bu sebeple, Mustafa Kemal Atatürk yeni düşüncelere açık, onları takip eden, yeni fikirleri yorumlayan, eylem haline getiren, Türk Toplumunu'nun sosyal yapısına uygun dinamizm veren yeni düşünceler üreten bir *entelektüel* olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, entelektüel, aydınlanma

GİRİŞ

Entelektüeller, fikirlerin üretilmesine, iletilmesine ve eleştirilmesine doğrudan doğruya katkıda bulunan kişiler olarak kabul edilmektedirler. Bu toplumsal katman, yaşadıkları toplumun siyasal, sosyal, ekonomik ve psikolojik yapısıyla etkileşim halindedirler. Entelektüeller tarafından üretilen düşün ve değerler, toplumun diğer kesimlerinin eylem ve davranışlarını etkilemiştir. Bu etkileme toplumsal yapı ve şartlarla birlikte söz konusu olmaktadır. Entelektüelin halkla ilişkisi de toplumsal ve sosyal değişimlere öncülük etmesi, değişeni yaygınlaştırması, yeni yeniliklerin oluşumunda öncülük etmesi üzerine kurulmuştur. Halkın aydınlanması konusunda entelektüellere büyük görevler düşmektedir.

Entelektüeller fikirleri yoluyla toplumda bir etki alanına sahip oldukları gibi, yetişmeleri de sosyal çevre içinde olmaktadır. Bu nedenle, entelektüellerin doğdukları ortamın, hangi etkilerle yetiştiklerinin, özelliklerini nasıl kazandıklarının, nasıl bir siyasi ve sosyal çevre içinde faaliyet gösterdiklerinin incelenmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, entelektüellerin toplumsal ve siyasal etkinliği, devlet ve toplum sorunları karşısında eylem ve düşüncelerinin ne kadar etkili olduğu, bu toplumsal katmanın öneminin vurgulanması bağlamında araştırılmalıdır.

Entelektüel'in bir kimlik olarak kabul edilmesi, 18. yüzyıl sonrası olarak kabul edilse de, entelektüeller tarih boyunca ve her toplumda var olmuşlardır. Entelektüellerin fonksiyonları, içinde buldukları toplumun koşullarına göre farklılık göstermektedir. Dolayısıyla, entelektüeller yetiştikleri topluma göre değerlendirilmelidirler.

Çalışmamızın konusu, Türk milletinin aydınlanmasında büyük rol oynayan Mustafa Kemal Atatürk'ü herkes tarafından bilinen ve oldukça fazla işlenen asker, devlet adamı gibi kimliklerinin dışında bir *entelektüel* olarak incelemektir.

Bu değerlendirmeyi yapabilmek için öncelikle *entelektüel* kimliğinin ortaya çıkışını bir sorunsal olarak irdelemek gerekmektedir. Entelektüeller içinde buldukları toplumun koşullarına göre şekillendikleri için genel geçer bir entelektüel tanımı bulunmamaktadır. Bu yüzden ilk bölümde, kavram kargaşasını ortadan kaldırmak için, bu toplumsal katmana

verilmiş olan kavramlar değerlendirilmeye tabi tutularak tezin teorik alt yapısı hazırlanmıştır. Ayrıca, bu kavramlar Türk toplumunda kabul edilen kavramlarla karşılaştırılmıştır. Entelektüellerin sahip oldukları özellikleriyle birlikte, olması gereken özellikler, fonksiyonlar, değişik görüşler çerçevesinde eleştirel bir bakışla ele alınması zorunluluğu bulunmaktadır. Entelektüelin Batı'da ortaya çıkışı, doğuşu ve gelişimi, bu çalışmanın bir diğer sorunsalını oluşturmaktadır.

Osmanlı'nın kuruluşundan Cumhuriyet'e kadar olan dönemdeki entelektüel hayatı veya modernleşme sürecinde entelektüel birikim bir başka sorunsalımızı oluşturmaktadır. Bu bölümde ilk olarak, Türk toplumunda entelektüel bir yapı olarak değerlendirilen ulema-ilmîye sınıfı açıklanarak, Ulemanın devletle ve halkla olan ilişkisi, fonksiyonları, eğitim ve bilim yuvası olan medreselerin özellikleri sorgulanmıştır. Ayrıca, genelde İslam dünyasında, özelde Osmanlı'da bilimde meydana gelen gerilemenin ve ulema'daki bozulmaların sebepleri ve sonuçları da değerlendirilmiştir. Bu başlık altında, ulemanın durumunda Tanzimat ile ortaya çıkan değişiklikler, Tanzimat yeniliklerinin bir sonucu olarak ulema'dan farklı olarak yani Osmanlı geleneksel aydınından farklı bir aydın katmanlarının doğuş ve gelişimi tarihsel bir boyutta, bir süreç ve evrim dinamiğinde ele alınmaya değer bulunmuştur. Osmanlı aydınınının devlette doğuşu, dönemin şartları gereği takip ettiği Osmanlılık siyaseti ve Tanzimat Batılılaşmasının aydın sınıfı üzerindeki etkisi irdelenmiştir. Batılı anlamda entelektüel'e yakınlığı nedeniyle, incelenen diğer bir alt başlık ise, Tanzimat'ın ortaya çıkardığı sonuçlara tepki olarak ortaya çıkan Yeni Osmanlılar Hareketi'nin ortaya çıkış sebepleri, temsilcileri, karşı oldukları durumlar, kişiler, savundukları görüşler ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki önemleridir. Yeni Osmanlılar hareketinin devamı olarak algılanan, II. Abdülhamit tarafından ilan edilen fakat iki yıl sonra uygulamadan kaldırılan anayasanın tekrar uygulamaya konması için çalışan ve II. Abdülhamid'e tepki olarak ortaya çıkan Jön-Türk hareketi ve İttihat Terakki örgütünün özellikleri, temsilcileri ve savundukları görüşler de başka bir alt başlıkta değerlendirilmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk'ün düşünsel temelleri, fikirleri ve entelektüel kimliği çalışmamızın ana teması olarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Bir entelektüel'in yetişmesinde ve kişiliğinin oluşmasında yetiştiği ortamın ve aldığı eğitimlerinin çok büyük önemi vardır. Bu yüzden, Mustafa Kemal'in entelektüel birikimini oluşturan eğitim hayatı, bununla birlikte düşünsel temellerini oluşturan olaylar ve kişiler değerlendirmeye alınarak O'nun düşünsel temellerinin nasıl oluştuğu gösterilmek istenmiştir. Bununla birlikte, Atatürk'ün Bu fikirlerin

ortaya çıkardığı Türk Aydınlanması, Atatürk'ün düşünsel temelleriyle vurgulanmaya çalışılmıştır. Aydınlanma hareketini kapsayan kültür, eğitim ve din ile ilgili Atatürk'ün ortaya koymuş görüşler ayrıntılı olarak verilerek, O'nun *entelektüel* kimliği değerlendirmeye alınmıştır.

I. BATI'DA ENTELEKTÜEL HAREKETLERİN SERÜVENİ

1. KAVRAMLAR ÜZERİNE

Entelektüel, aydın, intelijansiya, münevver vb. kavramlar üzerine pek çok tanımlamalar yapılmış, kimlerin bu kavramlarla adlandırılması gerektiği de tartışma konusu olmuştur. “*Entelektüel*” kavramının tanımlanmasının kolay olmadığı pek çok araştırmacı ve yazarın çalışmalarında açıkça görülmektedir. Bu kavramı ve diğer kavramları tanımlarken ortaya çıktıkları toplumlar, birbirleriyle farklı yönleri, tarihsel gelişimi ve bu gelişim süreci içerisindeki fonksiyonlarını değerlendirmek gerekir. Nitekim; Cemil Meriç, “*entelektüel*” kavramını değerlendirirken; “*Her ülkenin, her çağın, her sınıfın, her ideolojinin entelektüel anlayışı başka. Dünyaca kabul edilmiş bir entelektüel kıstası yok dense yanlış olmaz*”¹ demektedir. Meriç, “*Entelektüel tariflere hapsedilemez, Mefhumu dalgalanışları içinde kavramak tarihe başvurmakla kabildir*”² diyen Schumpeter³ gibi düşündüğünü ifade etmektedir.

Batı toplum tarihi içerisinde dört farklı kavram ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki “*literatus*”⁴ kavramı (çoğulu literati), ikincisi Rusçadan batı dillerine iletilen “*intelligentia*”⁵ kavramı (çoğulu intelijentsiya), üçüncüsü “*les clerics*”⁶ kavramı, son olarak da “*intellectual*”⁷ kavramıdır. Türkçede bu terimler tek bir sözcüğe “*-aydın(lar)-*” indirgenmiştir.

Şerif Mardin, “*entelektüel*” sözcüğünün ilk defa Dreyfus⁸ yanlısı yazarların konuya Clemenceau tarafından “*les intellectuels*” olarak takdim edilirken kullanıldığını, “*inteligentsia*”nın , 1860’ların Rusya’sından gelmekte ve bilim veya sanatta öncülük vurgusunu taşıdığını, “*literati*”nin geleneksel kültürde hayatlarını “bilmeye” veren kişiler

¹ Cemil Meriç, *Mağaradakiler*. İstanbul 2005, s. 24

² A. g. e., s. 24

³ Joseph Alois Schumpeter (1883-1950) : Avusturya asıllı Amerikalı İktisatçı ve toplumbilimci.

⁴ Litterat/us: s. Alâmetli, öğrenim görmüş, aydın, bilgili, bilgin, Sina Kabağaç-Erdal Alovera , *Latince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 348

⁵ intelligentia: aydın, aydın kesim, Tamara Ribalçenko, *Rusça Temel Sözlük: Rusça-Türkçe / Türkçe-Rusça*, Moskova 2004, s.129

⁶ Clerc: Bilgin, Tahsin Saraç, *Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük*, Ankara 1976, I, 237

⁷ Intellectual: Anlıksal, zihinsel, düşünsel etkinlik gösteren,kafa çalışması yapan, aydın, düşünce adamı, a.g.e., s. 719

⁸ Dreyfus Olayı: 1894-1906 arasında Fransa halkını ikiye bölen, dönemin Yahudi düşmanlığı ve milliyetçilik eğilimlerini kuvvetlendiren , ama toplum içinde tanınan bazı düşünce ve yazın adamlarının bu toplumsal girdaba kapılmadan kurtulmaya çalıştıkları hukuki dava. 1894 yılında Almanya büyükelçiliğinde görevli bir temizlikçinin Fransız toplarına ilişkin bazı gizli yazışmaları bulup Fransız yetkililerine iletmesi sonucu, yahudi yüzbaşı Alfred Dreyfus itham edilmiş ve ömür boyu hapse mahkum edildi.

olduğunu, “*les clerics*”in ise literatinin bilgiyi muhafaza ve aktarma yönündeki sorumluluklarının Orta Çağ’da kullanılan bir tabiri olduğunu belirtir.⁹

Topluluğun temel değerlerinin sağlanması ve kuşaktan kuşağa aktarılması görevini üstlenen *literati* kelimesi gerek entelektüel’den gerekse Rusça’da ki *intelligentsia*’dan anlam ve fonksiyon bakımından farklılık göstermektedir. Mesleği “bilme” olan kimse *literatus*, toplum içinde en önemli sayılan işlerden birini üstlenmiştir, o da topluluğun temel değerlerinin sağlanması ve kuşaktan kuşağa aktarılmasıdır. Dini değerlerin kitleye ve gelecek kuşaklara iletilmesi de, yasaların sürdürülmesi, geleneklerin hatırlatılması gibi çabalar *literatus* özellikleridir.

Literatus kavramıyla karıştırılan diğer kavram da Fransızca *les clerics* kavramıdır. Geleneksel topluluklarda hayatlarını bilmeye, bilgiyi muhafaza etmeye ve topluma “iyi” yi göstermeye adanmış insanlar *les clerics* kavramı ile tanımlanmaktadır.¹⁰

Intelijansiya sözün ilk olarak XIX’uncu yüzyılda Rusya’da kullanılmıştır.¹¹ Başlangıçta bu kelime okumuşlar sınıfını ifade etmek amacıyla ve sosyal sistemin içinde olup da sosyal sistemden sayılmayan kişiler için kullanılmıştır. Bu dönemde aydınların kendilerini sadece cemiyet kitlelerinden değil, sosyal sistemin bütününden de ayrı hissettikleri kabul edilirdi. Daha sonra Rus *intelligentsia* sınıf deyimi, kendini cemiyetten uzak hisseden, sosyal sistemin yıkılmasına taraftar kimseler grubu olma manasını kaybetti ve elleri değilse de zekaları ile esasında “ağır” sayılabilecek işleri gören kimseler grubu manasını kazandı. Böylece cemiyette teknolojik ve idari sahalarda çalışan “*beyaz yakalılar-white collared*” denilen gruplar manasında kullanılmaya başladı.¹²

Devrimden sonra kullanılan “*intelligentia*” teriminin, Sovyet dünyasında bambaşka bir anlama büründüğünü, protestoculuktan vazgeçen Sovyet Aydınlarının, görevli haline geldiğini, eleştirici niteliklerini hepten yitirmemiş olsalar bile sınırlı ideolojik bir dizgede üretim kategorisi içinde yer almış bulduklarını ifade ediyor.¹³

⁹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İstanbul 2006, s.252

¹⁰ A.g.e, s.253

¹¹ Raymond Aron, *Aydınların Afyonu*. çev. İzzet Tanju. İstanbul 1979, s. 261

¹² Carle C. Zimmerman, *Yeni Sosyoloji Dersleri*. çev. Amiran Kurtkan Bilgeseven. İstanbul 1964, s. 77-78

¹³ Louis Bodin, *Aydınlar*. çev. Mehmet Dündar., Ankara 2000, s. 9

Bu konuda çalışma yapmış pek çok araştırmacı, aşağıdaki örneklerinde de görüldüğü gibi, *entelektüel* kavramı, için “*zihinsel akla dayanan, aklın kullanılmasını gerektiren, yüksek zekalı, olağandışı usa vurma gücü gösteren*”, “*bilim ve teknik kültürünün değişik dallarında özel öğrenim görmüş kimse*”, “*fikir konuları ve sorunlarıyla yakından ilgili*” şeklinde tanımlamalar kullanmıştır. Encyclopedia of Social Sciences, *entelektüel* için, “*hükümleri düşünceye ve ilme dayanan*” tarifi yapar. Entelektüel olmayanların hükümleriyse doğrudan doğruya duyulara dayanır.¹⁴ Fransız Akademi Sözlüğünün 1935 tarihli baskısında *intellectuel* sözcüğü şöyle tanımlanmaktadır: “*Bu sözcük çoğu kez, manuel (elle çalışan, elle ilgili) karşısı intelligence (zeka, zeki adam) kullanımı baskın olduğu kişiler için söz konusudur.*”¹⁵

Weber’e göre *entelektüel*, “*dünya kavramımızı bir anlam sorununa dönüştüren kişidir.*”¹⁶ Shills de buna yakın bir anlamda “*entelektüeller, herhangi bir toplumda, iletişimlerinde ve ifadelerinde insan, toplum, tabiat ve evrene ilişkin konularda daha genel çaplı ve soyut semboller kullanan ve bunu toplumun diğer üyelerine oranla daha sık yapan insanlar grubudurlar*” diye tanımlamaktadır.¹⁷

R. Michels *entelektüel*’i “*bilgiye sahip olan, bilgi ve düşünceye dayalı kararları, diğer insanlara göre hissi bağlardan daha uzak kalarak ele alan insanlar olarak niteler.*” Formal eğitime ilave bilgiyi hazmetmiş ve zihni işlemlerde bulunanları da *entelektüel* kavramına dahil eder. Martin Lipset’in *entelektüel* tanımı şöyledir; “*kültürlü, yani sanat, bilim ve din dahil olmak üzere insanın sembolik dünyasını anlatan, yayan ve uygulayan kişiler entelektüellerdir.*”¹⁸

Edward Said’e göre *entelektüeller* kendi dili, geleneği, tarihsel süreci olan bir toplumun üyesidirler. Önemli olan aydınların nereye kadar bu fiili durumların kölesi, nereye kadar düşmanı olduklarıdır. Aynı durum aydınların kurumlarla (akademi, kilise, mesleki örgüt) ve zamanımızda onları olağanüstü ölçüde kendi saflarına katan dünyevi güçlerle olan ilişkileri için de geçerlidir. Bu sürecin sonunda aydınlar, halkı bir kenara itip devlete

¹⁴ Encyclopedia of Social Sciences ‘den aktaran; Cemil Meriç, “Batı’da ve Bizde Aydın Serüveni”. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi ,(ed.Murat Belge), İstanbul 1983, I, s.131

¹⁵ Louis Bodin, *a.g.e*, s.9

¹⁶ Max Weber, *The Sociology of Religion*, Boston, 1964 ‘den Nuray Mert, “Aydın: Bir Masal Kahramanı”, *Türkiye Günlüğü* Sayı: 35, 1995, s. 47

¹⁷Edward Shills, *Intellectuals*. International Encyclopedia of Social Sciences 7. Newyork, 1968’ den *a.g.e*, s. 47

¹⁸ Seymour Martin Lipset, *Siyasal İnsan*. çev. Mete Tunçay , Ankara 1986, s. 304

bağılıklarını ilan etmişlerdir. Oysa aydınının asıl görevi bu tür baskılar karşısında görece bağımsızlığını korumaya çalışmaktır. Edward Said, entelektüeli sürgün ve marjinal olarak ve amatör olarak iktidara karşı hakikati söylemeye çalışan biri olarak nitelemesini buna bağlar.¹⁹

Antonio Gramsci; entelektüelleri ikiye ayırır; “*geleneksel ve organik entelektüeller*”. Birinci kategoride yer alanlar, profesyonel anlamda entelektüeller, sanatla, bilimle, kültürle uğraşır ve geçimlerini bu uğraşla kazanırlar. Organik olanlar ise, temel toplumsal sınıflardan biri içinde düşünme ve örgütlenme işlevini yerine getirmeye bağlıdır. Bunlar herhangi bir iş sahibi olabilirler, sanayici veya terzi, avukat veya öğretmen, noter veya tornacı gibi. Önemli olan organik biçimde bağlı oldukları sınıfın düşünce ve özlemlerini yönlendirmeleridir.²⁰

Jacques Le Goff Ortaçağda entelektüelleri anlattığı kitabında, tarihi anlamıyla skolastiğin bir düşünce yöntemi olarak taşıdığı öneme değinirken , Dominiken ilahiyatçı ve tarihçi Marie Dominique Chene’nun bir sözüne yer verir; “*Düşünmek, yasaları, özenle saptanmış meslektir.*” Entelektüelin tanımı bu önermede karşımıza çıkıyor: “*aklını kullanmayı meslek edinmiş kişidir.*”²¹

Cemil Meriç, entelektüeli “*zamanın irfanına sahip olan, ülkesinin dilini, edebiyatını, tarihini bilen, dünyadaki belli başlı düşünce akımlarına yabancı olmayan, peşin hükümlere iltifat etmeyen, olayları kendi kafasıyla değerlendiren bir kişilik*” olarak tanımlar.²²

Sabri Ülgener, “*Fikir ürünleri ve temsil ettikleri değer anlayışı ile toplumu etkilemede lider fonksiyonuna sahip (veya öyle olduklarına kendilerini ve başkalarını inandırmış) kişilerin dağınık ve gevşek gruplanması*” şeklinde entelektüeli tarif eder.²³ Ülgener, entelektüel’in kafası ile iş gören ve bilhassa kafa ürünü ile geçinen kişi anlamı dışında, bir anlamı daha olduğunu, esas ele alınması gereken anlamı olduğunu ifade eder. Bu anlam tek taraflı bir akıl ve mantık insanını tarif eder. Bu insanın özelliklerini “*intellectualizm*” düşüncesinde aramak gerekecektir. “*Intellectualizm*”, sivri ve tek yanlı bir mantık

¹⁹ Edward W. Said, *Entelektüel: Sürgün, Marjinal, Yabancı.* çev.Tuncay Birkan. İstanbul 2004, s. 15

²⁰ “Gramsci’ye Göre Aydınlar”. [CDTA], İstanbul 1983, I, s. 125

²¹ Turhan Ilgaz, “Heidegger Entelektüel miydi?”, *Cogito* Sayı: 31; İstanbul 2002, s. 108

²² Cemil Meriç, *a.g.e.*, s. 24

²³ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler.*, İstanbul 2006, s. 92

egemenliğinin kurulu şemalar halinde kültür hayatının genişçe bir kesime damgasını vurduğu fikir iklimi demektir.”²⁴

Toker Dereli, yapmış olduğu çalışmasında çeşitli entelektüel tariflerini değerlendirdikten sonra; bir tanıma varıyor: “*Entelektüeller, somut olayların üstüne yükselebilen somut kademedeki düşünebilen, toplumun temel yapısı, meseleleri ve diğerleri ile meşgul olup başlıca sosyal, ekonomik ve politik gelişmeleri eleştirebilen genellikle kabul görmüş görüşleri, izah tarzlarını, varsayımları tahlil ve tenkid edebilme, bunlara bir şeyler katabilme veya hiç olmazsa bu görüşleri, izah tarzlarını veya faraziyeleri yorumlayabilme gücüne sahip bulunan kimselerdir.*”²⁵

Bazı yazarlar entelektüel, aydın ve entelijansiya kavramlarını aynı anlamda kullanırlar. Yabancı kaynaklarda da “intellectuals” ve “intelligentia” kelimeleri birbirleri yerine geçebilecek şekilde kullanılmaktadır. Entelijansiya’nın bazı özellikleriyle aydın ya da entelektüellere benzese de farklı özellikleri nedeniyle bu kavramlardan ayrı olduğunu söyleyenlerde vardır; A. Gouldner, “*Tarihsel açıdan farklı bağlamlarda ortaya çıkan bu kelimelerin ilki Fransızca’dan, ikincisi ise Rusça’dan diğer dillere geçmiştir. “Intelligentsia” terimi 1860’larda Avrupa’da eğitim alarak Avrupa kültüründen beslenmiş ve statükoya karşı eleştirel tutumlarıyla ayırt edilen bilinçli elit bir gruba atfen kullanılmaktaydı. “Intellectual” kelimesi daha önce sıfat olarak kullanılırken belirli bir grubu ifade eden isim olarak Dreyfus Olayı ile gündelik dile girmiştir*”²⁶ demektedir.

Cemil Meriç ise, Berdiaev’in görüşünü doğru bulduğunu ifade ederek ondan şu aktarmayı yapmış; “*Batıya göre bir entelektüeller topluluğudur, entelijansiya.Yanlış. Entelektüeller kendilerini entelektüel çalışmaya adayanlardır. Bilginler, hocalar, yazarlar gibi. Rus entelijansiyası başka bir oluşum. Bu topluluğun saflarına entelektüel olmayanlar da katılabilir. Bilginlerin, yazarların hepsi entelijansiya’dan sayamayız. Entelijansiya, kendine mahsus sıkı bir ahlak anlayışı olan,belli bir dünya görüşüne inanan, belli yaşayış tarzı,belli alışkanlıkları bulunan bir topluluk. Adeta bir tarikat. Ayrıca vasfı ne meslek, ne iktisadi durum, ne sosyal sınıf. Birliği yapan düşünce daha da çok sosyal düşünceler.*”²⁷ Bu

²⁴ A.g.e., s. 88

²⁵ Toker Dereli, *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi*. İstanbul 1974, s.31

²⁶ Alvin W. Gouldner, *Entelektüelin Geleceği*. çev.Ahmet Özden, Nuray Tunalı. İstanbul, 1993, s. 92

²⁷ Berdiaev, L’Origine et le Sens Du Communisme Russe, Gallimard, Paris’den aktaran Cemil Meriç, *a.g.e*, s. 66-70

tespitlerle, her toplumun “entelektüel” sınıfı için kullanılan tabirlerin ve bu tabirlerin birbiriyle örtüşmediği görülmektedir.

Araştırmacıların farklı tanımlamalar ve değerlendirmeler yapması, kendi kültürlerinden, buldukları ülkelerin tarihsel birikimleri ve kendi aydınlarının farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Yabancı araştırmacılar daha genel ve evrensel tanımlamalar yaparken, Türk araştırmacıların tanımlamaları daha özele indirgedikleri görülür. Bunun sebebi ise; aydınlanmanın Avrupa’ya göre geç başlaması ve “entelektüel sınıfı”nın devletin kendi seçtiği entelektüellerden oluşmasındandır. Bu yüzden; bizdeki eksiklikleri ifade etmek için çeşitli tanımlamalar yapılmaktadır. Bütün bu yapılan tanımlarla birlikte, hiç şüphesiz ki “entelektüel kime denir, kimler entelektüeldir” tartışmasını da beraberinde gelmektedir. Schumpeter’e göre²⁸ her diplomalı entelektüel değildir, ama aday durumundadır.

Raymond Aron; entelektüel olmak için “okumuş” sıfatını yeterli görmüyor. Aron, *“Fransa’da hiç kimse bir yazıhane memuruna, üniversiteyi bitirmiş olsa da, entelektüel demez. Memur işçidir, yazı makinesi, aleti. Oysa gelişmemiş bir ülkede her diplomalı, entelektüel.(...) Gerçek entelektüel, hayatını kafasıyla kazanan kişi. Romancılar, ressamalar, heykeltıraşlar gibi.. Yani, aşağı yukarı, herkes entelektüel. Ama Pascal’la Descartes değil. Çünkü onlar hayatlarını kalemleriyle kazanmıyorlar.”* demektedir.²⁹

Raymon Aron’un eleştirisine yakın bir eleştiri de Louis Bodin tarafından yapılmaktadır. *“Petit Laurusse (1961) intellectuel’i “beğeni” için ya da “meslek” olarak anlamak konularıyla ilgilenen kişi biçiminde tanımlanmış,(...) Zeka konuları için duyulan beğeni’nin işlevi öğretim düzeyinde midir? Herhalde, yüksek öğretim yapan, dahası, orta öğretim gören herkesi, bu arada, kendi kendini yetiştirenleri entelektüel saymak gerekir(...)* “Entelektüel etkinliklere” gelince, kendilerine yüksek öğretimce verilen diploma ya da sanların iyisi kişilerin, herkese açık mesleksi etkinlikler midir söz konusu olan? Böyle olunca, birçok sanatçının hesaba katmadığı, profesör, doktor, yargıç, avukat, mühendis, yüksek görevli, yüksek ordu kademesi, din adamı sınıfının bireyleri vb.. entelektüel kategorisine girer.” Aron, “entelektüel” ile ilgili yapılan tanımların pek çoğunun yetersiz olduğunu savunuyor.³⁰

²⁸ Cemil Meriç, “Batı’da ve Bizde Aydın Serüveni”. [CDTA], I, s. 131

²⁹Raymon Aron’dan aktaran, Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, s. 16

³⁰ Louis Bodin, *a.g.e*, s.12-13

Çağdaş bir Fransız iktisatçısı Paul Baran, fikir işçisiyle entelektüeli birbirinden ayırır: “Fikir işçileri toplumun oldukça kalabalık bir kesimidir. Kollarından çok kafalarıyla çalışırlar. İş adamı, doktor, işletme şefi, kültür yayıncısı, borsa komiseri ve üniversite hocası gibi. Beyaz yakalılarla mavi yakalılar arasındaki bu farklılaşma, çağımızda en ileri merhalesine varan bir iş bölümünden doğmaktadır. Evet kafa işçilerinin çoğu entelektüeldir çoğu.. Zira arada kol işçileriyle entelektüeli birbirinden ayıran ölçü şu: entelektüel doğruyu söyler, entelektüel cesurdur, yani araştırmayı sonuna kadar götürür. Başlıca vasfı: Eleştirmek. Ne kendi varacağı hükümlerden çekinir, ne de herhangi bir iktidara ters düşmekten sosyal müesseseleri karşılaştırır, tahlil eder; daha ileri, daha insanca ve daha rasyonel bir düzenin kurulmasına yardımcı olur. Bir kelimeyle toplumun şuuru ve ileri güçlerin sözcüsüdür.”³¹

Cemil Meriç, Mustafa Şekip’in Milli Mecmua’da yazdığı görüşlerini şöyle aktarıyor: “Elli altmış yıl öncesine kadar entelektüelliğin ilk şartı üniversiteyi bitirmektir. Zamanımızda ise entelektüel, dünyayı yenileştirecek ve değiştirecek keşifler ve çalışmalar yapan adamdır.” Bu tarife göre edebiyatçılar da, filozoflar da entelektüel sayılmamaktadır.³²

Hüseyin Batuhan, bilimle ve bilgiyle uğraşan herkesi aynı anda bir “entelektüel” saymanın doğru olmadığını ifade ediyor. “Entelektüel sayılmak için bir insanın edinmiş olduğu bilgilerin çoğunu tam özümsemiş, yani bildiği bütün denetleme kurallarına uygun bulmuş olması gerekir. Bu genellikle yeni bilgi üreten, yaratıcı bir bilim adamından görülen bir niteliktir. Entelektüel sıfatı taşıyan kişinin başka bir özelliği de o kişinin içinde yaşadığı gerçek dünyayı beğenmeyip kendine göre ideal bir dünya düşünmesidir. Bu anlamda entelektüel kişi en azından bir reformatör, hatta bazen revolüsyonerdir.”³³

Entelektüel kavramının Batı’dan alınması ve Türk toplumuna uyarlanması ciddi bir kavram kargaşasını da beraberinde getirmiştir. Türkçe’de aydın, entelektüel ve münevver aynı anlama gelecek şekilde kullanılmakta ve tek bir anlama gelecek şekilde telaffuz edilmektedir. Türk aydını hem genel aydını hem de kendini tanımlarken esas ölçü olarak Batı aydınından farklarını da ortaya koymaktadır. Aydın sözcüğü-Osmanlı’daki deyişle münevver- Batılı anlamda “*intellectuel*”i karşılamamaktadır.³⁴

³¹ Cemil Meriç, *a.g.m*, s. 131-132

³² Cemil Meriç, *a.g.e*, s. 21

³³ Hüseyin Batuhan, “Entelektüel Kavramı Üzerine”, *Cogito* Sayı: 31; İstanbul 2002, s. 96-97

³⁴ Ayşe Azman, “Türk Aydınının Kendini Tanımlama Sorunu”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, (ed. Sabahattin Şen), Ankara 1995, s. 501

Reşat Özkan, aydın ve entelektüel kavramları arasındaki en önemli farkın, bu kavramların kapsamına giren bireylerin sadece “aidiyet” yönünden olduğunu ifade eder. En genel anlamıyla siyasal, sosyal ve kültürel meseleleri sadece akademik bir yaklaşım ile almak, bunları derinlemesine incelemek, irdeleme yapmak ve yorumlar getirmek entelektüel olmak için yeterli iken aydın olmak yeterli değildir.³⁵

Ahmet Arslan, entelektüel ve aydın kavramları arasında belli bir ayırım yapmanın mümkün hatta gerekli olduğunu söylüyor: “*Aydın, daha önce kullandığımız münevver kelimesinin bugünkü dilimizde karşılığı olan şey. Münevver etimolojik olarak nur(ışık) dan gelir ve “aydınlatılmış ,aydınlanmış (éclairé, enlightened) demektir. Bu kelime son iki yüzyılda ve hiç şüphesiz Batı’daki Aydınlanma olayının etkisiyle dilimize girmiştir. Batı’da Aydınlanma denince 18. yüzyılda Batı Avrupa’da ortaya çıkan tarihsel kültürel bir hareket kast edilir.(...) Entelektüel kelimesi daha fazla kavramsal olduğunu, daha az tarihsel bir arka plana sahip olduğu için bugün de kullanılan ve herhalde gelecekte de kullanılmaya devam edecek olan bir kelimedir. Ayrıca bu kelime etimolojisinde kaynağını veya ilgili olduğu şeyi daha iyi bir şekilde ifade etmektedir: Entelekt (intellect) bilindiği gibi, Batı dillerinde akıl, zihin anlamına gelir. Entelektüel o halde genel olarak akılla, zihinle ilgili olan herşeydir: Entelektüel bir çaba, entelektüel bir çaba, entelektüel ilgi, entelektüel zevk deyimlerinde olduğu gibi.*”³⁶

Mehmet Ali Kılıçbay, Aydını daha genel bir adlandırma, klasik varlık biçimi olarak değerlendirirken, entelektüelin daha çok toplumsal ortama müdahale ile ilgili olduğunu vurgulamaktadır. “*Aydın, bilgili insan, allame, bilge, alim, mandarin, hace (hoca) vb. gibi adlar altında ve tarihin tüm uzayıışı içinde, istisnasız her toplumda bulunan bir kategori iken, entelektüel , belirli bir doğum yeri ve tarihine sahiptir ve her toplumda da oluşması mümkün değildir.*” şeklinde ifade eden Kılıçbay, aydın ve entelektüelin farklı gruplara yönelik adlandırma olduğunu söylemektedir.³⁷

Şerif Mardin, Türkçe’de kullanılan “aydın” sözcüğünün Batıda ortaya çıkan “entelektüel” tabirinin çevirisi olduğunu, fakat “aydın”ın tam anlamıyla “entelektüel”in çağrışımlarını taşımadığını ifade eder. “*Batı medeniyetinde entelektüel düşünce dünyasını tüm*

³⁵ Reşat İ. Özkan, “Birey-Toplum İlişkilerinde Aydın ve Siyasetin Önemi” *Türkiye Günlüğü* Sayı: 35, Ankara 1995, s. 76

³⁶ Ahmet Arslan, “Aydınlar, Entelektüeller ve Müminler”, *Cogito* Sayı: 31; İstanbul 2002, s. 201-202

³⁷ Mehmet Ali Kılıçbay, *Biz Zaten Avrupalıyız*. Ankara 2005, s. 66

amaç olarak gören, kendini bu dünyaya tamamen adanmış kimselere” denir. Bu şartlarda, aydın, toplum üzerinde etkin olmayı isteyebilir, fakat bu etkinliği düşün uğraşısının içinden sürdürür. “Türkiye’de “aydın” memleket konularıyla ilgilenen ve bunları düzeltmeye “nizam-ı alemci”ye” verilen addır.³⁸

Selahattin Hilav, aydın ve münevver sözcüklerinin éclairé sözcüğünden geldiğini söylemektedir: *“Entelektüel sözcüğünün Fransızca’daki kaynağı olan “intellectuel” düşünce ve kültür ürünlerine ilgi duyan, bunlardan tat alan zihinsel yaşantısı ağır basan kişi anlamına geliyor. Dilimizde aşağı yukarı aynı anlamda kullanılan ve 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış olan “münevver” ve daha sonra onun yerini almaya çalışan “aydın” sözcüğü var. Okumuşluğu bu yargılardan sıyrılmış eleştirel düşünce hatta görgü sahibi olmayı da içeren bu sözcük ilk ve temel anlamda ele alındığında “intellectuel”den değil de Fransızca “éclairé” den (aydınlamış) kaynaklanmış gibi görünüyor.”³⁹ Münevver, Arapça’daki nurlandırılmış, ışıklandırılmış, aydınlatılmış anlamlarıyla çok eskiden beri kullanıldığını, “aydın” karşılığında kullanılmasını, daha doğrusu bu anlamı kazanışının oldukça yeni olduğunu ifade eden Fethi Naci, bu anlamı veren ilk sözcüğün, M. Bahaettin’in “Yeni Türkçe Sözlük”ünün ikinci basımı (1924)” olduğunu söylüyor. Sözlükte mecaz anlam olarak “ilm ü marifeti tecrübesi çok, terbiye ve tahsil görmüş, malûmatlı, açık fikirli” anlamları var. Naci, “münevver”in “aydın” anlamına kullanılmasının bu tarihlerde başladığını dikkati çekiyor.⁴⁰*

Türkçe sözlüklerde münevver, mütefekkir, aydın, entelektüel sözcüklerinin ne zaman yer aldığı ve ne anlamda kullanılmaya başlandığına baktığımızda bunun doğru bir tespit olduğunu görebiliriz;

- Şemseddin Sami, Kamus- Türkî (1900): **Müfekkir:** Düşünen, imal-i fikr eden, fikr eyleyen. **Mütefekkir:** Düşünen, düşüncesi olan, dalmış, dalgın **Münevver:** Parlatılmış, tenvir olunmuş, ziyadar, ruşen, dırahşan
- Mehmed Salâhi, Kamus-ı Osmani (1904): **Müfekkir:** Fikr eden, düşünen, düşündüren **Mütefekkir:** Tefekkür eden, düşünen; bir şeyi iyice düşünüp taşınan **Münevver:** Tenvir edilmiş, nurlandırılmış, nurlu

³⁸ Şerif Mardin, *İdeoloji*. İstanbul: 2004, s. 141-142

³⁹ Selahattin Hilav, “Entelektüel ve Eylem”, *Cogito* Sayı: 31; İstanbul 2002, s.103

⁴⁰ Fethi Naci, “Münevver’den Entel’e” *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, s. 182

- Ali Seydi, Resimli Kamus-ı Osmani (1914): **Müfekkîr:** Düşünen, imal-i fikr eden **Mütefekkîr:** Tefekkür eden, düşünen, düşüncesi olan. **Münevver:** Tenvir edilmiş, nurlandırılmış, ruşen edilmiş, ruşen.
- Mehmet Bahaeddin [Toven], Yeni Türkçe Lugat(1924): **Müfekkîr:** Düşünen, fikr ve mülahaza eden, düşündüren. **Mütefekkîr:** Derin düşünen, teemmül ve mülahaza eden, dalgın **Münevver:** Tenvir edilmiş, parlatılmış, ruşen, muşa'sa' Mec. İlim ve marifeti, tecrübesi çok; terbiye ve tahsil görmüş; malumatlı; açık fikirli.
- Ali Seydi, Resimli Yeni Türkçe Lugat (1929): **Müfekkîr:** Fikirli, fikir sahibi, eyi düşünen[Intellectuel, le pensant, e.] **Mütefekkîr:** Derin düşünen, makul fikirler serdeden, Dalgın [Intellectuel, le; pensif, ive; plongé, e dans des méditation] **Münevver:** Parlak, ziyalı[éclairé, e; illuminé]
- İbrahim Alaettin Gövsa, Yeni Türk Lügatı (1930): **Aydın:** Aylı gece, mehtap, ziyadar, nurlu, nuşen vazıh, aşikar, mübarek, mesut, kutlu. **Münevver:** terbiye ve tahsil görmüş malumatlı, açık fikirli, elit, entelektüel.
- Türk Dil Kurumu, Türkçe'den Osmanlıca'ya Cep Kılavuzu (1935) **Aydın:** Münevver=éclairé 2. Musarrah, vazıh=clair
- İbrahim Alaettin Gövsa, Resimli Yeni Lugat ve Ansiklopedi (1956): **Aydın:** Aydınlık, açık, vazıh[Clair, evident] 2. Uğurlu, mutlu, mübarek 3. Tahsili ve bilgisi ileri olan kimse, münevver[intellectuel] **Münevver:** Aydınlatılmış [éclairé]⁴¹

Bütün bu tanımlamalar ışığında, amaç kelimelerin etimolojik kökenini ortaya çıkarmak değildir. Buradaki amaç, kavramların doğru tanımlanması ve doğru kullanılmasıdır. Bütün bu değerlendirmelerden ortaya çıkan bir gerçek vardır, o da kavramların tarihsel süreç içerisinde değişikliğe uğramasıdır. Entelektüel önceleri, “*zihinsel, akla dayanan, aklın kullanılmasını gerektiren, yüksek zekalı, olağandışı usa vurma gücü gösteren*” anlamlarına gelirken, daha sonra 19. yüzyıl Avrupa'sında yaşanan toplumsal gelişmeler sonucunda, entelektüel için, “*kafasını kullanarak çalışan ve yaşayan kişi, zihinsel etkinliklerden hoşlanan kimse, sanatta edebiyatta gelişmiş, yüksek zevk sahibi*” anlamları yüklenecektir. “*Münevver*” kelimesi ve Türkiye'de 1930'larda kullanıma sokulan “*aydın*” kelimesi de, okumuşluğu ve görgü sahibi olmayı içerdiği için daha çok Fransızca “*éclairé*” (aydınlanmış) sözcüğünden kaynaklanmış olduğu söylenebilir. Bu kavram bilgi edinme yoluyla zihni aydınlanmış kişi

⁴¹ Sözcükler ve terminolojiler için ayrıca bakınız *Cogito*, Sayı: 31, 2002

anlamına gelir. Türkçe'ye Tanzimat'la birlikte "*münevver*" olarak geçmiş, daha sonra dilde sadeleşme akımıyla "*aydın*" haline gelmiştir. "Intellectual" kavramı, zihin, idrak ve zeka kökeninden türetilmiştir. Bu yüzden, Entelektüel, kendi fikrini kendi oluşturan kimsedir. Aydın, aydınlanma hareketiyle ortaya çıkmış, fikir düşünme üretimiyle bağlantısı olmamakla birlikte, varolan bilginin edinilmesine aracı olan kimsedir. Aydın, entelektüel kelimelerinin aynı sosyal grubu ya da kişileri tanımlamak için kullanılması doğru değildir. Türkçe'de unutulmuş ancak daha önce kullanılan "*mütefekkir*" sözcüğünün "entelektüel"i karşıladığını varsayabiliriz. Dolayısıyla *mütefekkir* ile *münevver*=*aydın* arasında bir nüansın olduğu kabul edilmelidir.

2. ENTELEKTÜEL'İN FONKSİYONLARI

“Entelektüel” kavramı daha önce de belirtildiği gibi çeşitli şekillerde yorumlanmış, yazarlar ve araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Kimilerine göre aydınlar; toplumda bilim, kültür ve sanatla ilişkisi olan kişiler, kimilerine göre de kafasını kullanarak çalışan ve yaşayan kişi; veya yüksek zeka sahibi kişilerdir. Yaygın kullanımı olan entelektüel kavramının herkesin kabul edeceği bir tanımı bulunmamaktadır. Çünkü, ortaya çıktıkları toplumlar, tarihsel gelişimleri ve gelişim sürecindeki fonksiyonları farklıdır. Entelektüelin toplumsal, siyasal, sosyal konumu ile ilgili fonksiyonlarının neler olması gerektiği de ayrı bir tartışma konusudur.

Toplumlara göre “entelektüel” sayılmanın değerleri farklıdır. Batı da yaygın anlayışına göre “gerçek entelektüel” sayılabilmek için sadece okumak, bilgili olmak yeterli değildir. Onlara göre; “gerçek entelektüel”, akıl ögesini baskı altında tutan her şeye karşı savaşmak, gerçeklere akıl-deney yolu ile erişebileceğini kanıtlamaktır.⁴² Entelektüel ; ancak toplum içinde ve kültüre göre tanımlanabilir, çünkü bu meslek; iki terim “toplum ve kültür” arasında düşünme sağlar;. Örneğin; uzak-doğu ülkelerinin entelektüelleri, bir yandan, az sayıda okumuşa ayrılan ince bir kültürle yetişmiş oldukları için, hem toplumsal ve kültürel bir gelenek içinde yer alırlar; hem de yenileşmenin bir parçası olmaya çalışırlar, bu kültürel gelişmelerle karşılaşan doğu toplumlarının entelektüelleri , batı entelektüellerine karşı farklılık gösterirler.⁴³

Entelektüellerin toplumdaki fonksiyonlarıyla ilgili olarak; entelektüelin toplumsal ve sosyal değişimlerde öncülük etmesi, toplumun sesi olması konusunda pek çok yazar hemfikirdir. Entelektüellerin, kültür değişiminde öncülük etmek, değişimi yaygınlaştırmak ve yeni zevklerin oluşumunda öncülük etmek, halkın politik ve sosyal tercihlerini etkilemek gibi özellikleri yer almaktadır.⁴⁴

⁴² İlhan Arsel, *Aydın ve “Aydın”*. İstanbul 1993, s. 40

⁴³ Louis Bodin, *a.g.e*, s. 17

⁴⁴ Sabri F. Ülgener, *a.g.e*, s.91

Batı'da yetişen doğulu bir sosyolog Ali Şeriati'ye göre; entelektüelin sorumluluğu sadece çağının insanına önder olmakla kalmamak, halkın zihni, sosyal ve devrimci faaliyetlerinin önderliğini de yapmaktır.⁴⁵

Edward Shils'in tanımlamasına göre; “entelektüel, yüksek kültürü yaratmak ve yaymak, milli ve milletler üstü modeller kurmak, ortak kültürler geliştirmek ve sosyal gelişmeleri etkilemek ve politik roller oynamak”⁴⁶ gibi fonksiyonlara sahip olmalıdır.

Oryantalizme etkine ve geniş tenkitleri ile tanınan Edward Said; genel anlamdaki entelektüelin fonksiyonlarına, farklı bir yaklaşım getiriyor; “Entelektüellerden kamusal alanda belli bir otoriteye slogana, herhangi bir parti çizgisine ya da katı bir dogmaya uygun biçimde davranması konusunda zorlanmayan, öngöründe bulunmayan kişiler anlaşılıyor. Oysa entelektüel, hangi partiye bağlı olursa olsun, hangi otoriteye uyarsa uysun, insanların çektiği sıkıntıları tespit etmede belli bir doğruluk standartlarını aşmaması gerekir. Nabza göre şerbet vermek, konuşulması gereken yerde susmak, şovenist kabadayılıklara, tantanalı döneklilik ve günah çıkarma törenlerine rağbet etmek bir entelektüelin toplumsal rolüne en fazla gölge düşüren tavırlardır.”⁴⁷

Daha yerel bir duruş sergileyen Erol Güngör; entelektüel olmayı bir meslek olarak kabul ediyor. “Her mesleğin nasıl kendine göre kaideleri, mükemmellik ölçüleri, namus ve haysiyeti varsa aydın olmanın, yani münevverliğin de meslek nizamı ve ahlakı vardır. Üstelik aydınlar diğer mesleklerden hitap ettikleri kitleden daha fazla kitleye hitap etmektedirler. Dolayısıyla aydınlar bu sorumluluklarına paralel olarak bir ahlak ve zihin disiplinine sahip olmalıdırlar. Bu aydının bu sorumluluğunu idrak edebilmesi için öncelikle aydın olmanın gerektirdiği düşünce olguluğuna erişmesi gerekir.”⁴⁸

Geleneksel toplumlarda entelektüelin en önemli işlevlerinden birisi halkın değerlerini paylaşmak ve halkla siyaset arasında bir ikincil yapı görevini yerine getirmektir. Siyaset sosyolojisi modern devlette entelektüelin yerini “seçkinler” kavramıyla anlatır ve kuramlaştırır. Seçkinler kuramına göre; tüm yönetimler bir azınlık yönetimidir. Rahat hareket

⁴⁵ Ali Şeriati, *Aydın*. çev. İbrahim Ağacan. İstanbul 1990, s. 12-13

⁴⁶ E. Shills, *Intellectuals*, “*International Encyclopedia of the Social Sciences*”, Vol. 7, 1968, s. 410 ‘dan Sabri F. Ülgener, a.g.e., s. 91

⁴⁷ Edward W. Said, a.g.e., s. 12

⁴⁸ Erol Güngör, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar*. İstanbul 2003, s. 372-373

etmek ve kolay karar verebilmek için küçüğünden en büyüğüne kadar bu toplumlar , içinden, yönetimle ilgili bir grup görevlendirir. Bu grup da bilgi yetenek ve özellikle de örgütlü oluşuyla çoğunluğun üzerinde etkin ve egemen olur. Kurama göre bu kaçınılmaz birşeydir. Bu durum siyaset literatüründe “seçkincilik” olarak adlandırılır.⁴⁹

Batı toplumlarında entelektüel 19. yüzyılın sonlarına kadar toplumda simgeleri yaratırken, 19. yüzyılın sonlarından itibaren bu simgeleri sorgulayan bir kimlik haline gelmiştir. Entelektüelin bu yeni kimlik ile birlikte artan toplumsal önemi, siyasi otoriteyle olan ilişkisini çıkmaza sokmuştur. Entelektüeller tarihsel olarak politik ilişkilere karşı sürekli bir krizli durum içerisinde. Bir yandan taşıdıkları özerlik duygusu, diğer yandan politik iktidarların onlardan yaralanmak amacıyla uyguladıkları baskılar ve bizzat iktidar olma yönündeki kendi arayışları entelektüelleri politik hayat ile karmaşık ilişkiler içine itegelmiştir.⁵⁰

Entelektüelin toplumsal dönüşüm üzerindeki etkisi tartışılırken üzerinde durulabilecek önemli noktalardan birisi şüphesiz ideoloji ile olan bağıntısıdır. Genelde ideolojinin kurucusu ve taşıyıcısı entelektüeldir. Çünkü kültürel yapının bir başka görüntüsü olan ve geniş bir sosyal-tarih süreci içinde, durumlarını, geleceğe ait ümit ve isteklerini açıklayıp haklı gösteren bir düşünceler, duygular, inançlar ve bunlara ilişkin simgeler dizisi olan ideoloji, sosyal değişimin önemli bir dinamiğidir. Entelektüel ise; sistem bilinci, yönetici vasfı, soyut düşünme yeteneği gibi özellikleriyle, ideolojik yapı ile doğrudan bağlantılıdır. Ne var ki bu özellik toplumla aynı ideolojiyi paylaşma yönünden halkına yakın ve uzak konuma düşürür.⁵¹

Entelektüelin bilgi üretimi, ideoloji üretimini de kapsadığı için toplumda, gücü elinde tutan iktidar ile daha özel ilişkiler içerisine girebilmektedir. Entelektüel bu vasfı ile iktidarın dışında değil, onun temel dayanaklarından birini oluşturmaktadır. Bu durumda aydın için bilgi ve düşünce gerçeğe ulaşmanın, onu açıklamamanın ve anlamamanın da ötesinde varoluş amacını ve ayrıcalıklı konumunu sürdürmeyi amaçlayan bir araç durumundadır.⁵²Toplum katmanları ve devletle olan ilişkileri fonksiyonları belirleyen etken durumuna gelmektedir.Toplumsal

⁴⁹ Mustafa Aydın, “Aydınlar ve Günümüzdeki İşlevleri”, *Entelektüel ve İktidar*,(ed. Kenan Çağan.) Ankara 2005, s. 60

⁵⁰ Süleyman Seyfi Ögün, “Türkiye Aydınları ve Siyaset” *Türkiye Günlüğü* Sayı:35, Ankara 1995, s. 20-35

⁵¹ Mustafa Aydın, *a.g.m*, s. 60-61

⁵² Yavuz G. Yıldız, “Türk Aydın ve İktidar Sorunu” *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, s. 355-356

iktidar, entelektüeller aracılığıyla gerçekleşmektedir.⁵³ Entelektüelin artan toplumsal önemi; kamu sektöründe üst düzey görev almalarına sebep olmuştur. Bu durum ise; bağımsız bir güç olmasını engellemekte, siyasi otoritelerce denetlenmesine sebep olmakta ve etki alanlarını kısıtlamaktadır.⁵⁴

Bazı araştırmacı ve yazarlar; entelektüelin siyasi iktidarla olan ilişkilerini ihanet olarak değerlendirmektedir. Julien Benda bunu şöyle açıklar; “*Modern çağa gelinceye kadar entelektüeller devletin ‘adil’ olması gerektiğini söylemişlerdir. Günümüzün aydınları ise; bunun önemli olmadığını, önemli olanın ‘güç ve iktidar’ sahibi olmak olduğunu öğütlemektedirler. Devletin gücünün de otoriteye dayalı olması gerektiğini düşündükleri için, otokratik ve keyfi yönetim biçimlerini savunmakta bir sakınca görmemişlerdir. Üstelik geçmişte otorite kendisini birtakım anonim yapılanmalarının ardına gizlemeden kaba bir güç olarak doğrudan ortaya çıktığı halde, çağımızda iradesini ince bazı yapı ve tekniklerin dolayımından geçirerek yürütmektedirler.*”⁵⁵ Nuray Mert ise; “*Modern toplumda entelektüel, bilginin iktidar biçimlerinde birinin kişileşmiş tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Onun tarihi misyonu, daha iyi düşünce kabiliyetinden dolayı yol gösterici olmasıydı. Fakat kendi toplumunu tanımayan ve bunu da yerlilik maskesiyle saklayan entelektüeller topluma yol göstermek şöyle dursun, bu yönüyle gittikçe toplumdan uzaklaşmaktadırlar. Esasen bir entelektüelden beklenen ancak ahlaklı bir insandan beklenen amaçla aynı olacaktır.*”⁵⁶

Entelektüel genel olarak bir entelektüel-halk ikilemi üzerine oturur. Ancak ikisi arasında ilişki mutlak değil itibaridir. Halkın nerede bitip entelektüelin nerede başladığı kesin değildir. Bu itibarilik entelektüeli yalnızca diğer insanlardan ayıran kriter olmasında değil, kendi bünyesinde ve görevlerinde de gözlenir. Yani bu iş ve meslek sahipleri, hangi öğretim düzeyi entelektüel sayılmalı, toplumda hangi fonksiyonu yerine getirebilenler bu zümrenin içine katılmalıdır gibi soruların cevabını vermek kolay olmamaktadır. Çünkü bunlar topluma, zamana ve şartlara göre değişiklik göstermektedir.⁵⁷ Entelektüel, insan düşüncesini ve insanlar arası iletişimi kısılcasına alan klişeleri, güç odaklarını ve indirgeyici kategorileri kırmalıdır. Tek dayanağı ödünsüz düşünce ve ifade özgürlüğüdür. Bu özgürlüğü savunma hattını gevşetmek ve dayandığı temellerden herhangi birinin kurcalamasına göz yummak

⁵³ Kemâli Saybaşılı, “Münevver, Entelektüel, Aydın” *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, s. 163

⁵⁴ Tom B. Bottomore, *Seçkinler ve Toplum*. çev. Erol Mutlu. Ankara 1990, s. 83-97

⁵⁵ Julien Benda, *Aydınların İhaneti*. çev. Cem Soydemir. İstanbul 2006, s. 23

⁵⁶ Nuray Mert, “Aydın: Bir Masal Kahramanı”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı:35, Ankara 1995, s.5 2

⁵⁷ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 48-49

entelektüelin işine ihanet etmesi demektir. Entelektüel mümkün olduğunca geniş bir halk kesimine seslenmelidir, çünkü bu kesim onun doğal muhatabıdır.⁵⁸

Ziya Gökalp de “entelektüel-halk” etkileşimini şöyle izah ediyor; “*Bir ulusun aydınlarına, düşünürlerine o ulusun seçkinleri adı verilir. Seçkinler yüksek bir öğretim ve eğitim görmüş olmakla halktan yarılmış olanlarıdır. İşte halk doğru gitmesi gereken bunlardır.(...) Gerçekten seçkinlerin halka doğru gitmesi bu iki amaç içindir. Seçkinler, kültürü yalnız halkta bulabilirler, başka yerde bulamazlar. Demek ki ‘halka doğru gitmek’ kültüre doğru gitmek niteliğindedir. Çünkü halk ulusal kültürün canlı bir müzesidir.*” Gökalp; seçkinlerin halka doğru gitmesi için iki amaç olduğunu ifade ediyor; “*Seçkinlerde uygarlık vardır. Halkta kültür vardır. Öyleyse seçkinlerin halka doğru gitmesi için şu iki amaç olabilir; 1) Halktan kültürel bir eğitim almak için, halka gitmek 2) Halka uygarlık götürmek için halka doğru gitmek.*”⁵⁹

Ziya Gökalp’e göre aydınların halka gitmesi gereklidir. Uygarlık taşıyıcıları aydınlardır, ama ulusal kültür halkta vardır. Kültürden yoksun bulunan aydınlara gerçek kültürü halkta bulacaktır. Aydın halk kültürünü alacak; ona uygarlığı götürecektir, böylelikle halkla aydınlara arasında bir etkileşim doğacaktır.

Entelektüel bilgili, eleştirici, çözümleyici ve etkileyici bir kişidir. Bu özellik ve ayrıcalıkların yanında entelektüel, bu farkına ilişkin bazı sorunlara da sahiptir. Entelektüel ile halk arasında ikilem vardır. Bu ikilemde çoğu kere ayrıcalığı sebebiyle entelektüel suçlanmakta, halkına ters düştüğü için kabul edilmemektedir. Buna göre modern entelektüel, muhafazakar halkı yeterince anlayamamaktadır.⁶⁰ Şerif Mardin’e göre; bu işte her haliyle entelektüel haksız değildir. Halk da fakirlik, belirsizlik ve hatta karışıklık duygusunun verdiği rehavete sığınarak bu ikiliği kendi lehine sürdürmeye çalışmakta, bilgi düzeyini artırma gibi bir çaba içine girme ihtiyacını duymaktadır.⁶¹

Buraya kadar entelektüel kavramı çerçevesinde bir nevi yaşanan tecrübelerin tartışılması yapılmıştır. Günümüzde ise entelektüel ve toplum arasında açık bir dönüşüm ilişkisi vardır. Entelektüelin söz konusu işlevini iki düzeyde ele alabiliriz: Genel bir

⁵⁸ Edward W. Said, *a.g.e. s.11- 13*

⁵⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* İstanbul 1976, s. 40-41

⁶⁰ Mustafa Aydın, *a.g.m.*, s. 50

⁶¹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset.* s.283

dönüştürücülük , özel türden bir dönüştürücülük. Genel dönüştürücülükten kastımız her alandaki bilgisel örneğiğidir. Bu aynı zamanda geleneksel bir işlemdir ve içinde bulunduğumuz modern dönemlerde de devam etmektedir. Sözü edilen özel türden etki modern bir işlemdir, entelektüelin kendine nispet ettiği ve en tabii hakkı olarak gördüğü dönüştürücülüktür. Üçüncü dünya ülkelerinde bunun “çağdaştırıcılık” gibi özel bir adı da vardır. Buna göre Batı dışı toplumların entelektüelleri sahip oldukları bilgi ile toplumlarına şekil verme durumundadır. Bu onların hem görevi hem de haklarıdır.⁶²

Entelektüel zayıf olanların, toplumsal yapıda temsil edilmeyen kişi ve grupların safında yer alan temsili kişilik olmalıdır. Entelektüelin amacı insanları teskin etmek değil, güç odaklarının hazır klişelere dayatma düşüncelere karşı gelebilmek ve alternatif çözümler getirmektir. Bu anlamda entelektüel pasif bir söylemciden ziyade aktif olarak düşüncelerini kamuoyuna yansıtan kişi olmalıdır.⁶³ Entelektüel, kamuoyunun sorunlarıyla mücadele eden güç odaklarının emrinde çalışmayıp, insanları ve toplumsal sorunları temsil gücü olan bir kişilik özelliği taşımalıdır. Ayrıca; entelektüel, salt kamusal alana ait, sadece bir hareket, dava ya da kanunun sözcüsü ve simgesi olan bir kişilik de olamaz. Her şeyden önce söylediği ve yazdığı şeylere anlam veren şahsi bir duyarlılığa sahip olmalıdır. Gerçek entelektüel mutlu etmekten ziyade sıkıntı verici, aykırı, hatta keyif kaçırıcı olmalıdır.⁶⁴

Entelektüelin görevi eleştirmektir. Eleştirme yeteneğini ve birikimini kullanmayıp güç odaklarını destekleyen uzman ve teknisyen haline gelmiş entelektüel karşısında, esas görevi eleştirme olan gerçek entelektüeli bulacaktır.⁶⁵ Çünkü maaşlı uzman haline gelen egemen güçlerin emrinde çalıştıkları için, özgür düşünme ve eylem gücünden yoksun kalmıştır.

Şair Valéry; *“Entelektüelin işi her nesneyi remzine yani kelimeye ve sembole bakarak irdelemek, gerçek eylemlerle tartmamak, sözleri bunun için şaşırtıcı, politikaları tehlikeli, zevkleri sathi. Sosyal birer uyarıcıdır entelektüeller. Ve her uyarıcı gibi hem yararlıdır, hem zararlı”*⁶⁶ demektedir. Paul Baran da entelektüelin görevini şöyle açıklıyor; *“Entelektüel doğruyu söyler; entelektüel cesurdur, yani bir araştırmayı sonuna kadar götürür. Başka vasfı, eleştirmek. Ne kendi varacağı hükümlerden çekinin, ne herhangi bir iktidara ters düşmekten.*

⁶² Mustafa Aydın, *a.g.m* , s. 56-57

⁶³ Edward W. Said, *a.g.e*, s. 37-38

⁶⁴ A.g.e, s. 29

⁶⁵ Mehmet Can Doğan, “İktidar ve Entelektüel”, *Türkiye Günlüğü* , Sayı:37, Ankara 1995, s. 128

⁶⁶ Cemil Meriç, *a.g.e*, s. 17

*Sosyal müesseseleri karşılaştırır, tahlil eder; daha ileri, daha insanca ve daha rasyonel bir düzenin kurulmasına yardımcı olur. Bu kelimeyle toplumun şuuru ve ileri güçlerin sözcüsüdür.*⁶⁷

Entelektüeller, yaşadıkları toplumun siyasal, sosyal, ekonomik yapısıyla etkileşim halindedir. Entelektüelin halkla olan ilişkisi toplumsal ve sosyal değişimlerde öncülük etmesi, değişeni yaygınlaştırmak, yeni yeniliklerin oluşumunda öderlik etmesi, halkı için çalışmalıdır. Bu konu bilhassa geleneksel toplumlarda önemlidir. Halkın aydınlanması, değişikliklere uyum sağlanması ve özellikle devletle halk arasında ilişkinin kurulması konusunda entelektüellere büyük görevler düşmektedir.

⁶⁷ A.g.e., s. 19

3. BATI'DA ENTELEKTÜEL'İN SERÜVENİ

A. İLK ÇAĞDA DÜŞÜNCE HAYATINA GENEL BİR BAKIŞ

İlk Çağ felsefesi, genel anlamda daha çok doğu felsefesi olarak bilinen felsefelerle Mısır, Mezopotamya, İran, Çin ve Hint felsefelerinde şekillenmiş, Antik Çağ felsefesiyle bilinen anlamdaki felsefe geleneği başlamış olmaktadır. Buna göre ilk Çağ felsefesi denildiğinde bütün felsefe gelenekleri bu sürece dahil olmaktadır. Bununla birlikte Antik Yunan, Helen ve Roma felsefeleri de İlk Çağ felsefesi olarak adlandırılmaktadır. Çünkü, bu felsefe doğu felsefelerinden pek çok fikirler almış, fakat bunları dinin tesirlerinden ayırarak serbest bir düşünce haline getirmiştir. Bu yüzden de felsefenin kaynağı Antik Yunan olarak kabul edilmiştir.⁶⁸

İlkçağ felsefesi, mitolojiden ya da çok tanrılı dinden kopuş ve doğal olayların yine doğal nedenlerle açıklanması gerektiği inancıyla başlamıştır. Bu çağın ilk döneminde Yunan felsefesi hemen hemen bütünüyle dış doğaya, cisimlerin dünyasına yönelmiş bir *doğa felsefesidir*. Bundan sonraki dönemde, Tanrı, insan ve doğa, bir düşünce bağlantısı içinde kavranmak istenmiştir. Metafizik düşüncüler başlamıştır.⁶⁹

Felsefe, serbest düşünmeyi gerektirmektedir. Doğu felsefesi, dini inanışların etkisi altında olduğu için tam anlamıyla felsefi düşünceden bahsetmek doğru olmaz. Yunan felsefesi ise evren ve hayat hakkında , inanca ve sezgiye dayalı değil akla dayalı düşünme yolu izlemiştir. Ayrıca mitolojiye ve çok tanrıçılığa karşıdır.⁷⁰

En seçkin temsilcileri arasında Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi büyük filozofların bulunduğu ilkçağ felsefesinde, bilimle felsefe hep bir arada olmuştur. Yunanistan'da birtakım güçlere sahip olduğu inanılan *kapalı rahipler sınıfı* hiçbir zaman olmamıştır. Din adamlarının yerine *araştırmacıyı ve düşünürü görmek* mümkündür. Bu düşünürler okul ya da akademi diye nitelendirebileceğimiz çevrenin ağırlık merkezidirler. Burada, öğretmek ve öğrenmek için, birlikte bilimsel çalışmalar yapmak için bir araya gelmişlerdir. Bu *düşünürler* siyaset alanında da etkin rol oynamışlardır. Başlangıçta doğa felsefesiyle ilgilenen bu filozoflar, dönemin

⁶⁸ Osman Pazarlı, *Metinlerle Felsefe Tarihi*, İstanbul 1964, s.11

⁶⁹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 2004, s., 16-17

⁷⁰ Osman Pazarlı, *a.g.e*, s.18

sonlarına doğru pratik felsefeye yönelmişlerdir. Pratik felsefe, daha çok “hayat” la yani yaşama alanıyla ilgilenmekteydi. Bu felsefe “*eğitici*” olarak adlandıracağımız yeni bir filozof türünü yarattı.⁷¹

Eğitici sınıfa Sofistleri örnek göstermek mümkündür. Yüzyılın ortalarında Atina’daki yaşanan gelişmeler, belli bir yetişme gereksemesine de yol açmıştır. Bundan dolayı, bilgi de pratik sosyal bir değer, bir güç olmuştur. Atina’ya şimdiye kadarki eğitim sistemi artık yetmiyordu. Herkes yeni duruma ayak uydurabilmek, bunda rol oynayabilmek için daha çok bilmek istiyordu. Bu gereksemeyi de ‘s sofist’ adını taşıyan kimseler karşılamıştır. Bunlar, yeni gelişmesinde Yunan ulusunun öğretmeni aydınlatıcısı olmuştur. Sofistler şehir şehir dolaşırlar, para karşılığı çeşitli konularda ders verirlerdi.⁷² Kısaca, M.Ö. V. Yüzyılda Atina’da ortaya çıkan Sofizm akımı, şehirde ekonomik, sosyal gelişmelere paralel olarak demokratik ilkelerin önem kazandığı, uygulanan aristokratik kural ve kurumların ise değişen ve gelişen sosyal, siyasal ve kültürel ihtiyaçları karşılayamaz duruma geldiği bir dönemin düşünce ürünüdür.⁷³

“Sofist” (yunanca: *sophistés*) sözcüğü aslında “bilen, bilgili kişi” demektir, sonra siyasette yaralı olmayı öğreten kimse, daha sonraları ise söz söyleme sanatı (rhetorik, hitabet) üzerine ders veren kimse anlamını kazanmıştır.⁷⁴

Sofistlerin bir amacı da gençleri eğitmektir. Şehirden şehire gidiyor, topladıkları gençlere ders veriyorlardı. Gençler, müsbet ilimleri, tabiat felsefesini, gramer inceliklerini, metafiziğin ana sorunlarını onlardan öğreniyorlardı. Sofistler, gençleri pratik ve sosyal hayata hazırlamak istiyorlardı. Fakat onlar, kendilerini sadece gençlerin hocası olarak sınırlamıyor, hitabet ve yazı alanında da kabiliyetlerini gösteriyorlardı. Çünkü devletten hiçbir ücret almayan sofistler, verdikleri konferanslarla dinleyicilerden ücret alıyorlardı.

Sofistler, o dönemde getirdikleri ahlak ve düşünce yapısıyla yerleşmiş inançlara savaş açmışlar ve tutucu çevrelerin kuşkularıyla karşılaşmışlardır. Onlar için tek önemli gerçek, hakikatin ölçüsü olan tek şey insandı. Nesnel bilgiye ulaşılamazdı, her düşünce subjektif bir değer taşıymaktaydı. Tanrını varlığı da, yokluğu da ispat edilemezdi. Yasalar, insan içindi ve

⁷¹ Macit Gökberk, *a.g.e*, s.14-15

⁷² A.g.e, s. 39

⁷³ Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul 1993, s. 9

⁷⁴ Macit Gökberk, *a.g.e*, s. 39

insanla beraber değişirdi. Sofistler, kültürü dar çevrelerin tekelinden kurtarıp, entelektüel hayatın bütün yönlerine dikkati çekmişlerdir. Felsefeye ve ilme tenkit düşüncesini ve soyutlamalardan kaçmak alışkanlığını getirmişlerdir.⁷⁵

Dönemin sosyal değişimleri ve siyasal gelişimleri sofistlerin etkili olmalarına yol açmıştır. Çünkü sofizmin doğuş nedenleri arasında Atina demokrasisinin tamamen yeni türden bir eğitime,duyduğu pratik gereksinim gerçek belirleyici bir nedendir.Bir anlamda ‘Yunan Aydınlanması’ olarak adlandırılacak gelişmenin yaratıcılarıdır.Sokrates de Sofistler gibi böyle bir düşünce ortamında “*aydınlanma*” tutumu içinde gelişmiştir.O da, sofistler gibi, insan hayatının *pratik sorunlarıyla* ilgilenmiştir. Sokrates, aklın doğruluğuna ve doğuştan bizde var olduğuna inanır ve bununla beraber insan aklının sınırlı olduğunu, varlıkların kaynağını, gerçek sebebinin bilinmeyeceğini ifade eder.⁷⁶ Bu yüzden Sofistlere karşı çıkar. Sokrates, Sofist-Sophistes, *bilgici* değil, filozof-philosophos, *bilgisever* olduğunu söyler, ona göre gerçek bilgiye götüren yolda en büyük engel Sofistlerin ortalığa yaydıkları sözde bilgi olan şeylerdir.⁷⁷

Aritoteles’le birlikte bağımsız ve kişisel bir döneme girilmiştir. Aristoteles’in kendi felsefesiyle okulunda gelişen ve biriken çok zengin bilgi kadrosu, tek tek bilimlerin bağımsızlığına her bilgi kolu üzerinde ayrıca çalışmalara yol açmıştır. Bundan sonra, her şeyi, bütün konuları içine almak isteyen bir sistem yerine: aralarında gittikçe ayrımlaşan bilimlerin bir karmaşası geçmiştir. Felsefe kendini bu bağlantıdan ayırmış, onun payına dünya ve hayat görüşleriyle ilgili genel sorunlarla uğraşmak düşmüştür. *Aristoteles döneminde sonra felsefe doğru yaşayışı gösterecek bir dünya görüşüne ulaştıracak bir oğreti halini almıştır.*⁷⁸ Bu dönemden itibaren felsefeye dini oğeler karışmaya başlamıştır. Daha sonra, din gereksemesini daha iyi karşılayan Hıristiyanlığın ortaya çıkmasıyla, Antik felsefe de sona ermiştir.

⁷⁵ Cemil Meriç, *a.g.e*, s. 25-28

⁷⁶ Osman Pazarlı, *a.g.e*, s. 30

⁷⁷ Macit Gökberk, *a.g.e.*, s.44-45

⁷⁸ A.g.e, s.16-17

B. ORTA ÇAĞDA DÜŞÜNCE HAYATI VE ENTELEKTÜEL HAREKET

Ortaçağda düşünce hayatı, antikçağ sonlarında atılıp geliştirilen temeller üzerine yükselen bir düşünce yapısıdır. Bu temeller de dini bir kaygı ile atıldığı için, bunların üzerine kurulmuş olan Ortaçağ felsefesi ve baştan aşağı dini renkli bir felsefedir. Ortaçağ Felsefesi ana düşüncelerinde -sorunlarında ve bunların çözümlerinde- Antik felsefenin kavramlar sistemi içinde kapalı kalmıştır. Büyük iş olan genç uluslar yetiştirme, eğitime içinde ortaya konan en yüksek düşünce ürünleri bile, bir öğrenci başarısından çok ileriye gidememiştir denilebilir. Genellikle yapılan şey, antik çağın düşünce dünyasını benimsemek olmuştur. Bundan dolayı, Ortaçağ Felsefesi, ancak, Antik Felsefenin belli bir açıdan sürüp gitmesi diye anlaşılabilir. Bu felsefe, “*Hıristiyanlaştırılmış Antik Felsefedir*”.

Ortaçağ, benimsediği ve kendine göre biçimlendirdiği felsefeyi, genel olarak, olmuş-bitmiş diye saymıştır. Bu felsefeye göre, kilisenin benimsediği antik filozoflar ile kilise düşünürleri “doğru”yu bulmuşlar, artık yapılacak şey, bunun şurasında burasında düzeltmeler yapmak, tutarsızlıkları gidermektedir. Başka bir deyişle; ortaçağın duruk-statik bir felsefe anlayışı vardır.⁷⁹

Kilise ve Aristokrasi; hem toplumsal ve siyasal hayatın hem de bilgi kaynak araçlarının denetimi ele almıştı. Otoritelerden bağımsız modern anlamdaki entelektüel figürü kilise dışı alanlardaki faaliyetlerde ve daha çok zanaat kollarında rastlanabiliyordu. Özellikle el yazısıyla kitap çoğaltma ve okur yazar olduğu için, dinleyicilere kitap okuma işini yapan bazı zanaat sahipleri, modern entelektüelin tarihinde bir yer işgal ediyordu.⁸⁰

Entelektüel sınırları belli olan bir ortamı, yani okul hocalarının ortamını işaret etmektedir. Bu ortam Ortaçağın başlarında kendini göstermeye başlamış, 12. yüzyılda kent okullarında gelişmiş ve 14. yüzyıldan itibaren de üniversitelerde etkili olmaya başlamıştır. Bu anlamda entelektüel kelimesi, meslekleri düşünmek ve düşüncelerini öğretmek olan kişileri belirtmektedir. Kişisel bir özellik olan düşünme eylemi ve bunun eğitim yoluyla yayılmasının birlikteliği bir anlamda entelektüeli ifade etmekteydi. Jacques Le Goff'a göre bu oluşum;

⁷⁹ Macit Gökberk, *a.g.e*, s. 125-130

⁸⁰ Osman Konuk, “Aydınlar ve günümüzdeki İşlevleri” , *Entelektüel ve İktidar*, (ed. Kenan Çağan) Ankara 2005, s. 75

çağdaş döneme gelinceye kadar hiçbir zaman Ortaçağda olduğu kadar iyi belirlenmemiş ve kendi hakkında bu derece yüksek bir bilince sahip olmamıştır.⁸¹

Ortaçağın kilise dışı toplumlarının dünyasında okuma yazma dinlemek için bir araya gelmek gerekli ve olağan hale geldi. Okuryazarlık kilise dışı toplumların dünyasında matbaanın bulunuşuna kadar yaygın bir olgu değildi ve kitaplar zenginlerin tekelinde kaldı.

Ortaçağın kilise okulları modern üniversitelerin kurumsal modelleridir ve birçok Rönesans bilgini bu kilise okullarında yetişmiştir. Ama kilisenin resmi öğretisi dışında da bir sivil entelektüel hayat sürmektedir.⁸²

Erol Güngör de, Batı'da kilisenin veya devlet bürokrasisinin dışında bir entelektüel kitlesinin yakın dönemde, ancak matbaanın yaygın olarak kullanılması ve bunun sonucunda da okur- yazarlığın artması, yazarlığın ekonomik olarak değer kazanması ve ticari hayatın belirginleşmesiyle oluştuğunu söyler. Batı'da ilahiyat tahsili gören ve kilise hizmetinde çalışan zümrenin dışında geniş bir entelektüel kitlenin doğuşu çok erken tarihlere rastlamaktadır. Bu gelişme için kesin bir tarih verilmemekle birlikte, modern ilmi öğreten eğitim kurumlarının açılması başlangıç olarak alınmaktadır. Örneğin; İngiltere'de ticari hayatın gelişimiyle, din hizmetleri ve devlet sektörü dışında da entelektüellerin geçinebilmeleri mümkün olmuş, üniversite tahsili yapan kişiler din hizmetleri dışında da çalışmaya başlamışlar. Böylece üniversiteler kilise zümresi dışında yeni bir entelektüel zümresi yetiştiriyor, bu gelişme toplumun o andaki sosyal ve iktisadi yapısı sayesinde mümkün oluyordu.⁸³

Erken feodal dönemde de, insanların uzmanlaşma tarzına dayalı toplumsal ayrımlar yapılmaktaydı. Dua edenler-rahipler, koruyanlar-soylular, çatışanlar-serfler şeklindeki yapılan ayrımlar belli bir uzmanlaşmayı nitelemekteydi. Serf tarlada çalışmasına karşılık aynı zamanda zanaatkardı. Asker olan soylu, aynı zamanda mülk sahibi, yargıç ve yönetici durumundaydı. Ruhbanlar ise bu niteliklerin hepsine birden sahip olabilmekteydi. Düşünce faaliyetleri onların etkinliklerinden yalnızca biriydi. Bu faaliyet onlar için bir amaç değil, hayatın diğer kesimleri tarafından emredilen ve Tanrıya yönelik olarak bir faaliyet

⁸¹ Jacques Le Goff, *Ortaçağda Entelektüeller*, İstanbul 1994, s. 16

⁸² Osman Konuk, *a.g.m.*, s. 75

⁸³ Erol Güngör, *İslamın Bugünkü Meseleleri*. İstanbul 2005, s.172

olmaktaydı. Manastır keşişleri günlük hayatın akışı içinde hoca, bilgin ve yazar kimliğine bürünmekteydiler. Fakat bu görünüm onların kişiliğinde ikincil bir yere sahipti. Bu nedenle keşişlerin gelecekteki entelektüelleri haber verenleri bile, henüz entelektüel vasfını kazanmamışlardı. Mesleği yazmak veya öğretmek olan, yani hocalık ve bilgin profesyonel olarak yapan biri, kısacası bir entelektüel kişilik ancak kentlerle birlikte 12. yüzyılda ortaya çıkmıştır.⁸⁴

Erken feodal dönemin, ruhban, savaşçı ve kırsal üreticiden ibaret sınıfsal düzenine, statüleri kesin biçimde belirlenmiş ve kıskançlıkla korunan loncaların ayakta tuttuğu canlı bir iş bölümünün ikame olduğu bir toplamdır. Bu toplama içinde, manastırların kapalı ortamında yetişen okumuş rahiplerin yerini yavaş yavaş, önce kent okullarında, sonra da 13. yüzyıldan itibaren üniversitelerde ücret karşılığında ders veren ve hayatını bu yolla kazanan laik (yani kilisenin aşamalı düzenine bağlı olmayan) hocalar almaktadır. Hıristiyanlığı, daha doğru bir deyişle Kiliseyi kurumsallaştırmak üzere Antik-Yunan Felsefesiyle kurulan bağlar, yoğun ve sistemli bir çeviri faaliyetiyle kültürel birikimi çoğaltmaktadır. Daha da önemlisi bu birikim hocalar aracılığıyla dolaşıma sokulmaktadır, ve bu dolaşıma sokulan kültürel birikim yalnızca yorumlanmamakta ve aynı zamanda da ister istemez sorgulanmaktadır.⁸⁵

Modern bir düşünce tarzına sahip yeniye arayan entelektüel 12. yüzyılda yeni bir kişiliktir. Bu oluşumları yazılarında da sıklıkla belirtirler. Kendi dönemlerinin yazılarını ifade etmek için kullandıkları kelime modern olmaktadır. Fakat bunlar eski entelektüellerle kavga etmeyen modernlerdir; tersine onları taklit etmekte, onlardan beslenmekte, onların sayesinde gelişmektedirler. Bu anlamda 12. yüzyıl entelektüeli, gerekli malzemeyi ve tekniği eskilerden alan bir profesyoneldir.⁸⁶

Modern entelektüelin kökenlerini Ortaçağ Avrupa'sının üniversitelerinde aramak gerektiğini belirten Bottomore'da üniversitelerin hümanist öğrenim imkanlarıyla ruhban kastının dışında, üyeleri değişik toplumsal ortamlardan gelen ve bir ölçüde feodal toplumun egemen sınıflarından ve egemen öğretilerden bağımlı koparmış yeni bir sınıfın, entelektüel sınıfın doğmasında etkili olduğunu söyler. Bu entelektüel sınıfın içinde de aydınlanma

⁸⁴ Jacques Le Goff, *a.g.e.*, s. 22

⁸⁵ Osman Konuk, *a.g.m.*, s. 75

⁸⁶ Jacques Le Goff, *a.g.e.*, s. 27-29

düşünürleri çıktı. Özellikle de Fransa'da aydınlar rejimini egemen sınıfla kilisesine karşı çıkıp kendilerini toplumun eleştirmenleri olarak kabul ettirdiler.⁸⁷

Bu entelektüel sınıfın yetişmeye başladığı felsefe okullarının açılmaya başladığı dönem “*skolastik dönem*” olarak adlandırılır. Bu dönemde kilise dogmacılığı (asla değişmeyeceği ve değiştirilemeyeceği düşünülen görüş veya görüşler bütünü), ile asıl felsefe birbirinden ayrılmaya başlar. Eflatun ile Aristo'nun fikirleriyle Hıristiyanlık dogmaları birleştirilmeye çalışılır. Doğudan gelen Musevilik dogmalarıyla birlikte, İbni Sina, İbni Rüşd gibi İslam filozoflarının batı dünyasında önemli tesirleri görülür.⁸⁸

Orta çağ felsefesinde Arap felsefesinin ya da İslam felsefesinin etkisini de belirtmek gerekir. İslam felsefesi, batı düşüncesinde bu tür gelişmeler olurken, antik çağ felsefesi ile irtibatlı olmuş, kaynaklar çevrilmiştir. Batılılar İslam bilimine ilgi duyarak eserleri Latince'ye çevirdiler. Müslüman filozofları ve onlar aracılığıyla ilgi duydukları Aristo ve Platon'un araştırdılar. İslam felsefesi 12. yüzyıl Rönesans'ı yoluyla Batı'ya kaynaklık, ya da en azından Antik Yunan felsefesinin aktarılmasına aracılık etmiştir. İslam filozofları da benzer şekilde inancı antik çağ felsefesinden alınan kavramlarla açıklamaya, akıl ve mantık yoluyla açıklık sağlamaya yönelirler.⁸⁹

Bu yönelimle kutsal metinleri yorumlama, tefsir ve mantık ya da dil analizlerinin ortaya konulduğu görülür. Diğer ortaçağ filozofları gibi onlarda tanrıdan hareket ederek, varlığa ve var oluşa, insan varlığına ve düşüncesine açıklık getirmeye çalışırlar. Bunlarla birlikte antik çağ düşüncesinin taşınması ve geliştirilmesi bakımından Farabi, İbn-i Rüşd, İbn-i Sina, İbn-i Arabi gibi filozofların Batı felsefesi üzerinde etkisi birçok bakımdan belirleyici olmuştur.

On ikinci asrın ikinci yarısından itibaren Skolastik filozoflar ve din adamları tarafından tanınmamaya başlanan İbn-i Sinâ'nın daha yakından bilinmesi, O'nun ünlü *eş-Şifâ* isimli eserinin bazı bölümlerinin, ilk kez adı, “Avendauth” olarak kaydedilen İbn-i Davud (Avendauth İsrailita Philosophus) tarafından tercüme edilmesiyle başladığı tahmin edilmektedir. İbn-i Rüşd'ün eserlerinin ise, vefatından yirmi beş yıl kadar sonra Batı

⁸⁷ Tom B. Bottomore, *Seçkinler ve Toplum*, Ankara 1990, s. 76

⁸⁸ Osman Pazarlı, *a.g.e.*, s. 77

⁸⁹ Şahin Filiz, *İslam Felsefesinin Serüveni*, İstanbul 1996, s. 91-93

dünyasına intikal etmiş ve çok kısa bir süre içerisinde Paris ve Londra gibi Avrupa'nın kültür başkentlerinin eğitim kurumlarının kürsülerinde tartışılmaya başlanmıştır. Bu İslam filozoflarının eserlerinin Batı'da tanınması, entelektüel olarak "uyanış" a sebep olmuş ve bu uyanış günümüzde *on üçüncü yüzyıl Rönesansı*⁹⁰ olarak adlandırılmaktadır. Bu dönüşüm yeni paradigmalara oluşmasına zemin hazırlamış ve *Batı'nın Yeniden Doğuşu (Rönesans)* gerçekleştirmiştir.

⁹⁰ Bekir Karlığa, "Doğu-batı Düşüncelerinde On Üçüncü Yüzyıl Dönüşümü", *Doğu-batı Dergisi*, Sayı:33, 2005, s. 166-168

C. MODERN ÇAĞDA BATIDA DÜŞÜNCE HAYATI VE AYDINLANMA

Rönesans felsefesi, 14. yüzyılın sonlarından başlayıp 16. yüzyıl ortalarına kadar geçen dönemde, özellikle de 15. yüzyılda ortaya çıkan çok yönlü felsefi gelişmeleri adlandırır. Rönesans felsefesi, genel olarak felsefe tarihinde bir geçiş dönemi felsefesi olarak kabul edilir. Bu çağda bilimde ve düşünce alanında yeni gelişmeler meydana gelmeye başlamış, ortaya çıkan yeni perspektifler ve bilgiler Rönesans felsefesini, orta çağ düşüncesiyle yeni çağ düşüncesi arasında köprü rolünü oynamaya yöneltmiştir. Bu dönem insan denen varlığın düşünce konusu yapılması ve her şeyin merkezi sayılması ve Tanrı fikrinden ziyade insana öncelik tanınması fikrinin yerleştiği dönemdir. Skolastiğin son dönemi, akıldan türeyen felsefe ile olağanüstü kaynaktan gelen inancın birbirlerinden bütün bütüne ayrılmalarına kadar varmıştır.⁹¹

Ortaçağın sonlarında ruhban entelektüeller ile yeni oluşan entelektüeller arasındaki belirgin fark, Orta Çağ ile Rönesans arasındaki çatışmaları temsil etmeleriydi. Çatışmaların şiddetini artıran ve Ortaçağın çöküşünü hazırlayanda bu yeni entelektüel sınıf olmuştur. Kepler, Galileo, Descartes, Kant, Bacon ve Rönesans'la birlikte adlarını duyuran birçok tanınmış düşünür o dönemdeki bilinen entelektüellerdi. İşte bu filozofların düşüncelerinin yaygınlaşması ile kilisenin toplumsal hayattaki baskıcı otoritesi de yavaş yavaş kalkmaya başlamıştı.⁹²

“*Renaissance*” adı verilen çağ bir geçit dönemidir. Avrupa kültür çevresinin iki büyük çağı arasında bir köprüdür. Fransızca bir sözcük olan Renaissance deyimini “yeniden doğuş” demektir. Bu adlandırma çok yerindedir, çünkü bu dönem Avrupa kültürünün gelişmesinde baştan aşağı yeniden doğmadır. “Renaissance” deyimini dar anlamında “antikçağ” üzerindeki incelemelerin yenilenmesi, yeniden doğması demektir.⁹³ Gerçek anlamda Batılı entelektüelin doğuşunu Rönesans'ta başlatmak yanlış olmayacaktır.

Yeniden Doğuş Çağı, halklarla bireyleri birbirinden daha belirgin biçimde ayırarak karşılıklı elverişliliklerini ortaya koymuştur. Mimarlığın, resmin, tiyatronun, müziğin ve çanların söylediği şarkının mimarı yapının karanlık ve ışın dolu çukurlarında birbirine

⁹¹ Macit Gökberk, *a.g.e*, s. 154

⁹² Ali Şeriati, *Aydın*.İstanbul 1990, s. 31-33

⁹³ Macit Gökberk, *a.g.e.*, s.162

kariştiğı Ortaçağın ardından gelen Rönesans insan ırkındaki ve topraktaki yok edilemez ögelerin altını çizmiştir. Düşünce alanında yeni felsefe okulları (Yeni Aristoculuk, Platonculuk, Hümanizm, şüphecilik), dinde reformasyon hareketi, bilimsel alanda bir bilimsel devrim (Kopernik Devrimi) yanında keşif ve buluşlarla olağanüstü bir dönemdir. Modern entelektüelin prototipinin bu zemin üzerinde şekillenmeye başlamıştır.⁹⁴

Rönesans, Avrupa kültür  vresinin bir olayıdır. Ama bu sözü biraz sınırlamak gerekir,  nk  Rönesans'ı dolayısıyla yeni  ağı yaratan, Avrupa Kültür  vresinin ancak bir parçasıdır; bu  vrenin Batı Romanın varisi olmuş olan Latin-Cermen bölümüdür. Buna karşılık, Doğu Roma, yani Bizans kültürü içinde yer alan ulusların (orneğin; bütün Slav dünyasının) Rönesans'ın oluşma ve gelişmesinde doğrudan doğruya payı olmamıştır ; bunlar, Rönesans'ın başlatıp yeniçağın olgunlaştırdığı değerleri ancak sonradan benimsemişlerdir. Bu ulusların bu bakımdan Avrupa kültür  vresi dışında kalanlardan bir ayrılığı yoktur. Nitekim Latin-Cermen dünyasının ortaya koyduğu yeni görüş ve değerler bu dünyayı yeryüzünün egemeni yapmak yoluna girince her yanda bu değerleri alma ve benimseme akımları doğmuştur.⁹⁵ Bununla birlikte, Rönesans'la Avrupa'nın entelektüel şemasında bir değişim yaşanmıştır. Daha  nce Latin ırklarının aile verasetiyle sahip oldukları bu hakimiyet, bu dönemde önce İtalya'da kalmış; sonra İşpanya kendi altın çağını yaşamış ve nihayet Fransa bu mirası devralmıştır. Bu üç ülkede kendi aralarında bazı kavgalara girmelerine rağmen, yine de kendi iddialarına destek olabilecek bir asalete sahiptiler. Bu  lkelerden Fransa gücünü 1648'teki Münster Barışından İngiltere'deki devrime kadar(1689) uzun bir süre merkezde olduğu, diğer ülkelerin de bunun uydusu olduğu bir güneş sistemine benzemeye başlamıştı.  nk ; Fransa kendi hudutları dışına bu gücü akıtabilecek bir konuma gelmişti. Sadece İtalyanca ve İşpanyolca değil, fakat vaktiyle Avrupa milletleri arasındaki bir anlaşma noktası haline geliyordu.⁹⁶

Fransa'nın kültürel alandaki bu iktidarına karşılık, kısa bir süre sonra İngilizler de bir imtiyaz elde ettiler. Bu da kendilerine has bir özelliği olan düşünce sistemi idi. Bu durum Fransızlarla İngilizler arasında bir tezatın doğmasına neden oldu. Toplum hayatında ustalık, güzel konuşma, zarif muaşeret adabı ve düşünce kudreti Fransızlarda, ferdiyetçi g c, cesur ve daha nitelikli araştırma zihniyeti ve hür düşünce ise İngilizlerde önemli bir özellikti. Çok

⁹⁴ Osman Konuk, "Aydınlar ve günümüzdeki İşlevleri" , *Entelektüel ve İktidar*, (ed. Kenan  ağan). (Ankara 2005,s. 77-78

⁹⁵ Macit Gökberk, *a.g.e.*, s.162

⁹⁶ Paul Hazard, *Batı D şncesindeki Büyük Değişme*, İstanbul 1996, s.72-76

geçmeden İngiliz fikirleri Almanya'ya da yayılacak etkisini göstermeye başladı. Hanover Hanedanı İngiliz tahtını elde edince iki ülke siyasi bağlarla bağlanmıştı. İkisinin de Protestan olması ve Roma kilisesine karşı ortak husumetleri, onları bir dereceye kadar birleştirmişti. Burada önemli bir sorun da İngilizce'nin diğer Avrupa ülkelerine nasıl girdiği idi. Bu da reform sayesinde gerçekleşecekti. Nitekim, Fransa'da Katoliklerin baskısına maruz kalan Protestanlar (papazlar, öğretmenler, yazarlar) Fransa'yı terkedip Londra'ya sığınmışlar ve İngiliz düşüncesini Kıta Avrupa'sına yaymaya olduğu kadar, Fransız edebiyatını ve düşüncesini de İngiltere'ye yaymaya koydular. Ne olursa olsun Nant Fermanı'nın iptaliyle en az beklenen neticelerden biri de İngiltere'nin birçok tercümanla dolması olmuştu. Bunlar, İngiliz eserlerinin yazılmasında ve İngiliz tesirinin genişlemesinde önemli bir rol oynadılar. Yeniden doğuşun eşiğinde İngiltere kendi gücünü dünyaya yayacak habercilere kavuşmuştu.⁹⁷

Rönesans'ta aristokrasi ve yeni ticari burjuvazinin entelektüellere hamilik yapması ve bunu kurumsallaşması, kültür, sanat ve bilginin prestij araçları kabul edilmesi ve desteklenmesi, Rönesans kültürünün sosyolojik bir zemin kazanmasına da neden oldu. Başlangıçta entelektüeller ve sanatçılar mevcut yapıya eklemelerken, zamanla kaçınılmaz bir farklılaşma ve bağımsızlaşma da gözlenecekti.⁹⁸ Rönesans'taki dar seçkin kesim iyi eğitim almış ve ortak bir kültürü taşıyan ve paylaşan bir kitleydi. Aydınlanma çağıyla birlikte okur-yazar kesim sayısı arttıkça kendi içinde de farklılaştı. Bu kesimin çok küçük bir kısmı gerçek anlamda felsefe ve kültür üretiminde katkıda bulunurken gittikçe artan kısmı da üstlerindeki geliştirdiği örgün düşünceleri herkesin anlayacağı gibi kendilerinden aşağıdakilere görev bildiler. İşte modernizme özgü aydınlık bu bağlamda gelişti.⁹⁹

Fransa'daki entelektüel gelişimin oluşumunu inceleyen Gramsci de, bu oluşumun temelinde burjuvazi sınıfın organik entelektüelleriyle kilise arasındaki çatışmaları görür. Fransa'da kilise kozmopolit yapısıyla entelektüel bir örgüt görünümündeydi. Burjuvazi entelektüelleri ilk olarak kiliseyi kurumsallaştırmak ve devletin denetimine almak istediler. Gramsci burada kiliseyle devlet arasındaki çatışmaların Fransa'daki erken niteliklerini saptar. Daha sonraki dönemlerde burjuvazinin kültürel ve ideolojik gelişmesi yüzünden kilisenin toplumsal temelleri sarsılmaya başladı. Özellikle Fransa'da Voltaire ve diğer Ansiklopedistlerin öncülüğünde başlayan aydınlanma hareketi, 1789 devrimine etki ve eşlik

⁹⁷ Paul Hazard, *a.g.e.*, s. 81-87

⁹⁸ Osman Konuk, *a.g.m.*, s. 78

⁹⁹ Eyüp Özveren, "Taşlar Yerinden Oynarken: Alacakaranlıktan Aydınlığa", *Cogito*, Sayı:31, İstanbul 2002, s.173

eden bir halk reformuna neden oldu. Bunun sonucunda kilisenin dini ideolojisinin yerine, aydınlanmanın akla ve bilime dayalı ideolojisine geçmeye ve Fransa’da entelektüel ortam oluşmaya başladı.¹⁰⁰

Aydınlanma dönemine geçmeden önce yine geçiş dönemi olarak adlandırabileceğimiz bir düşünce dönemi vardır.17. yüzyıl felsefesi olarak adlandırılan bu felsefe , Rönesans'ın etkisiyle ortaya çıkan gelişmelere dayanarak, yeni çağ düşüncesinin temellerini atmak üzere ortaya çıkan felsefe eğilimidir. Rönesans'ın ortaya koyduğu düşünsel gelişmeleri ve belirsiz kavram içeriklerini kullanan 17. yüzyıl düşünürleri, felsefi formüllerini tam bir sağlamlık ve kesinlik içinde ortaya koyma arayışı içinde olmuşlar ve ortaya koydukları çalışmalarla sistematik felsefeyi yeni bir derinlikle temellendirmişlerdir. Aydınlanma çağı düşüncesinin ilkeleri ve temel kavramları büyük ölçüde 17. yüzyıl felsefesinde hazırlanmıştır. Rönesans'taki düşünce parçalılığı ve çeşitliliği bu dönemde belirli felsefe eğilimlerinde ve dünya görüşlerinde derli toplu ve bir örnek halde sistematikleştirilmeye yöneltilir. Descartes, Hobbes, Leibniz, Spinoza 17. yüzyıl felsefesinin en önemli isimleridir. Macit Gökberk, birlik ve kapalılığı dolayısıyla 17. yüzyıl felsefesinin antik çağ ya da Rönesans felsefesine değil, orta çağ felsefesine benzediğini söyler. Bu birlik ve kapalılık durumu sağlayan ise ortaçağdan tamamen farklı bir ilke, rasyonalizmdir.¹⁰¹

18. yüzyıl felsefesine “Aydınlanma Felsefesi”; bu felsefenin içinde yer aldığı tarih dönemine “Aydınlanma Çağı” adı verilir. “Aydınlanma, insanının düşünme ve değerlemede din ve geleneklere bağlı kalmaktan kurtulup kendi akli ve kendi görgüleri ile hayatını aydınlatmaya girişmesidir”¹⁰²

Aydınlanma Felsefesi, 18. yüzyılda, bu felsefenin adlandırılmasıyla Aydınlanma Çağı’nda özellikle Fransa’da olmak üzere, gücüne katıksız bir inanç duydukları aklın işlevsel kılınmasının sağladığı bir ortamda, bir grup filozofun varolan değerler ve toplumsal kurumların eleştirisini amaçlayan bir felsefe hareketinin adıdır ve niteliği de sadece ve gerçek anlamda felsefi karakter taşımasından ötürü ortaya çıkmaktadır. Aydınlanma hem dolaylı ekonomik ve toplumsal sonuçları itibarıyla hem da akılsal devrim denilen oluşumun

¹⁰⁰ Huges Portelli, *Gramsci ve Tarihsel Blok*. çev. Kenan Somer. Ankara 1982, s. 138-139

¹⁰¹ Macit Gökberk, *a.g.e.* s. 222

¹⁰² *A.g.e.s.* 289

altyapısını oluşturarak “modern toplum”un entelektüel temellerini vücuda getirmiştir.¹⁰³ Aydınlanma felsefesi ya da 18. yüzyıl felsefesi; genel olarak insanın kendi yaşamını düzenlenmesini yeniden gündeme almış, hem düşüncenin, hem toplumsal yaşamın köklü değişimlere uğrayacağı bir sürecin fikrîsel başlangıcı olmuştur. Bu yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen Fransız devrimi (1789), ve ardında gerçekleşen modernleşme süreçleri, düşünsel anlamda etkilerini ve kaynaklarını aydınlanma felsefesinde bulmaktadır.

18. yüzyıl aydınlanmasının ana özelliği, laik bir dünya görüşünü kendisine tam bir bilinçle temel yapması, bu laik görüşü hayatın her alanında tutarlı olarak gerçekleştirmeye çalışmasıdır. Ortaçağın din ve kilisenin belirlediği kültürünü sona erdirecek akımı Rönesans başlatmıştı; 17. yüzyılın büyük felsefe sistemleriyle bu akım ilk olarak gözle görülür güçlü bir anlatım kazanmıştı. 18. yüzyılda bu süreç, özellikle kültür bilimleri, hele pratik ve politik hayatın şekil alması bakımından, radikal biçimi bularak en yüksek noktasına erişecektir. Nitekim, 18 yüzyıl, aynı zamanda, her alanda aklın ışığı ile yürümek isteyen bu entelektüalist kültür anlayışının çözülmeye yüz tuttuğu, kendisini yıkacak olan karşıt görüşlerin gelişmeye başladığı yüzyıldır.¹⁰⁴

Aydınlanma yorumlarının genellikle iki ana ve fakat kapsayıcı olmayan çizgide toplandığı söylenmektedir.¹⁰⁵ İlk yaklaşım; Aydınlanmayı ‘yaşanan bir deneyim olmaktan ziyade’ modernliğin kaynağı olarak yorumlanan bir fikirler bütünü olarak değerlendirirken, ikinci yaklaşım; Aydınlanmayı Fransız Devrimi ve sonrasında başlayan totaliter hareketlerin altyapısı olarak ele almaktadır. İlk yorum Aydınlanmayı farklı felsefi pratiklerden okuyan bütün düşünürlerin Aydınlanmayı birbirleriyle çelişen, bazen çatışan bir düşünceler gövdesi olarak gördüklerini ortaya çıkarmaktadır.

Aydınlanmanın entelektüelin tarihi açısından önemi, bu evrensel modern projenin sahibi olarak öznenin toplumsal ve siyasal önderlik, yasa koyuculuk, bireyin özgürlüğünün ve kutsallığın örneği olarak ortaya çıkmasıdır. Aydınlanmanın sonucu Fransız ihtilali gibi parlak bir tarihsel başarıdır. Aydınlanma, “*Açıklamalı bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Ansiklopedisi*” ile döneme egemen olan bilgi sistemini de herkes için ulaşılabilir hale getirmiştir. Bu otuz üç yılda hazırlanmış ve Aydınlanma ruhunu kitlelere uygun bir işlev

¹⁰³ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul 2006 s.15-16

¹⁰⁴ Macit Gökberk, *a.g.e.*, s. 291

¹⁰⁵ Lewis Beck, *Early German Philosophy* (Cambridge, Mass: The Belknap Press, 1969) s. 245’ den Ahmet Çiğdem, *a.g.e.* s.15

görmüştür. Modern entelektüelin, öncü, muhalif, toplumsal siyasal önder, hakikatin sahibi gibi tüm tarihsel sosyolojik rolleri, Aydınlanmacı yazar ve düşüncelerce temsil edilmektedir.¹⁰⁶

Entelektüellerin konumlarında ve işlevlerindeki değişme 18. ve 19. yüzyıllarda daha da artacaktı. Çünkü, 18. yüzyılda Fransız devrimi ve 19. yüzyılda da Endüstri devriminin oluşumunda entelektüellerin önemli etkileri olduğu bilinmektedir. Bir anlamda 18. yüzyılın Fransız devrimiyle kapandığını ve 19. yüzyılın endüstri devrimiyle başladığını söyleyebiliriz. Entelektüellerin bu olaylardaki önemini belirtmiş oluruz. Aydınlanma Çağı olarak adlandırılan bu dönem, hem siyasal ve toplumsal sonuçları itibarıyla hem de akılsal devrim denilen oluşumun alt yapısını oluşturarak “modern toplum”un biçimlenmesine tartışılmaz bir katkı sağlamıştır. Akıl çağı denilen ve insan düşüncesine bu kadar önem verilen bir dönemde entelektüellerin önem kazanmaları doğal olacaktır.

19. yüzyıl felsefesi öncelikli olarak Alman felsefesinde romantizmin ve idealizmin zirveye ulaştığı bir dönemdir. Aynı şekilde materyalizmin de yeni bir derinlik kazandığı ve öne çıktığı görülür. Fransız felsefesinde bir yanda Charles Fourier, Pierre-Joseph Proudhon, Claude Henri de Saint-Simon gibi reformcu düşünürler; öte yanda da August Comte ile pozitivist belirlenildiği görülür. Tarihçi Tocqueville ile sosyolog ve düşünür olan Emile Durkheim'ı da bu çağa ait bir düşünürlerdendir.

Aydınlanma düşüncesinin *akıl egemenliğinde bir dünya kurma ve toplumu buna göre düzenleme* gibi söylemleri 19. yüzyılda da etkisini sürdürdü. Bu söylemleri geliştirenler de toplu üstü bir misyona sahip olan entelektüeller olacaktır. Fakat 19. yüzyıl başında Endüstri devrimiyle “akıl” daha pratik bir anlam kazanmaya başlamıştı. Kapitalizmin olgunlaşma sürecinde bilgiler çeşitli dallara ayrılmaya başlamış, klasik türden bilgilerin yanı sıra “teknolojik” bilgi de büyük bir önem kazanmıştı. Yeni üretim koşulları çok daha karmaşık ve geniş bir iş bölümü ve böylece genel “bilgi” pek çok farklı uzmanlık alanlarına bölünüyordu.¹⁰⁷ 19. yüzyılın materyalist felsefesiyle şartlanmış kesim, tarihten dinden ve gelenekten koptuğu kadar, yeni oluşmuş kapitalist sosyal politik düzenin yegane savunucuları haline gelmişlerdir. Entelektüel bundan sonra artık geleneksel çizgiden çok farklı modern işlevlere sahiptir. Bilgi sisteminin dönüştürülmesi, siyasal seçkinlik gibi öteden beri var

¹⁰⁶ Osman Konuk, *a.g.m.*, s. 81

¹⁰⁷ Murat Belge, “Tarihsel Gelişme Süreci İçinde Aydınlar”. [CD TA], I, s. 122-123

olduğu işlevlerde bu modern dönemlerde yeniden üretilmiş ve farklı bir içerik kazanmıştır. Söz konusu modern işlevlerin başlıcaları, *toplumsal hayatı dönüştürmek ,ulus devleti dönüştürücü seçkincilik, kapitalist düzeni dönüştürmek, bilgi sistemini dönüştürmektir.*¹⁰⁸

19. yüzyıl aynı zamanda tarihsel bakımdan siyasal ideolojilerin öne çıktığı bir dönem olarak ortaya çıkmıştır. Sosyalist düşünce ve onun felsefi kökleri bu dönemde belirginlik kazanmış, öte yandan Liberalizm ve onun felsefi kökleri belirginleşmiştir. Entelektüeller, toplumun yönlendirilmesini sağlayacak akılcı yasaları yaratabilecek bir toplumsal oluşumdur. “*İdeoloji*” entelektüeller tarafından toplumsal proje olarak düşünülmüştü. İdeoloji, “*fikirleri belirli zihinsel ve fizyolojik yasaların ürünü olarak yerli yerine oturtmaya yönelik bir girişim*” idi. İdeolojiyi böyle geniş bir şekilde ele almaya başlayan entelektüellere “*ideologlar*” tanımlaması yapılacaktır. Bu ideologların amacı, toplumu bir bütün olarak yeniden inşa etmektir. İdeoloji, toplumu dönüştürmenin ve yönlendirmenin, topluma egemen olmak için, fikirleri değiştirecek olan entelektüellerin toplumsal mühendislik programıdır.¹⁰⁹

Her çağın felsefesinin kendi toplumsal, kültürel ve siyasal koşulları vardır. Çağın siyasal olayları, kültürel ve teknolojik gelişmeler, bilimsel alandaki yeni sonuçlar, yeni düşüncelerin ve fikirlerin doğmasına sebep olmaktadır. Bu fikirleri yaratanlar ve toplumun yönünü bulmasına yardımcı olanlar entelektüellerdir. Batı entelektüeli ilk çağlardan itibaren, dönemin koşullarına göre fikirler üretmiş ve bunu topluma yaymaya çalışmıştır. Bu toplumsal sınıfın görevleri zamanla değişmiş, yeni görevler edinmiştir. İlk zamanlarda bir “eğitimci” kimliğiyle topluma bilgi götüren bu sınıf , Aydınlanma devrimiyle birlikte toplumda simgeleri yaratan, düşünceleri üreten bir figür haline gelmiştir. 19. yüzyıldan itibaren de toplumu yeniden inşa edecek fikirlerin öncüsü olmuşlardır.

¹⁰⁸ Mustafa Aydın, *a.g.m*, s. 56

¹⁰⁹ Terry Eagleton, *İdeoloji*, çev. Muttalip Özcan,, İstanbul 2000, s 101-104

II. OSMANLI TOPLUMUNDA AYDINLAR

1. KURULUŞUNDAN ISLAHAT HAREKETLERİNE ENTELEKTÜEL HAYAT VE ULEMA-İLMİYE SINIFI

Selçukluların mirasçısı olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlılar, Selçuklulardan aldıkları bilim ve düşün ortamını daha da ileri götürmüşlerdir. Doğu'dan ve Batı'dan gelen bilginlere kucak açılarak bilim hayatına canlılık getirilmiş ve bilim alanının örgütlenmesine büyük önem verilmiştir. Bu gelişmelerle birlikte, bugünkü yüksek öğrenime denk sayılabilecek ilk Osmanlı medresesi 1331'deki İznik'te açılmış, bunu Bursa ve Edirne'de kurulan öteki medreseler izlemiştir.¹¹⁰

Osmanlı yönetiminin ilk örgütlediği şehirler arasında olan İznik ve Bursa'nın fethedilmesinden hemen sonra buralarda medrese açılması, devlet örgütüne vasıflı personel yetiştirme amacına yöneliktir.¹¹¹ Bu gelişmeyle birlikte Orhan Bey zamanında örgütlenmeye başlayan Osmanlı bürokrasisinin merkezdeki görevlileri medreseli olan alimleri arasından seçilmekteydi.

Medrese eğitiminden geçmiş bilim adamları için, ilimle meşgul olan topluluk anlamına gelen , “ilmiye sınıfı” tabiri kullanılıyordu. Bu sınıf için aynı zamanda “Ehl-i Şer” tabiri de kullanılmakta idi. Buna göre bu zümre, İslam dininin esasları ile, emrettiği, dünya nizamını bilen ve onun uygulanması görevi ile yükümlü bulunanlar anlamına gelmekte idi. Esas itibarıyla bu zümre, toplumun eğitim, din ve yargı işlerinden sorumlu idi. Bu zümreyi oluşturan müderrisler eğitim ve öğretimle, müftüler fetva ile, kadılar ise yargı ve yönetimle görevli idi.¹¹²

Şerif Mardin; ilmiye sınıfının toplumda ifa ettiği mesleklerden yola çıkarak, toplumun işleyişini düzenleyen en merkezi kurumlardan biri olduğunu söyler: “*Ulema, Osmanlı toplumunun işleyişini düzenleyen merkezî kurumlardan birini oluşturmaktaydı. Bu kurumun hayati rolü, en iyi biçimde, denetim altında tuttuğu mesleklerden hareketle anlaşılabilir.*

¹¹⁰ Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*. Ankara 1990, s. 17

¹¹¹ Bu uygulama Selçuklulardan Osmanlılara geçmiştir. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den itibaren devlet üniversiteleri açılmaya başlandı. Böylece öğretim ve araştırma geniş ölçüde kolaylaştırılmıştı. Pratikte bundan bürokrat yetiştirerek yararlandılar. Böylece devlet örgütünde çalışacak elemanların nitelikli olarak yetiştirilmesi üniversiteler sayesinde gerçekleştirilmiş oldu.

¹¹² Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*. İstanbul 2003, s. 61

Tanzimat'tan önce kadılar, fakihler, müderrisler, muallimler, doktorlar ve tedavi hizmetleri veren diğerleri, din adamları ve mutasavvıflar, matematikçiler, mantıkçılar, astronomlar ve müneccimler, müzikologlar ve kütüphanelerle ile, çok daha az oranda olmak üzere yöneticiler ve görevliler, neredeyse bütünü ilmiyeden çıkıyordu.”¹¹³

17. yüzyılda yaşayan ünlü tarihçi Naîma , cemiyet bünyesinde önemli bir fonksiyon icra eden ve dini temsil eden ilmiye sınıfını; *“Ulema zümresi insan vücudunda dolaşan kana benzer. Kalp ki; hayvani ruhun kaynağıdır ve hayvani ruh bir lâtif cevherdir. Bu letafetinden dolayı vücutta doğrudan doğruya dolaşmaz. Kan onu alıp vücudun her tarafında dolaştırarak bütün azalara ulaştırır. Vücut onunla hayat bulub faydalandığı gibi, şeriat ve hakikat uleması da hayvani ruh mesabesinde olan ilmi, feyiz kaynağından ya bizzat veya vasıta ile alıp vücudun etrafı gibi olan ümmilere ve avama eriştirir. Nasıl vücut hayvani ruhtan faydalanır ise onlar da ilimden öyle faydalanır. Ruh, vücudun ayakta durmasına sebep olduğu gibi ilimde cemiyetlerin devamına sebep olur”¹¹⁴* şeklinde tasvir etmektedir.

Ulemâ örfi hukukun belirli alanları dışında, Osmanlı toplumunun siyasi, idari, sosyal ve hukuki teşkilatlanmasını gerçekleştirdi. Zamanla en önemli toplumsal sınıflardan biri haline gelen ulemâ, Osmanlı imparatorluğunda temel olarak şu dört görevi üstlenmiştir:

- a) Eski İslâm ulemâsından devraldığı geleneksel bilgilere referans vererek ve onları kullanarak imparatorluk çapında Sünnî İslâm'ı yeniden üretme,
- b) İktidarın bütün hareket ve icraatını, kısaca iç ve dış siyasetini meşrulaştırma ve denetleme
- c) Hukukî ve adlî mekanizmayı yürütme,
- d) İmparatorluğun Müslüman tebaasının dinî hizmet ve eğitimini icra etme¹¹⁵

Bürokratik anlamda en büyük ve en gelişmiş teşkilat olan İlmiye sınıfı, klasik Osmanlı sisteminde yukarıdaki bahsedilen görevleri üzere en fazla önemsenmesi gereken sınıfların başında gelmektedir.

¹¹³ Şerif Mardin, *Bedüzzaman Said Nursi Olayı*, İstanbul 2005 , s. 171.

¹¹⁴ Ali Coşkun, *Osmanlı'da Din Sosyolojisi “Naîmâ Örneği”*, İstanbul 2004 , s. 62

¹¹⁵ Ahmet Yaşar Ocak, “Osmanlı İmparatorluğu ve İslam (Problematic Bir Yaklaşım Denemesi)”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt*, Ankara 4-8 Ekim 1999, s. 12

Ulemâ; şeyhülislamlik, kazaskerlik, kadılıklar, medreseler, vakıflar, Nakibü'l-esraflık gibi müesseseler aracılığı ile yürütme,yargı, eğitim, beledî (ülke ile ilgili) hizmetler gibi çok geniş alanlarda hizmet ifa edebilmekteydi. Diğer taraftan camiler aracılığı ile siyasi merkez ile halk arasında bir bakıma aracı mekanizma işlevi görüyor ve böylelikle sistemin işleyişinde, halka mâl olmasında mühim bir rol oynuyor aynı zamanda da bir denetim mekanizması işlevi görüyordu.¹¹⁶

Ahmet Yaşar Ocak; ulemânın siyasi merkezle halk arasındaki mekanizma işlevini şu şekilde açıklıyor ; *“Ulemânın eskiden beri İslâm toplumlarında çok önemli bir yeri ve nüfuzu olduğu biliniyor. Bu nüfuz bir yandan halk, diğer yandan bununla bağlantılı olarak devlet nezdinde ortaya çıkıyor. Halk nezdindeki nüfuz ve itibar, bir yanıyla tabii ki onların islâmî ilimleri en iyi anlayan ve yorumlayan kişiler olarak düşünölmelerinden, diğer yanıyla da İslâm'ın emir ve yasaklarını, bunlarla ilgili olarak yaptıkları yorumları en iyi kendi şahıslarında uygulayan, yaşayan ve yaşatan kişiler olarak algılanmalarından doğuyordu. Ancak bu nüfuz ve itibar, onlara önemli bir sorumluluk da yüklemekte, ulemâyı halk nazarında saygı duyulması, örnek alınması gereken, çeşitli konularda fikirlerine ve görüşlerine müracaat edilmesi icap eden bir hakem olarak ileri çıkarıyordu. İşte bu imajıyla ulemâ, bir anlamda halk kitleleriyle hükümet ve diğer siyasî otorite mercileri arasında kendiliğinden bir aracı konumuna yükseliyordu. Böylece, devlet ve hükümet nezdinde de dikkate alınması, sözlerine kulak verilmesi gereken bir konum elde ediyor ve belli bir otorite ve saygınlık kazanıyordu. Bu ise ulemânın devlet nezdindeki itibarını güçlendiriyordu. Devletin ulemâyâ gösterdiği itibar, ulemâ vasıtasıyla halkın kontrolünü ve devletin yanında tutulmasını sağlamak gibi pratik bir sonucu da sağlıyordu.”*¹¹⁷

Osmanlı medeniyetinin kaynakları ile halk kültürü arasında hiçbir fark yoktur. 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun köy ve kasabalarına kadar dolaşmış olan Evliya Çelebi, Türkler için halkı ve münevver ile uyumlu, ahenkli ve son derece yaygın bir kültür meydana getirmiştir demektedir. Herşeyden önce bu kültürün temel kaynakları, hem halk hem de idareci ve münevver üst tabaka tarafından paylaşılmaktadır. Herkes aynı Tanrı'ya kulluk eder, aynı peygamberin yolundan gider, aynı devlete hizmet eder, aynı dili konuşur, aynı hayat felsefesine, aynı ideallere sahiptir, dostları düşmanları aynıdır.¹¹⁸

¹¹⁶ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul 2001, s. 46

¹¹⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *a.g.m*, s. 10

¹¹⁸ Erol Güngör , *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*.İstanbul 2004 , s. 74 -75

Ulemaya, çeşitlenerek genişleyen devlet mekanizmaları içinde duyulan ihtiyacın yanı sıra Osmanlı Devleti'nin diğer İslam ülkeleri karşısındaki meşruiyetini savunma görevi de yüklenmişti. Bu dönemde Osmanlı sultanının ve idaresinin kendi tebaasına olduğu gibi rakibi olan diğer müslüman hükümdarlara karşı da meşruiyetini savunması gerektiğinden Osmanlı hükümdarlarının komşu Türk Beylikleri'ne taarruzları ve Anadolu'yu kendi idareleri altında birleştirme gayretleri ile, Anadolu dışındaki İslam dünyasının sempatisini kazanma arzularını gerçekleştirmek için ulemaya önemli görev düşmekteydi. Bunun için gerek diplomasi, gerekse İslam dünyasında kamuoyu oluşturulması açısından onların desteğine ihtiyacı vardı.¹¹⁹

Ulemâ sınıfı XV. yüzyılın ikinci yarısında merkeziyetçi devlet anlayışı çerçevesinde , daha önceki hiçbir İslâm devletinde görülmemiş, çok iyi düzenlenmiş, sıkı bir bürokratik hiyerarşik sistem yarattı. Bu sistem ise üzerine düşen görevi eksiksiz yerine getirerek Osmanlı Devleti'nin bünyesi içinde şeriat ile idarî uygulamaları, Tanzimat'a kadar süren kusursuz bir âhenge dönüştürdü. Taşradaki küçük bir medresenin müderrisliğinden imparatorluk başkentindeki Sahn müderrisliğine, Sahn müderrisliğinden imparatorluğun en yüksek ilmiye makamı olan Şeyhülislâmlığa kadar uzanan bu müthiş bürokratik hiyerarşi, Osmanlı İmparatorluğu'nda din-devlet içiçeliğinin, başka bir deyişle, din-devlet özdeşliğinin Osmanlı'ya mahsus en somut timsali sayılmaktaydı.¹²⁰ Osmanlı Padişahları Halil İnalçık'ın belirtmiş olduğu gibi; “İlmiye sınıfının teşkilatlandırmak ve devlet hizmetine sokmak, her türlü vakfi devlet kontrolü altına almak suretiyle de, merkeziyetçi sıfatlarını o zamana kadar hiçbir İslam devletinde görmediğimiz şekilde kuvvetlendirmişlerdir.”¹²¹

İlmiye sınıfı Osmanlı imparatorluğunda siyasi merkezde karar alma mekanizmalar etkilese de tam anlamıyla hür bir topluluk değildi. Fatih döneminde Batı'da Rönesans hareketi başlamış, ama henüz dışarıdan bakana etki edecek nitelikte, gözle görülür başarılar ortaya koyamamıştı. Batı'da ise en önemli adım atılmış, kiliseden bağımsız üniversiteler, Florensa, Freiburg, Padua, Paris ve Oxford üniversiteleri kurulmuştu. Üniversite çerçevesinde bilim adamı, kısmen de olsa hürdü. Bilim adamlarına devlet müdahalesi azdı. Kilise çok bağınazdı fakat takip ve bastırma imkanları sınırlı idi. Felsefi-bilimsel çalışmalar bir ölçüde kolektif

¹¹⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Medrese Geleneğinin Oluşumu”. *Belleten*, Cilt : LXVI, Sayı: 247, Aralık 2002, s. 861-862

¹²⁰ Ahmet Ocak, *a.g.m.*, s. 12

¹²¹ Halil İnalçık, “Padişah” İ.A. Cilt 9 s.491-495’ den Toktamış Ateş, *Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı*. Ankara 1996, s. 148

hale gelmişti. Gerektiği zaman bilim adamını devlete ve kiliseye karşı koruyan ve her türlü himayeyi veren kişiler ve çevreler oluşmuştu.¹²²

Ulemanın rolünü idealleştiren Erol Güngör şöyle demektedir ; “*Ulemanın politik mücadelelerde taraf tutması Osmanlı devrinde görülmemiş bir şey değildir; fakat orada ulema da dahil olmak üzere en yüksek makamdaki adamlardan en alt kademedekilere kadar herkesin hayatında etkili olan bir ortak değerler sistemi vardı, her eylem bu sistemin çerçevesi kademeleri içinde yapılıyordu.Ulemanın bir siyasi hizbi tutup bir başkasına karşı durduğu bazı haller olmuştur, ama bir grup idareci ile birleşerek idare edilenlere karşı çıktığı görülüş değildir.*”¹²³ Her ne kadar ulemanın fikirlerine saygı duyulsa da o dönemin şartları gereği, hakim olan düşüncenin ve iktidarın gücünü azaltıcı fikirlerin savunulup yaygınlaşmasına izin verilmemiştir.

İlmiye sınıfı 17. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamıştır. Bu konuda ulemanın davranışlarının, kişiliklerinin, tutumlarının, fikirlerinin yanı sıra o dönemde yaşanan olayların, bazı çalkantıların etkisi olmuştur. Fakat ilmiye sınıfındaki bozuklukları algılayabilmek için öncelikle medreseleri ve medreselerdeki bozulmayı öğrenmek gerekmektedir.

İlmiye sınıfını yetiştiren medreseleri incelediğimiz zaman, Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde tam bir gelişme göstermişler, teşkilat yönünden de genişlemişlerdir. Bu zamanlarda medreseler, görevleri bakımından on iki dereceye ayrılmış olup, bu dereceler şunlardır; Genel olarak “*ibtida-i dahil*” ve “*ibtida-i hariç*” adı verilen kısım bugünkü orta öğretimi, “*Musıla-i Sahn*”adı verilen kısım bugünkü liseyi, “*Sahn-ı Sem’an*” adı verilen kısım ise bugünkü yüksek öğrenimi karşılamakta idi.¹²⁴

Bilindiği gibi, Osmanlı eğitim ve öğretim sisteminde medreseler, hiyerarşik bir sıra takip ediyordu. XVII. Yüzyılın ortalarında Süleymaniye medreselerinin kurulup faaliyete

¹²² Hüseyin Aydın, “Osmanlılardan Kalkarak Osmanlılarda Felsefi Düşünceye Bir Bakış” *XIII. Türk Tarih Kongresi*, III. Cilt-II. Kısım, Ankara 4-8 Ekim 1999, s. 12

¹²³ Erol Güngör, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar*. İstanbul 1998, s. 66

¹²⁴ Cemal Anadol, Fazile Abbasova, Nazire Abbashı, *Türk Kültür ve Medeniyeti*. 2002, s. 345

geçişlerine kadar bu hiyerarşik yapının zirvesinde Fatih Sultan Mehmet'in yaptırdığı Sahn-ı Seman medreseleri yer almıştı. Ulemanın da mertebeler halinde teşkilatlanması bu hiyerarşik yapı içinde ulemayı sürekli hareket haline getirmiş idi. Dolayısıyla akademik hayatının tamamını sadece bir medresede geçirmesi mümkün olamazdı. Bu yüzden, gerek akademik, gerekse ilmi seviye bakımından yükselebilmek için, söz konusu yapı içerisinde devamlı ilerlemek gerekiyordu. Böylece en düşük seviyedeki medresede başlayan müderris, en yüksek seviyedeki medreseye doğru basamak basamak yükselirdi. Böylece ilim adamı, bulunduğu her medresede hem talebe yetiştirmekte, hem de ilmi birikimini artırmak suretiyle kendini geliştirmekte idi.¹²⁵

Alt basamakta, öğrencinin ilkokulda veya özel olarak öğrendiği bilgiler pekiştirilir, temelleri oturtulurdu. En üst basamak ise yüksek tahsilin üzerindedir. Bugünkü doktora derecesine tekabül ediyordu. Softaların akademik kariyere geçmeleri, müderrisleri tarafından bazılarının asistan yani "dânişmend" olarak seçilmeleri ile olurdu. Bunlarda bu şekilde daha diploma almadan yani "rûs" almadan akademik kariyere başlamış oluyorlardı. Yüksek medreseyi bitiren asistan daha sonra doktorasını vermiş yani "muid" olurdu. "Muid"likten sonra ilim adamı doçentlik yani mülazım unvanı alırdı. Daha sonra ise juri imtihanını geçip "müderris" olurdu. Bunlar isterlerse yargıyı seçip "nâib" yani kadı vekili olabilirdi. Medrese eğitiminde sınıf usulü yoktu. Softalar kabiliyetlerine, çalışmalarına ve başarılarına göre her derecenin müderrisinin icazeti ile derecesini tamamlardı.¹²⁶

Selçuklulardan beri devletin kuruluş ve gelişmesinde önemli hizmetlerde bulunan ve ilmiye sınıfının yetişmesini sağlayan bir kurum olan medreseler, özellikle 17. yüzyıldan itibaren geçmiş dönemlerde olduğu gibi fonksiyonel olmamıştır. Medreselerin ve buna bağlı olarak ilmiye sınıfının bozulup gerilemesinde çeşitli faktörler rol oynamıştır. Öncelikle, genelde İslam medreselerinin, özelde ise; Osmanlı medreselerinin gerilemesi olayının sebebi, İslam medeniyetinin genel durgunluk ve çöküntüsünde aranmalıdır. Bu gerileme ise Osmanlı'lardan önceki tarihlere rastlar. Bazıları bu geriliğin sebebini Moğol istilasına bağlarlar. Moğol istilasının hemen arkasından istilacılar İslam medeniyetine asimile olmuşlar, imar ve ilim faaliyeti yeniden başlamıştır. Ancak, Moğol'lardan sonra ilim ve sanat gözle görülür bir durgunluk ve gerileme vardır.¹²⁷

¹²⁵ Ziya Kazıcı, *a.g.e.* s. 63-64

¹²⁶ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul 1983, X, s.295-297

¹²⁷ Erol Güngör, *a.g.e.* s.90

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme dönemlerinde devlete büyük hizmetler yapan medresenin çağın fikri ve sosyal akımlarını izleyemediği için 17.yüzyıldan itibaren gerilemeye başlamıştır. Bu gerileme, önce bilgi ve metot sahasında kendini göstermeye başlamıştır. Medresedeki başlıca ilim dalları, filoloji, mantık, matematik, geometri, metafizik, fıkıh, hadis ve tefsirden oluşmaktaydı. Fakat bu medreselerde ağırlıklı olarak şer'î derslere önem verilmekteydi. Hatta Katip Çelebi zamanındaki medreselere akli bilimlere yeterince önem verilmemesini eleştirir; matematik bilmeyen müftü ve kadıların verdikleri hükümlerin ne kadar yanlış olduğunu örnekleriyle gösterir.¹²⁸

Uzunçarşılı, Medreselerin bozulmasını şu cümlelerle ifade etmektedir. *“Medreselerin bozulmasında tefekkürü, faaliyete geçirecek olan matematik ,kelam ve felsefe(hikemiyat) gibi akli ilimlerin terk edilerek bunların yerine tamamen nakli ilimlerin kaim olması birinci derecede âmil olmuştur. XVI. asır sonlarına yakın zamanlara kadar Osmanlı medreselerinde ulûm-ı akliyeden ilm-i hikmet(felsefe) dersi okutulduğu halde,(.....) bazı şeyhülislamın telkinleri ile hikmet dersi medreselerden kaldırılarak bunun yerine zaten mevcut olan fıkıh, usûl-ı fıkıh ilimlerine geniş yer verilmiştir.”*¹²⁹

Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet adlı meşhur kitabında, ilmiye sınıfının bozulmasıyla ilgili olarak; *“Müdürlük rütbesi mevleviyete ve kazaskerliğe götürdüğü için bunun "çok malumat ve liyakate bağlı" olduktan başka medhali olan "mülazemet"in tahsili için nice zaman danışmend olarak medreselerde "iştiğal" e bağlı olduğunu belirttikten sonra Koçi Bey'in risalesine atıfta bulunur: Bin tarihlerinden sonra ilmiye mesleğinin kanun ve nizamları bozulmaya yüz tutup giderek her maslahata hatır karışmağla ve her konuda müsâmaha olunmağla layık olmayanlara hadden ziyada mansıplar verilmek...mevleviyet kağıtlarını satmağa başladılar... mülazemet ise gerek tarik-i tedrisin ve gerek tarik-i kazanın medhali olduğundan onun düzeninin bozulmasıyla bu ikisi dahi muhtel (bozulmuş) olmağın...”*¹³⁰ demektedir.

Medreselerdeki eğitim disiplinin bozulmasıyla birlikte müderris olmak için yapılan sınavlarda ciddiyetini kaybetmiş, mesleki ilerleme bilgi ile değil hatır ve gönülle olmaya

¹²⁸ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği: Dün-Bugün*. Ankara 1981, s. 250

¹²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 67

¹³⁰ Cevdet Paşa'dan aktaran Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası” *Belleten*, Cilt: LXIV, Sayı: 240, Ağustos 2000, s.551-552

başlamıştır. Sonuç olarak, medreselerde suistimaller artmış devlet içinde güçlü kişiler, yeterliliğe bakmadan bazılarını öğretim üyesi yapmışlardır. Kadılık için gerekli olan diplomanın, para ile satılmaya başlaması yargıyı olumsuz etkilemiş, kişisel çıkarların üzerine geçmesiyle de tüm kurumların düzeni bozulmuştur.¹³¹

Medreselerde verilen eğitimin seviyesinin düşmesinin yanı sıra müderrisin seviyesi de düşmeye başlamıştır. Müderris derse devamı aksatmaya ve buna rağmen tam maaş almaya başlamıştır. Bunun yanı sıra asıl bozukluk softa denilen medrese talebesinde ortaya çıkmıştır. Softalar, 17.yüzyılın ilk yarısındaki Celali hareketlerine katılmışlardır. Bunun en önemli sebebi ise işsizliktir.¹³² Çünkü 17. yüzyılın başlarında Anadolu'daki medrese sayısı devlet ihtiyacının çok üstüne çıkmıştır. Bu medreselerden yüksek dereceli olanlarını bitiremeyenler ulema derecesini alamadıkları için ne müderris ne de kadı olabiliyorlardı. Ancak cami ve mescitlerdeki görevlerle yetinmek zorunda kalıyorlardı. Dolayısıyla medrese mezununun bile müderris veya hakim olmak için sıra beklediği, orta medrese mezununun ise bir camide görev alabilmek veya benzeri bir iş bulabilmek için daha çok zaman harcadığı durumda, bu okumuş insanların devlet memuriyeti dışında başka bir alanda istihdam edilememesi buhran doğurmuştur. Böylece aydın işsizliği başlamış oluyordu.

Medreselerin öğretim metodu ise skolastik bir nitelik taşımaktaydı. Orta Çağ'da ileri sürülen görüşler ve bu görüşleri kapsayan eserler medresenin dar çerçeveli programını oluşturmaktaydı. Avrupa'da gelişmiş olan gözlem ve tecrübeye dayalı araştırma metoduna medrese tamamen yabancı kalmıştı. Bundan başka dünyada devrimler ile oluşan milli, politik ve sosyal olayları da görmezden geliyordu. Avrupalılar Latince'nin yanında milli dillere yönelip, çağdaş edebiyatlarını kurarken, medrese hala resmi dil olarak Arapça'da direnmekteydi. Bu durum Türk halkı ile medrese arasındaki mesafenin bozulmasına neden oldu. Bütün bunlara ek olarak disiplin de bozulmuştu. Profesörlük (müderrislik) mesleğine girmek için yapılan sınavlar ciddiyetini kaybetmişti. İlerlemek için bilgiden çok hatır ve gönüle önem verilir oldu. Üst düzey bazı devlet adamları, vasıfsız kişileri öğretim üyeliklerine geçirdiler.¹³³ Böylece medresede yaşanan bu suistimallerin etkileri yargı örgütü olan kadılıklarda da görülmeye başladı. Kadılığa girmek için gerekli olan akademik diplomalar para ile satılmaya başladı.

¹³¹ Aydın Taneri, *a.g.e.* s. 152

¹³² Yılmaz Öztuna, *a.g.e.*, s. 301-302

¹³³ Aydın Taneri, *a.g.e.*, s. 151

Geleneğin dondurup kemikleştirdiği eğitim-öğretim sistemi, verimli bir öğretme ve öğrenme şeklienden yoksundu. Çünkü günün zihniyeti, hem tabii alanın, hem de sosyal alanın fenomenlerine kapalıydı, yani bilim adamları hayattan kopmuştu. Bu nedenle ve her şeyden önce, tabiat bilimlerinin eğitim-öğretim sisteminde yeri yoktu. Bunun sonucu olarak da bilgi üretimi yoktu. Müderrislerin bilgisi, izafi bilgiydi; yani kendilerinden önceki bilginlere göre öğreniyorlardı. Onlara göre düşünüp, onlara göre konuşuyorlardı ve onlara göre yaşıyorlardı. Kendi görüşleri yoktu.¹³⁴

Ali Suavi, Muhbir'deki bir yazısında, niçin orijinal eserler ortaya koyabilecek, ülkenin yeniden ihyası için fikirler sunabilecek donanıma sahip büyük alimlerin yetişmediğini soruyordu. Ona göre bu sorunun cevabı açıktı. *“İlk devir uleması büyük gayretlerle çok mühim eserler te’lif ettiler. Sonraki alimler, onların tedvin ettikleri ilimleri geliştirdiler ve onların te’lif ettiği eserlere şerh ve hâşiyeler yazdılar. Hatta bazı metinlerin şerhinin hâşiyesinin üzerine bile hâşiyeler yazıldı. Sonra gelenler, İşte böyle cem-i ulûm ederek nihayet bunları ders kitabı yaptılar. Bu sebepten yük ağırlaştı. Böylece tahsil ve tedris uzadı. Öğretimin derece ve performansı zayıfladı. Öyle talebeler, bazı fûnûn-ı mu’tebreyi bütün bütün, bazısının yarısını ve bazısının da büyük bir kısmını tedris etmeyi terk etti. Önceleri, talebeler ilimlerin asıl metinlerini okurlardı ki işte bunlar, fenlerin meşhur meselelerinden ibarettir. Biz ise şurûh ve havâşi ile meşgul olduk. Bir takım dallanmış budaklanmış bahisler, darmadağınık ifadeler ve karmakarışık sözlerle medrese tedrisi bıktırıcı ve usandırıcı bir hal aldı.”*¹³⁵

Osmanlı Devlet geleneğinde “ulema” ağırlıklı bir role sahipti. Ancak, o icraatlarıyla değil, birey olarak ön plandaydı. Görevi, üretmeden tekrarlamak ve aktarmaktır. Bu anlamda Osmanlı uleması tekrarlayıcı bir sınıf konumundaydı. Kuran’ın, hadislerin ve daha önceki müctehidlerin¹³⁶ tekrarlayıcısı durumundaydı. Belli bir statüye sahip olmayan ulema, görev alanı bakımından farklı faaliyet alanlarında işlev görmekteydi. Ulema kimi zaman bir vaiz, kimi zaman kazasker, kimi zamanda saray nüfuzlusu bir görevli olarak ön plana çıkmaktaydı. Osmanlı düzeninde ulema ve din adamı aynı kişiydi. Ulemanın bu farklı faaliyet alanları belli bir süre sonra onu siyasi yapılanmada da etkin hale getirmiştir. Bu noktada ulemanın birey olarak ayrıcalıklı konumu, Osmanlı’da bilimsel sıığıya yol açan etkenlerin başında

¹³⁴ Hüseyin Aydın, *a.g.m.*, s.10

¹³⁵ Ali Suavi, Muhbir, sayı 5, (Ramazan 1283/15 Haziran 1867) ‘den Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul 1997, s. 55

¹³⁶ Bir konuyu anlamak için araştırma yapan ve araştırmalarından hükümler çıkaran kimse, içtihat sahibi.

gelmektedir. İktidar da ulemanın ürününe değil kendisine dayanarak, siyasi nüfuza sahip olmayı öne çıkarmış, bir anlamda kolaycılığa imkan tanımıştır. Ulemanın iktidardaki belirleyicilik düzeyi, toplumsal alandaki yenileşmeci uygulamaların gelişmesini engellemiş ve geciktirmiştir.¹³⁷

Hüseyin Aydın ulemanın korkusunu şöyle açıklamaktadır; “(...)yeni bir şey Osmanlı düşünce geleneğinde "bid'at" idi. Bid'at ise haramdı. Gerçi henüz dinî-ideolojik anlamında bid'at kavramı kullanılmaya başlanmamıştı; ama bundan sonra bu kavram, Osmanlı ulemasının başının derdi olmuştur. Osmanlı ulemasının, belki her türlü hürriyeti vardı; ama yeni bir bilimsel başarı veya yeni bir görüş ortaya koyma hürriyeti yoktu. Çünkü "yeni" olan, bid'at idi; bid'at ise haramdı. Bu, geleneğin kendisini korumak için üretmiş olduğu en etkin silah haline gelmiştir. Bu baskı ve kontrol altında olan bilim adamında ne problem şuuru oluşuyor, ne eleştirel düşünme doğup geliyor ve ne de bilimsel başarı bekleniyordu.”¹³⁸

Ulema sınıfının bozulmaya başlaması ve bilim alanında geri kalması ıslah çalışmalarıyla önlenmeye çalışılmış ve bu konuda çeşitli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Koçi Bey, IV. Murad'a ilmiye sınıfının ıslahı ile ilgili bir risale yazmıştır. Koçi Bey risalesinde eski dönemlerdeki ulema ile kendi zamanındaki ulema arasındaki farkları ve Osmanlı hükümdarlarının ulemaya karşı olan hürmet ve riayetlerini ifade eder ve medreselerin bozukluğu hakkında bilgi verir. Koçi Bey'e göre Kanuni Sultan Süleyman cihad ve devlet işleriyle bizzat ilgilenmiştir. Onun döneminde ilim adamları akıllı ve âlim kimselerdi ve Osmanlı güvenlik içinde idi.¹³⁹

Fakat ıslah çalışmalarından bir sonuç alınamamıştır. Medreselerdeki eğitim sisteminin bozulması ve çağına ayak uyduramaması halkın ve iktidarın bilginlere olan güvenini sarsmıştır. İlmiye sınıfının temeli olan bilgi ve erdem ortadan kalkınca, sahte bilginler ortaya çıkmış kendi mevki ve menfaatlerini korumak için “şeriat'ı kalkan olarak bile kullanmışlardır. Daha önceki dönemlerde devlette birliğin ve toplumda düzenin olması için yönetimde görev alan veya yöneticilere bilgi sunan ulema, tam ters tavır sergilemeye başlamış devletin yeniden düzenlenmesi yolunda yapılan reformlara karşı kendileri gibi kanun ve nizam tanımayan,

¹³⁷ Yavuz G. Yıldız, *a.g.m* ,s.361

¹³⁸ Hüseyin Aydın, *a.g.m* . s.12

¹³⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e* . s. 247

idealden yoksun, kendi menfaatini düşünen yeniçerilerle birlik olup padişah III.Selim'i tahttan indirip idam ettirmişlerdir.

İlmiye sınıfının desteği olmaksızın ıslahat hareketlerinin halk nezdinde kabulünü sağlamak, ve bu hareketleri meşrulaştırmak neredeyse imkansızdı. Bu durumun farkında olarak II. Mahmud göreve başlar başlamaz merkezin gücünü tahkim etme yönündeki hedeflerine ulaşmaya dek ilmiye sınıfı ile ilişkilerini iyi tutma politikası izledi. Düzenli olarak dini törenlere, halkın yoğun biçimde katıldığı dini toplantılara iştirak etti. Camiler yaptırdı, dini vakıflar kurdu. İlk okul talebelerinin yeterli dini bilgi sahibi olmaksızın okuldan ayrılmalarını yasaklayan bir buyruk yayınladı ve bu işin yürütülmesi isini kışla imamlarına verdi, beş vakit namazın cemaatle kılınmasına gayret edilmesi, dinin gereklerinin yapılmasına itina gösterilmesi, sünnetin ihyasına ehemmiyet verilmesi gibi unsurları içeren fermanlar yayınlarak halkı memnun etmeye çalıştı. Bir yandan da ulemadan reformlara karşı gelecek muhtemel itirazların önünü alabilmek veya muhalifleri bertaraf etmek amacı ile bu sınıfa yönelik çeşitli cezalandırma yöntemlerine de başvurmaktan çekinmedi.¹⁴⁰

1826 yılına gelindiğinde II. Mahmud'un planı başarıya ulaşmış gözüküyordu ki ulema artık II. Mahmud ile işbirliği yolunu tutmuş bulunmaktaydı. Dolayısı ile ıslahatların önündeki engeller de artık kalkmış sayılabilirdi. Nitekim yeniçeriliğin kaldırılması için yapılan teşebbüsün halk, medrese talebeleri, ulema nezdinde destek görmesinin ardında da ilmiye ile saray arasındaki ittifakın etkisi vardı. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra Sultan Mahmud ilmiyenin bu desteğini karşılıksız bırakmadı. Dağıtılan nakdî yardımların yanı sıra aynı yıl yayınladığı bir irade ile yaklaşık yüz askere bir imam denk düşecek şekilde bir düzenlemeye gitti. Ne var ki çok geçmeden aradaki bu ittifak ilişkisi tek taraflı olarak bozulmaya başladı. Artık ulema yeniçeriliğin ilgası ile doğal bir müttefikini kaybetmiş ve bir bakıma Sultan'ın gözünde yeniçerilerle benzer bir konumda telakki edilmeye başlanmıştı.¹⁴¹

II. Mahmud'un ıslahatlarına başlamadan önce Yeniçeri ocağını kaldırması (15 Haziran 1826) gelecekte yapacağı ıslahatlar açısından büyük önem taşımaktaydı. Çünkü o zamana kadar yeniçeriler yapılmak istenen bütün askeri ıslahatlara karşı çıkmaktaydılar. II. Mahmud, bu aşamadan sonra ordunun düzenlenmesi için Avrupa'dan uzmanlar getirmeye

¹⁴⁰ Advigor Levy, "Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askerî Islahatı", *Modern Çağda Ulema*, (ed. Ebubekir Bagader), İstanbul 1991, s. 32

¹⁴¹ A.g.m., s. 37-44

başladı.Bunun peşinden hükümet ve yönetim örgütünde yapılan reformlar,askeri reformu tamamladı.Batılı tipte yeni bir kabine kuruldu, vekaletlere “nezaret” adı verildi.¹⁴² Bunlara uygun yeni yönetim daireleri, umum müdürlükleri oluşturuldu ve yeni memurlar tayin edildi.Tıbbiye ve Harbiye yüksek okulları açıldı.Buralardan mezun olan öğrenciler Avrupa’ya ihtisas yapmaya gönderildi.¹⁴³Bu yapılan reformlar, bir hazırlık aşaması olarak, yenilik hareketlerine karşı yapılan girişimleri bir ölçüde azaltacak ve gelecekte Tanzimat hareketinin daha kolay ve sarsıntısız olmasını sağlayacaktır.

II.Mahmut, yeni okullar açma ve modernizasyon çalışmalarının yanı sıra eğitim sisteminin ıslahı konusunda çok cesur adımlar atmıştır. Attığı önemli, adımlardan birisi de 1838’de eğitim sistemini ıslah etme görevi bulunan *Meclis-i Umûr-i Nâfia* isminde bir komisyon kurulması kararıdır. Bu komisyon eğitimle ilgili olarak şöyle bir sonuca vardığını ilan etti: “*Dini ilimler, insanın bilhassa ahiretteki kurtuluşu için gereklidir. Ancak dünyevi ilimler ise kişinin bu dünyadaki mutluluğu için gereklidir ve yeni okullarda bu ilimlerin okutulması icap eder. Çünkü bu ilimler uzun yıllar ihmal edilmiş ve halk cahil kalmıştır.*”¹⁴⁴

Bütün bu yeniliklerle beraber ilk dönemlerde eğitilmiş personelin bulunmaması nedeni ile çağdaş kurumlarda büyük ölçüde ilmiye sınıfı istihdam edilmişti. Ancak 1870’li ve 1880’li yıllardan itibaren “idari sistemde yürütme ile ilgili makamlar, giderek daha çok” modern eğitim müesseselerinden mezun olan kişiler tarafından doldurulmaya başlandı. Mardin’e göre bu istihdam imkanı ulemanın muvafık bir eğilim göstermesinde de etkili olmuştur.¹⁴⁵

Mustafa Gencer; medreselerin yavaş yavaş ortadan kalkmasının genellikle iddia edildiği gibi içten içe bir çözülme ve bu eğitim kurumunun başarısızlığı olarak yorumlanmaması gerektiğini ifade etmektedir. “*Medrese kurumunun yıkılması daha çok devletin değişen siyasi önceliklerine bağlanmalıdır. Devlet İslami esaslara dayalı iken, İslami eğitim kurumu olarak medrese seçkin devlet memurlarının,öğretmenlerin,hakimlerin ve diğer devlet görevlilerinin yetiştirilmesinde önemli rol oynamaktaydı.(...) Devlet yönetimi İslami esaslardan uzaklaşmaya başlayıp, Batı-laik bir yöne girince, yeni ihtiyaçlara cevap veremediği için*

¹⁴² Modern mekteplerin açılışı ilk olarak 1773 yılına tekabül eder. Bu tarihte Mekteb-i Mühendishâne-i Bahrî-i Humayun, 1795’te Mekteb-i Tıbbiye, 1827’de Mekteb-i Harbiye açıldı. Modern mahkemelerden Karma Ticaret Mahkemeleri 1860’ta, Nizami Mahkemeler ise ilk olarak 1864’te açıldılar. Evkaf Nezareti 1826’da, Maarif Nezareti 1846, Adliye Nezareti ise 1870’te kuruldu.

¹⁴³ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul 2005, s. 38

¹⁴⁴ Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s.55

¹⁴⁵ Şerif Mardin, *a.g.e.*, s.177

medreseler kaçınılmaz bir biçimde anlamlarını yitirdiler. Toplumsal yaşamın Tanzimat'ın ilanıyla değişmesi ve Avrupa'nın da etkisiyle yavaş yavaş laikleşmeye başlaması ölçüsünde eski geleneksel kurumlarla beraber İslami hukuk da tekelini kaybetti. Bu gelişmelerin eğitime doğrudan etkisi oldu."¹⁴⁶

Yenilikler sadece eğitim alanında yapılmadı, pek çok alanda devleti modernizasyonu çalışmaları devam etti. Vakıfların merkezileştirilmesi ulemayı maddi anlamda güç kaybına uğrattırırken, bakanlıklar vasıtası ile ulema bir bakıma bürokrat hüviyetine bürünmüş olmuştur. Yeni düzenleme hareketleri ve adli teşkilatlar sebebi ile adli alanda da etkileri büyük ölçüde tırpanlandı ve son olarak modern eğitim kurumları ile de ilmiyenin eğitim üzerindeki nüfuzu kırıldı, buna bağlı olarak kanaat önderliği fonksiyonu da zayıflamaya başladı. Tüm bu gelişmeler ilmiyenin nüfuzunu azalttığı gibi karşısına da gittikçe güçlenen yeni bir aydın/bürokrat sınıfı çıkarmıştı. Bu kurumsal yeniliklerin yanında ilmiye sınıfı yeniçeriliğin kaldırılması ile güç kaybına uğramıştı. Zira modernleşme teşebbüslerinin önünde engel teşkil eden yeniçeriler üzerinde ulemanın büyük nüfuzu vardı ve onların önderlik ettiği muhalefet hareketlerinin yönlendirilmesinde, kışla imamlıkları vasıtası ile yeniçeriler üzerinde camiler vasıtası ile halk üzerinde, birinci dereceden rol oynuyorlardı.¹⁴⁷

Tanzimatçılar, ulemanın tutumundan rahatsızdılar. Bu nedenle devlet yönetimini, büyük ölçüde ulema etkisinden arındırmak ve bütün idareyi, eğitim ve sistemlerini laikleştirmek ve batılılaştırmak istiyorlardı. Buna göre, geleneksel kurumlar ve organizasyonlar lağv edilmeli ya da kendi kaderleriyle baş başa bırakılmalıydı. Tanzimatçıların bu istekleri gün yüzüne çıkmaya başlayınca ulema reform politikalarına verdiği aktif desteği çekmeye ve yöneticilere karşı duyduğu güven bağlılığı yitirmeye başladı.¹⁴⁸

Tahsilin büyük ölçüde din tahsili anlamına geldiği ve en alttan en üste kadar her sınıf halk içinde dinin temel kıymet sistemini teşkil ettiği bir cemiyette okumuş insanların son derece nüfuzlu olması doğaldır. İşte Osmanlı uleması, buradan aldıkları cesaret ve güçle kendilerinden başka hiçbir bir kuvvet görmediler, görmek de istemediler; her konuda herkesten önce kendi fikirlerinin dinlenmesini istediler. Fakat, onların bu konuda Osmanlı medeniyeti Batı karşısında güçlü olduğu sürece devam edecekti. Toplumsal sorunlar onların

¹⁴⁶ Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhü"*. İstanbul 2003, s.108

¹⁴⁷ Advigor Levy, *a.g.m.* 29-30

¹⁴⁸ Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s.76

bilgi ve görgülerini aşacak boyutlara geldiği zaman yaptıkları uygulamalar çoğunlukla işe yaramaya başladı. Fakat onlar için asıl dönüm noktası, artık kendileri dışında çözüm aranmaya başlanmasıdır. Kendi temsil ettikleri değerler sistemi ve hayat tarzı, bir başka sistem adına geri plana atıldığı zaman, medrese uleması sadece eski saygınlıklarını kaybetmekle kalmadılar, aynı zamanda yaşanan sorunların, kötülüklerin kaynağı olarak görülmeye başladılar. Böylece medrese ile devlet arasında siyasi bir çatışma başlamıştı. Fakat bu çatışma, siyasi iktidar sahiplerinin keyfi icraatlarından ileri gelmiyordu. Medreselinin karşı çıktığı veya lüzumsuz saydığı şeylerde şu veya bu padişahın veya devlet adamının şahsi arzularından olmayıp, o günkü dünyanın ve hayatın zorlamış olduğu şeylerdi. Sonuçta medreseli yanılmıştı; yalnızca devlete karşı değil, fakat devletin safında yer alan ve yeni türeyen bir başka aydın zümresine de yenilmişti.¹⁴⁹

Şerif Mardin; 1860'lı yıllarda ulema ve dini endişe sahibi kesimlerin bir “kültür savaşı”nın patlak üzere olduğunu anlayarak İslam’ın kültürel içeriğinin ön plana çıkarılmaya başlandığını, İslam medeniyeti kavramının inşa edilmeye başlandığını, ve Batı medeniyeti karşısında İslam medeniyetinin üstünlüğüne vurgu yapılmaya başlandığını söyler. Yine Mardin’i takip edecek olursak bu söylemin entelektüel anlamda içinin doldurulması rolü ilmiye değil Yeni Osmanlılar gibi laik aydınlar tarafından gerçekleştirilmiş, ilmiye ise büyük kalabalığa hitap ederek popülist bir söylem geliştirme yoluna gitmiştir. Bu aşamadan itibaren ilmiye mensupları aydınların gerisine düşerek hem geleneksel muhalif kurumların zayıflamasında rol oynadılar hem de bununla irtibatlı olarak öncülük konumunu laik kurumlarda yetişen aydınlara vermiş oldular.¹⁵⁰

Tanzimat öncesi dönemde; Türk aydınının kökeni diyebileceğimiz devlet örgütü içindeki bazı bürokratların, bozulan dengeyi sağlamaya yönelik çabalar içine girdikleri görülmektedir. Bu anlamda, Kılıçbay da Osmanlı aydınının kökenini resmi tarihin gerileme dönemi adını verdiği, Osmanlı’nın bizzat kendisinin ise; nizam-ı alem’in bozulması olarak ifade ettiği, ekonomik ve siyasi sistemin kökten değişime uğramaya başladığı 17.yüzyılın başlarına kadar geri götürmektedir. Devlet bürokrasisi içinde yer alan bu okumuş kişilerden bazıları bilgilerini “ideal” düzeni ihya yönünde kanalize etmeye başlamıştır. Bu, Türk aydınının soy zincirindeki en önemli halka olan misyonerlik ve fonksiyonerliktir. Yani, Türk aydını fonksiyoner (devlet içinde, devlet için çalışan memur) ve misyoner (dinsel söylemi olan)

¹⁴⁹ Erol Güngör, *İslamın Bugünkü Meseleleri*. s. 174-175

¹⁵⁰ Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 177

olarak doğmuştur. Bu özellik, Türk aydınının yüklendiği görevi kutsal olarak görmesine yol açmıştır.¹⁵¹ Bu anlamda Türk aydını, bozulan devlet ve toplum yapısını kurdada kendine tarihi bir görev biçmiştir. Bu görev ve üzerine aldığı sorumluluk, batılılaşma akımları içinde daha da fonksiyoner hale gelecek olan Türk Aydınının toplumdaki önemini arttıracaktır.

Tanzimat öncesinde şekillenmeye başlayan Osmanlı aydınının, batılılaşma akımlarıyla beraber ortaya çıktığı görülmektedir. Bu anlamda Osmanlı aydınına üreten olgunun, batılılaşma olduğu söylenebilir. Fakat, Osmanlı aydınına üreten batılılaşma hareketi, batı entelektüelini üreten aydınlanmanın tersine, tamamen pratik nedenlerden kaynaklanmıştır. Osmanlı batılılaşması kendiliğinden oluşmuş bir hareket değildir; askeri alanda Batı karşısında geri kaldığını hisseden devlet yönetiminin giriştiği ıslahat projesinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı batılılaşmasında amaç, çoğu zaman sanıldığı gibi toplumu daha ileriye götürmek olmamıştır. Bu belki ilk bakışta paradoksal görünebilir, fakat Osmanlı batılılaşmasında esas amaç, mevcut düzeni sürdürebilmek olmuştur. Bu anlamda batılılaşma hareketi muhafazakar bir nitelik taşımaktadır. Bu hareket, hem Batıyla yarışabilmenin, hem de mevcut düzeni koruyabilmenin bir aracı olarak kurumlaşırken, aynı zamanda yan bir ürün olarak Osmanlı aydınına ortaya çıkarmıştır.¹⁵² İşte bu oluşumla birlikte Osmanlı aydını, sürekli devletin içinde olmuş, batılılaşmayı hararetle savunmuş ve batılılaşmanın Osmanlıdaki şekillenışı bağlamında muhafazakar olmak zorunda kalmıştır.

Genel olarak baktığımızda Tanzimat öncesi aydın prototipi olarak kalemiye erbabı ve ulemayı görmekteyiz. Bu sınıfların her ikisi birlikte Tanzimat öncesi Osmanlı bürokrasisini oluşturmaktadır. Çünkü, bunlar aynı zamanda molla, kadı, kazasker, şeyhülislam, katip, reisülküttap ve defterdar gibi statülerde bulunmakta ve devlete hizmet etmektedirler Ülgener , eleştirel bir yaklaşımla Tanzimat öncesi aydınının belirli özellikleri üzerinde durmuştur. Ona göre, Tanzimat öncesinin aydını, hiçbir zaman belli bir statünün adamı olmamış, tek ve dağınık bir özellik göstermiştir. Şahsi öcünü ve çıkar hesaplarını daima başkalarının desteğinde, onları doldurup işleyip kavgaya sürmekle almaya ve karşılamaya çalışan “suret-i hak” gösterişçisi, fakat gerçek yüzüyle bir fesat ve tahrik unsurudur. Kimi bir Ayasofya vaizidir, kimi bir Rumeli kazaskeri, kimi de bir saray nüfuzlusudur. Bunlardan daha önemlisi

¹⁵¹ Mehmet Ali Kılıçbay, “Türk Aydınının Dünyasını Anlamak”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, s.176

¹⁵² Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlı Aydını”.*Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* ,(ed, Murat Belge). İstanbul 1983, s. 57

bu aydınlar kalemlerinden çok dillerine güvenen kişilerdir. Tanzimat öncesi aydınında, dil daima kalemin ve kağıdın ilerisinde gelir.¹⁵³

18. yüzyılda III. Selim’le başlayan 19. yüzyılda II. Mahmud’la yaygınlaşarak devam eden reformlar, hem ulemanın hem de medreselerin etki ve yetkilerini kısıtlamıştı, ama buna rağmen medrese; hakim ve hukukçu, öğretmen ve profesör, imam ve müftü, tabib ve matematikçi ve kısmen de yüksek dereceli devlet memuru ve bürokrat yetiştirme de hala önemli bir kurum olarak ehemmiyetini 19. yüzyılın ilk yarısına kadar sürdürdü.

Tanzimat’ın ilanı, yeniçeriliğin ilgasından sonra önemli bir dönüm noktası da Kanun-i Esasi’nin kabulüdür. II. Abdülhamit, anayasa hazırlanırken kendi yetkilerinin, umumi meclis fonksiyonlarının, bakanların sorumluluk sınırlarının, padişahın mutlak egemenliğini kısıtlamayacak biçimde ayarlanması üzerinde durmaktaydı. Yeni bir komisyon kurularak Ziya Paşa ve Namık Kemal’in katkılarıyla Fransa ve Belçika anayasaları incelendi ve bu anayasalardan esinlenerek Kanun-i Esasi hazırlandı.

Kanun-i Esasi Avrupa devletlerinin oyuncuğu haline gelen, tutarsız ve keyfi bir yönetim sergileyen ve halifeyi de etkileyerek kendi çıkarlarına uygun bir şeriat uygulamaya çalışan hükümetteki kişilere bir tepki olarak ve onların davranışlarına bir sınırlandırma getirmek amacıyla hazırlanmıştır. Bunu hazırlayanlar, aslında padişah ve halifeyi hedef almamışlardır. Hatta Kanun-i Esasi, hükümdar ve halifenin yetkilerine herhangi bir kısıtlama getirmediği gibi hükümeti de hükümdarın bir aracı durumuna sokmuştur. Kanuni Esasi, halkın temsil ettiği meclis aracılığıyla, hükümdarın denetlenmesi esasına dayanmaktadır.¹⁵⁴

İlmiye sınıfı, Osmanlı bürokrasisinde en gelişmiş teşkilatlardan birisidir. Yeni aydın sınıfını algılayabilmek için öncelikle buradaki yapılanmayı, bu sınıfın devlet içerisindeki etkisini iyi kavramakla mümkündür. Ulema için, üç dönüm noktası vardır, bunlardan birincisi yeniçeriliğin ilgası, ikincisi Tanzimat Fermanı, üçüncüsü de 1876 Kanun-ı Esasi’nin kabulüdür. Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla, ulema en büyük müttefikini kaybetmiş bulunuyordu. Bu olayın ardından yeniliklerin önü açılmış, laikleşme süreci başlamıştı. Bu süreç, ulemanın karşısına yeni bir aydın/bürokrat sınıfı çıkardı. Bu durumda Osmanlı aydınını üreten olgu,

¹⁵³ Sabri F. Ülgener, *a.g.e.*, s.100

¹⁵⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul 1978, s. 319-320

batılılaşma olmaktadır. Osmanlı aydınını yaratan Batılılaşma hareketi, Batıdaki aydını yaratan burjuvazi hareketi Aydınlanma hareketinin tersine, pratik nedenlerden kaynaklanmaktadır. Osmanlı Batılılaşması; askeri alanda Batı karşısında geri kaldığını görmeye başlayan siyasi merkezin giriştiği yenileşme projesinin bir ürünüdür. Amaç, ileriye gitmek değil, mevcut durumu kurtarmaktır. İşte bütün bu süreç yeni aydın sınıfını yaratmış, bunun karşısında geleneksel yapıdan gelen ulemayı da zayıflatmıştır. Fakat Osmanlı geleneksel yapıdan yaptığı ıslah çalışmalarına rağmen kurtulamamıştır. Laik yapının tam anlamıyla kurulması ancak Cumhuriyet'in ilanı ile gerçekleşebilmiştir.

2. JÖNTÜRKLERİN ÖNCELLERİ YENİ OSMANLILAR

Tanzimat-ı Hayriye, Osmanlı devlet ve toplumunu modernleştiren sürekli bir yasama ve reform dönemi olup yönetimin merkezileşmesini artırmış, 1839 ve 1876 yılları arasında Osmanlı toplumuna devlet katkısının artmasını sağlamıştır. Tanzimat hareketini mümkün kılan, II.Mahmut'un Osmanlı hükümetinin kapsamını geleneksel sınırlarının dışına taşıyıp, tüm yaşam biçimlerini düzenleme görev ve hakkını da kapsayacak şekilde genişletmesi; Osmanlı reform kavramını eski kurumları koruma ve yeniden canlandırma geleneğinden ayırıp, bunların yerine bir bölümü batıdan ithal edilen yenilerini getirmesidir. Tanzimat hareketinin başarıları ve başarısızlıkları, Türkiye Cumhuriyetinde reformların günümüze kadar uzanan gelişmesini pek çok bakımdan doğrudan doğruya etkilemiştir. Tanzimat'ın liderleri II.Mahmut'un oğullarıydı. I.Abdülmecit (1839-1861) ve Abdülaziz'in (1861-1876) hükümdarlıkları tüm Tanzimat dönemini kapsar ve Tanzimat bürokratlarının içinde çalıştıkları çerçeveyi oluşturur.¹⁵⁵

Gülhane Hattı Hümayunu, XVII.yüzyıldan beri bir türlü durdurulamayan gerileme evrelerini izleyen devlete, sorunlarını çözmek için düşünülmüş Tanzimat devrinin ıslahat zincirinin yeni bir halkası, devleti düzeltme ve yenileştirme çabasının bir sonucudur.

Bu yüzden, II.Sultan Osman'dan başlayarak, I.Mahmut, III.Mustafa, I.Abdülhamit, III.Selim, ve II.Mahmut dönemlerinde sırasıyla, yeniçeri örgütünün "ıslahı" üzerinde durulmuş, Conte de Bonneval'in yardımıyla "mühendishane" açılmış, Baron de Tott adlı bir mühendisin çabasıyla "Tophane" düzenlenmiş, Avrupa'dan mühendisler getirilmiş, "Nizam-ı Cedid" ordusu teşkil edilmiş ve sonunda yeniçeri ocağı kaldırılarak, "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" örgütü kurulmuştur. 1834 yılında bir eğitim kurumu olan Mekteb-i Ulum-i Harbiye'nin kuruluşu da ordu mensuplarının batı örneğine göre yetiştirilmesi amacını taşır.¹⁵⁶

19. yüzyıl başından itibaren yıkılmakta olan devleti kurtarma fikri, başta padişah olmak üzere bu kadronun temel fikri olmuştur. Devleti kurtarmakta en etkili yol, Batı'ya dönmek, Batı kurumlarını aktarmak ve bu yolda reformlar yapmak olarak görünmüştür.

¹⁵⁵ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. İstanbul 2000, II, s.380

¹⁵⁶ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul 1956 , s. 27

Tanzimat'da kesin görümünü kazanan bu fikir, devlet kadrosunu ikiye bölmüş, günümüze kadar gelen çatışmaya temel hazırlamıştır.¹⁵⁷

Tanzimat ile birlikte geleneksel Osmanlı toplumsal yapısı ve “devlet” anlayışı tasfiye edilmiş, aynı zamanda geniş kapsamlı bir gelişmenin ya da demokratikleşme hareketinin başlangıcını oluşturulmuş, uzun dönemde laik bir hukuk sistemi ile kurumların gelişmesine olanak sağlamış ve ortam hazırlanmıştır.¹⁵⁸ İlber Ortaylı devletteki yeni yapılanmayı şu sözlerle ifade etmektedir; “*Osmanlı modernleşmesinin getirdiği yapısal özellik asker ve sivil bürokrasinin ayrımıdır. Klasik dönemde yöneticilerin askeri ve mülki gücü bir elde tuttuğunu, daha doğrusu, ilmiyenin ve destek grup olan kalemiyyenin dışında sorumlu yöneticilerin askerden olduğunu biliyoruz. 18. yüzyılla birlikte kalemiye sınıfından gelen yöneticiler yüksek makamları ele geçirmeye başladı. Bunun nedeni ülkenin ve dış dünyanın koşullarının değişmesiydi. Nihayet Tanzimat reformları, askeriye ve mülkiye silkimden yetişen yöneticilerin ayrı ayrı erki elde tutmalarıyla sonuçlandı.(...)*”¹⁵⁹

Tanzimat dönemi, 1839'da Gülhane Hattı Hümayu'nun yayınlanmasıyla başladı. Hattı Hümayun'a göre, Hıristiyan uyruklular ile Müslüman uyruklular yasa önünde eşit kılınıyordu. Hiç kimse, mahkemelerde yargılanmadan cezalandırılmayacaktı. Böylece, Müslüman olmayan uyrukluların hakları padişah tarafından güvence altına alınmıştı. Hattı Hümayun, ayrıca imparatorluğun çöküşünün önlenmesi için, yönetimin Batılılaşması yönünde, yeni yasaların çıkacağını da bildiriyordu.¹⁶⁰

Batılı ülkelerin desteği ile sadrazam olan Mustafa Reşid Paşa, ilk iş olarak 8 Kasım 1839'da Tanzimat'ı ilan eder. Ancak, Mustafa Reşid Paşa düşündüğü reformları İngiltere Başbakanı Palmerston ile birlikte kararlaştırmıştır. İngiltere Başbakanı Osmanlı'nın meşrutiyete ihtiyacı olmadığını ve Osmanlı'nın asıl ihtiyacının askeri yardım olduğunu vurgulamış, özellikle de ordunun başına İngiliz veya Polonyalı kumandanların geçmesini ve Hıristiyan teba'aya da serbestlik verilmesini Mustafa Reşid Paşa'ya telkin etmiştir.¹⁶¹ Tarık Zafer Tunaya; Osmanlı Devleti'nin onarımı planlanmış bir zihniyeti olan Tanzimat'ın

¹⁵⁷ Oya Sencer, *Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi*. İstanbul 1969, s. 42

¹⁵⁸ Kemâli Saybaşı, *a.g.m.*, s. 168

¹⁵⁹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğunu En Uzun Yüzyılı*. İstanbul 2005, s. 135

¹⁶⁰ Emre Kongar, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. İstanbul 1981, s. 63

¹⁶¹ Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*. İstanbul 2002, s. 24-25

kaynağını, Batılıların Osmanlı devletine karşı müdahalelerine karşı düşünülen tedbirler ve II. Mahmud döneminde biçimlenen *aydın despotizminin ideolojisi* olarak tanımlamaktadır.¹⁶²

Tanzimat Fermanı, Osmanlıların batılılaşma çabalarında bir başlangıç değildir. Batılılaşma çabalarının ürünlerinden biridir. Bu ürünün, yani “Tanzimat”ın getirdiği üç önemli sonuç vardır. Birinci sonuç, merkezi bürokratik teşkilatın padişaha karşı bir ölçüde de olsa, güvenceye kavuşmuş olmasıdır. Bu durum, devlet bürokrasisi içindeki elitleri batılılaşma çabaları içinde daha etkin bir konuma getirecektir. İkinci sonuç, Müslüman olmayan azınlıkların ticari etkinliklerde yasal güvenceye kavuşmuş olmasıydı. Üçüncü sonuç ise, yabancı ülkelerin, Osmanlı Devleti’nin içişlerine eskiye göre daha çok karışmaya başlamalarıydı.¹⁶³

Türkiye tarihinde modern anlamda aydınların ilk örnekleri 19. yüzyılda belirli bir yoğunluk içinde ortaya çıkmaya başlar. Batı’da çağdaş tarihi başlatan koşullar Osmanlı toplumunda oluşmadığı için, bilginin ve bilgiyi üretenlerin laikleşme süreci 19.yüzyıla kadar ertelendi. Fakat, Osmanlı aydınınının ortaya çıkması yaşanan tarihsel bir sürecin sonunda olmamış, Osmanlı devleti ile Batı dünyası arasındaki ilişkilerin dolaysız bir sonucu olarak meydana gelmiştir. Batı karşısında sürekli gerileme sebepleri, devlet yöneticilerini Batı ile rekabet etmenin gerekliliği konusunda teşvik etmişti. Batı’nın geldiği ilmi seviyeyi yakalamak gerekiyordu. Böylece devlet, zorunlu olarak gördüğü bu seviyeyi yakalamak ve bu niteliklere sahip bireyleri yetiştirmek üzere bir dizi tedbirler aldı.¹⁶⁴ Bu tedbirler de Batı’dan uzmanlaşmış kişiler getirmek, tahsil için dışarıya öğrenci göndermek ve ülke içinde ihtisaslaşmış eleman yetiştirmek için Batı tarzında okullar açmak gibi yeniliklerden oluşmaktaydı.

Batılı eğitim metodu ile eğitim yapan okulların açılması ve Tercüme (Terceme) Odası’nın kurulmasıyla birlikte Osmanlı aydını doğmuş oldu. Tanzimat ile birlikte kul düzeni içinde yetişerek yükselme yolu arka plana itilince Tercüme Odası, devlet yönetiminde görev almak için geçilmesi gereken bir yer haline geldi.

¹⁶² Tarık Zafer Tunaya , “Osmanlı-Batı Diyalogu” [TCDA], I, s.142

¹⁶³ Emre Kongar, *a.g.e.*, s.64

¹⁶⁴ Murat Belge, “Tarihsel Gelişme Süreci İçinde Aydınlar” [CDTA] , I, s. 123-124

Osmanlı toplumunda batılı anlamda sınıflar gelişmediği için yenilik hareketleri yukarıdan başlamış, bu durum bürokrat münevverin konumunu ve işlevini öne çıkarmıştır. Toplumu dönüştürmenin ancak yukarıdan aşağıya olacağına inanılmıştır, bunun için Tanzimat kendi dayanağı olan bürokratları çoğaltmaya çalışmıştır. Bu amaçla Osmanlı Devleti kendi aydınını, yenilikçi Osmanlı kadrosunu yetiştirmek için Batı'dan uzman getirmenin yanı sıra Batı'ya insan göndermiştir. Bu durum devletle uzlaşan aydınların ortaya çıkmasını sağladı. Bu süreçle Mustafa Reşit Paşa'nın önemli rolü oldu. Devlet eliyle yetiştirilen ve devlette istihdam edilen Tanzimat aydınının temel sorunu devleti kurtarmak olmuştur. Gerçi zaman zaman aydınlarla devlet arasında sorunlar çıksa da aydınlar devletin yönetim mantığı dışına çıkmamışlardır.¹⁶⁵

Ahmet İnel; bu durumu şöyle açıklamaktadır: “(...) Batı reformlarının Osmanlı düzeni tarafından sıkıca denetlenen bir biçimde ve sadece devlet hiyerarşisi içinde girmesi, Batıcılığı savunanların sürekli devlet katından çıkmaları sonucunu verecektir. Osmanlı devlet adamı geleneği çerçevesinde, bu Batıcı devlet adamları için de temel sorun “devletin kurtarılması”dır. Devlet giderek batılılaşır, Batıcı seçkinler ortaya çıktıkça, birincil toplumsallıkların geleneksel uzaktan denetim ilkeleri, yakın ve içeriden bir denetim yanlılarınca tartışılır olur. Fakat bu tartışma, her ne olursa olsun, gerçek ifadesini Osmanlı patrimonyalizmi¹⁶⁶ çerçevesinde bulamayacak ve Osmanlı bürokratları sonuna kadar Osmanlı kalacaktır.”¹⁶⁷

Osmanlı münevveri içinde bulunduğu konumdan dolayı daima ülke sorunlarının tepeden çözüleceği anlayışı içinde olmuş ve halk terimine fazla önem vermemiş ve seçkin bir anlayışı savunmuştur. Tanzimat aydını halkı değiştirme zorunluluğu duyuyordu ancak diyalog kurduklarının arasında halk yoktu. Diyalogu saraydaki, Bab-ı Ali'deki ve kendi seviyesindeki okur-yazar olan kitlelerle kurabildi.¹⁶⁸ Tanzimat' tan beri üretim sürecinde yer alan esnaf ve köylü tabakasının, Batı uygarlığı ile tanışmasından ve toplumun değiştirilme zorunluluğunu anlamalarından hep korkulmuştur. Tanzimatçılar medeniyetin akıl ve

¹⁶⁵ Yavuz G. Yıldız, *a.g.m*, s. 363-364

¹⁶⁶ Bu sistemde bürokratik merkezi idare tek bir kişi temelinde teşekkül eder ve padişah toprağın, her şeyin ve herkesin sahibidir.

¹⁶⁷ Ahmet İnel, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*. İstanbul 2005, s.41

¹⁶⁸ Yavuz G. Yıldız, *a.g.m.*, s. 363

aydınlanma işi olduğunu, eğitim düzeyi düşük hatta cahil olan esnaf ve köylülerle bu işin gerçekleşmeyeceği savunmaktaydılar.¹⁶⁹

Osmanlı Devleti içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulmak için Batılılaşmayı çözüm olarak görmüştür. Çünkü o dönemde onu tehdit eden Batı'dır. Batılılaşma, Osmanlı Devleti'nde özellikle eğitim yoluyla toplumu etkileyen bir güç olarak belirdiğinden, o andan başlayarak, aydın halk ikiliği de belirginleşir. Aralarındaki diyalog zaten kopuk olan bu iki toplumsal katman batılılaşma düşüncesinin aydınlarca benimsenmesinden sonra birbirlerine iyice yabancılaştılar.¹⁷⁰

Osmanlı aydını, Batı entelektüelinin tersine, belirli bir sınıfın ürünü olarak ortaya çıkmamıştır. Diğer taraftan, vatandaşlık bilincine ulaşamayan Osmanlı halkı karşısında aydın hep sınıflar üstü bir konum elde etmiştir. Bu konum, onun kendine biçtiği öğretmenlik misyonu ile birleşince, Osmanlı aydınının getirdiği çözümler hep "halkın dışında, halk için, halka rağmen" anlayışında şekillenmiştir. Bu anlayışın bir sonucu olarak, Osmanlı aydını sürekli kendini kurtarıcı rolünde görmüştür.¹⁷¹ Fakat kurtarmak istediği eski Osmanlı rejimi olduğundan, bu çabanın tam olarak başarılı olduğu söylenemez. Esasen Osmanlı aydınının gelişim çizgisi incelendiğinde bunu daha iyi görebiliriz.

Tanzimat dönemi batılılaşma akımlarını savunanlar, Batı kavramlarını onların sahip oldukları içerikten farklı bir anlamda aktarmak istemişlerdir. Aydın kavramı da bunlardan biridir. Batı'da aydınlanma dönemiyle şekillenen entelektüel, her şeyden önce aydınlanan bir insandır. Fakat, Osmanlı'da Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan tür ise aydınlatandır. Yani, Batı'dan aldığı bilgiyi kendi toplumuna yansıtma görevini kendine yüklemiştir.¹⁷² Bu anlamda, Batılı entelektüel sürekli araştıran ve kendini geliştiren bir öğrenci iken, Osmanlı aydını ise müfredat programı Batı'dan aktarılan sürekli bir öğretmen olmuştur. Osmanlı bürokrat aydın hem halktan, hem de saraydan kopuk ama sonuna kadar devleti savunan bir ideal ile dolu olarak ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak, toplumsal destekten yoksun Osmanlı aydını, aktarmacılık dışında bir fonksiyon kazanamamıştır.

¹⁶⁹ Niyazi Berkes, *a.g.e* , s.48

¹⁷⁰ Emre Kongar, *Kültür Üzerine*. İstanbul 2005, s.91

¹⁷¹ Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Aydını" [*TCTA*], s. 57

¹⁷² A.g.m, s. 56

Tanzimat döneminde başlayan batılılaşma hareketleri pek çok değişikliğe neden olmuş ve Osmanlı imparatorluğunda yeni bir süreci başlatmıştır. Bu değişiklikler aydın sınıfı olarak tanımlayabileceğimiz grubu da yukarda tanımlandığı şekilde etkilemiştir. Bu değişiklikler Islahat Fermanı sürecinde de devam edecek yerini yeni oluşacak aydın sınıflarına bırakacaktır.

Islahat Fermanı bir anlamda Tanzimat Fermanının devamıdır. Tanzimat Fermanı (1839) doğrudan Osmanlı devlet örgütünün girişimiyle yapılmış bir reform hareketi iken, 1856 Fermanı dış güçlerin baskısıyla ilan edilen bir ferman niteliğindedir. Kırım Savaşı'nın sonlarına doğru Rusya ile barış olasılığı belirince, İngiltere ve Fransa Rus taleplerini dengelemek üzere Osmanlı'nın bazı ıslahatlara girişmesini istemişlerdir.¹⁷³ Bu ferman, Tanzimat'la ilan edilen maddeleri içermekle birlikte, yeni olarak da kişi hak ve özgürlüklerine ilişkin hükümler getirmiştir. Fakat, uzun dönemde Islahat Fermanı'nın olumsuz etkileri de oldu. Fermanla azınlıklara tanınan haklar, ulusçuluk akımlarının güçlenmesine neden oldu ve imparatorluğun dağılmasını kolaylaştırdı.¹⁷⁴

Tanzimat, modernleşme ve siyasi birlik hareketlerinin başlangıcı ve siyasi birliğin sağlanması için resmi önlemlerin alındığı bir dönemdir. Başta Tanzimat olmak üzere bütün modernleşme hareketleri bir yanda Batı tipi kurumları Osmanlı Devleti'nde oluşturmaya çalışırken; diğer yandan da Osmanlı Devleti içinde yaşayan çeşitli unsurlar arasındaki farkları ortadan kaldırma çabası içine girmiştir. Tanzimat'a kadar "Osmanlı" devletin adıyla; "Osmanlılık" siyasi bir kavram ve politika olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlılık fikri, Tanzimat bürokratları ve aydınlarının devleti kurtarma amaç ve faaliyetlerinin ana eksenini oluşturmuştur. Islahat Fermanı her ne kadar Batılı devletlerin dayatmasıyla ortaya çıkmış olsa da, yine de Tanzimat aydınının, Tanzimat'la başladığı yenileşme hareketlerinin devamı niteliğindedir. Ortaya çıkış nedeni Tanzimat Fermanı'ndan farklı olsa da Islahat Fermanı'nı ortaya atan görüş de Osmanlılık fikridir.¹⁷⁵

1856 Islahat Fermanı kişi hak ve özgürlüklerine ilişkin yenilikler getirmekle birlikte, aynı zamanda devletin güttüğü politikaya karşı önemli tepkiler gelmişti. Bu ferman o zamana kadar "millet-i hakime" olan Müslümanlardan bu imtiyazlı durumu alıyor, din farkı

¹⁷³ Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Batılılaşması" [TCDA] , I, s. 151

¹⁷⁴ Emre Kongar, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, s. 69

¹⁷⁵ Nevin Yazıcı, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*. Ankara 2002, s. 31

gözetmeksizin bir “Osmanlı” vatandaşlığı kurmaya çalışıyordu. İşte fermana yapılan tepkiler de bu noktadan sonra başlamıştır. Ali Paşa gibi Tanzimatçıların, şeriatın alanını küçülten uygulamalarını yermişler, devlet uygulamalarında İslami esasların temel alınmasını savunmuşlardır. Özellikle bu tepki, geleneksel değerleri savunan Cevdet Paşa gibi aydınlar da daha sistematik bir biçim almıştır. Fakat bu eleştirilere rağmen, 1870’li yıllardan sonra hala batıcılığın parça parça değil, bir bütün halinde alınmasını savunan Saffet Paşa gibi devlet adamları çıkmıştır.

İşte bu oluşumlarla birlikte, Tanzimat’a ve Islahat Fermanı’na karşı olan tepkiler daha da arttı ve devleti kurtarmaya yönelik yeni reformcu akımlar ortaya çıkmaya başladı. Tanzimat’a karşı yapılan olumsuz tepkiler birkaç noktada toplanmaktadır. İlk olarak, bildirinin nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar yerine Hıristiyan azınlıklara yönelmiş olmasıdır. Bu durumun Müslüman toplumda olumsuz tepkilere yol açması doğaldır. İkinci olarak, padişahın yetkilerini sınırlamakla birlikte, bu sınırlama sonunda, herhangi bir yasama organının geliştirilmemesi, yetki kısıtlamasının sözde kalmasıdır.

Tanzimat’a yöneltilen eleştiriler yeni bir dönemin başladığının işaretini vermiştir. İşte Yeni Osmanlılar Akımı da Tanzimat’a yönelik olumsuz tepkilerin birleşmesi sonucu oluşmuştur. Tanzimat’ın getirdiklerine tepki gösteren bürokrat, yazar ve subaylardan oluşan “Yeni Osmanlılar” anayasacılık akımı başlatmışlardır. Bu durum hem aydınların siyasi bakımdan etkin bir grup olarak ortaya çıkışları, hem de imparatorluğun bir Orta Çağ devleti görünümünden çıkıp, ulusal bir devlete dönüşümü bakımından önem taşımaktadır. “Yeni Osmanlılar” hareketi bu oluşumun çekirdeğini oluşturmaktaydı.¹⁷⁶

Ali Suavi; Yeni Osmanlılar’a katılımını şöyle anlatır;¹⁷⁷

“Yirmi Otuz Sene zarfında ve hele şu sinini ahirede ıslahat namile idareci mülkede birçok binalar kurulmuş olduğunu dahi gördüm, ama temeline baktıkça ıslahın esası kumdan ibaret olduğunu galatsız müşahede de ederdim. Devleti İslamiyenin ve hususan Osmaniyenin bir kere tarihini yukarıdan aşağı süzerdim, görürdüm ki, esası herkes kendi hak ve vazifesini taniyacak surette âdap ve ahlaktan ibaret imiş, Döner, bir de zamaneye bakardım”

¹⁷⁶ Emre Kongar, *a.g.e.*, s. 65-69

¹⁷⁷ Nazile Abbashlı, *Ali Suavi'nin Düşünce Yapısı*. İstanbul 2002, s. 50

Namık Kemal Yeni Osmanlıları şöyle tarif etmektedir; “*Genç Osmanlılar yani devletin ve vatanın idare-i hazıra sebebiyle düçâr olduğu mehâllik ve muhtaranın avâkibini görüp, ilacı müslîh arayanlardır*”¹⁷⁸

Yeni Osmanlılar, Islahat Fermanının iktisadi emperyalizmi pekiştiren bir belge olduğu inancındaydılar. Onlara göre Ali ve Fuat Paşalar, Osmanlı Müslümanlarını Avrupa’lı devletlere siyasi olarak peşkeş çekmekle kalmamış, mali politikalarla da Avrupa’nın esiri haline getirmişlerdir. Onlar; aynı zamanda Ali ve Fuat Paşaların Avrupa’yı kültür konularında taklit etmelerine karşı çıkmışlardır. Çünkü, Tanzimat bir kültür taklitçiliği boyutunu aşamadığından kısır kalmış, Müslüman toplumu derinden sarsmıştır.¹⁷⁹ Bundan dolayı, Yeni Osmanlılar demokratik anlayışlarını İslam’dan alacakları ilkeler üzerine kurmak istemiştir.

Yeni Osmanlılar, aslında “İttifak-ı Hamiyet” adıyla gizli olarak kurulmuş bir cemiyettir. 1865 Haziran’ında yapılan ilk toplantı, mutlakiyet idaresinin, meşrutiyet idaresine çevrilmesi için alınacak tedbirleri, yani bir İnkılap Cemiyeti kurmayı hedeflemektedir.¹⁸⁰ İlk toplantıda bulunanlardan Suphipaşazade Ayetullah Bey yayında Carbonari İnkılap Cemiyeti ile Lehistan Gizli Cemiyeti’ne dair iki önemli, kitap getirilmiştir. Cemiyet nizamnamesi Carbonari¹⁸¹ esaslarına göre düzenlenmiştir.

Ebüzziya, *Yeni Tasvir-i Efkâr*’da yazdığı *Yeni Osmanlılar Tarihi*’nde Tanzimat’ın bu ilk ihtilalci hareketinin doğuşu ve gelişmesini anlatıyor. Ona göre, 1865 Kasımının dördünde çıkan hattı hümayun, Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa’yı ‘Meclis-i Hazâin’ reisliğine getiriyordu. (sayıştay’ın o zamanki karşılığıdır.) Fakat Paşa, Maliye Nezaret’inden olduğu gibi buradan da uzaklaştı. Bu olay Paşa’nın, Tanzimat fikirlerini siyasi bir reform yönünde ileri götürmek isteyen yeni aydınlarla anlaşmasının başlangıcı oldu. Paris’te çıkan *Nord* gazetesinde mektubunda, bu gençler için ‘Türkistan’ın erbab-ı şebâbı’ (Jeunes Turcs) diye bahsetmektedir. Paris’ten Sultan Aziz’e yazdığı ve Kemal ile Sadullah tarafından Türkçe’ye çevrilen mektupta, padişahı Meşruriyeti ilan etmeye davet eden bir dil kullanıyordu.¹⁸²

¹⁷⁸ Nevin Yazıcı, *a.g.e.*, s. 127

¹⁷⁹ Şerif Mardin, “19 Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti” [*TCDA*], I, s. 345

¹⁸⁰ Nevin Yazıcı, *a.g.e.*, s.60

¹⁸¹ “Carbonari (kömürçüler) İtalya’da Frnsız Devrimi fikirlerinin etkisiyle kurulmuş amacı; ulusal, cumhuriyetçi bir İtalyan siyasi birliği kurmak isteyen örgütlerin en ünlüsüdür., Nevin Yazıcı, *a.g.e.*, s. 60-61

¹⁸² Ebüzziya Tefvik, *Yeni Osmanlıların Sebeb-i Zuhuru* (Yeni Tasviri Efkâr, tefrika no:1, 1909)’ dan Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 57

Fazıl Paşa, Sultan'a yazdığı mektupta despotizmin ve keyfi yönetimin ortadan kaldırılmasını, sanatın, ticaretin ve tarımın gelişmesini sağlamayı, ülkenin mali durumunun kuvvetlenmesini ve yabancıların devletin iç işlerine karışmasını engellenmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Bu belge ; Yeni Osmanlı'ların "ilk program bildirisi" sayılabilecek bir belgedir.¹⁸³

Niyazi Berkes Abdülaziz'e yazılmış açık mektupta önemi olan görüşün ne olduğunu belirtmek gerektiğini ifade eder. Bu görüşü ise şöyle özetlemektedir; "*Devletin çöküşünün ve Avrupalı devletlerin karışmalarının nedeni olan kötü yönetimin asıl nedeni özgürlüğün yokluğudur. Özgürlük olmayan bir ortamda reformlar yapılamaz. Asıl gerekli olan, sürekliliği garanti edebilecek bir özgürlük rejiminin kurulmasıdır.(...)Bir ülkenin kanunlarını belirleyen din değildir. Din, ebedi gerçeklerin ifadesi olmaktan çıkarılarak dünya işlerine karıştırılırsa hem kendini, hem halkını yıkan bir güç durumuna getirilmiş olur. Anayasalı devlet rejimi de üniversal bir gerçekliği olan rejimdir. Her ülke için tek meşru devlet şekli budur.*"¹⁸⁴

Yeni Osmanlıların ilk çarpıcı makaleleri Namık Kemal'in *Tasvir-i Efkar*'da çıkardıkları olmuştur. Yeni Osmanlılar eleştirilerini gazetelerde yazdıkları yazılar ile eleştiriyorlardı. Ancak Yeni Osmanlıları oluşturan elemanlardan Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi, 1867'de '*Tasvir-i Efkar*' ve '*Muhbir*' de hükümeti eleştiren makalelerinden dolayı Avrupa'ya kaçtılar. Yeni Osmanlılar yayınlarına Avrupa'da devam ettiler. Maddi yardımda bulunan kişi ise Mustafa Fazıl Paşa idi.¹⁸⁵

Yeni Osmanlıların ilk temsilciğini ilk önce Ali Suavi'nin gazetesi '*Muhbir*' yaptı. '*Muhbir*' Yeni Osmanlılar cemiyetinin damgası bulunan, Avrupa'da çıkarılan ilk gazetedir. '*Muhbir*'in yerini Ali Suavi'deki fikir boşluğu yüzünden Namık Kemal'in başında bulunduğu '*Hürriyet*' aldı. Yeni Osmanlılar, Avrupa'daki Jön Türkler arasındaki görüş ayrılıkları sebebiyle ayrıldılar.¹⁸⁶

¹⁸³ Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*. Ankara 1974, s. 65

¹⁸⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 282-283

¹⁸⁵ Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 57

¹⁸⁶ Şerif Mardin "Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri" [TCDA], IV, s. 1699-1701

Yeni Osmanlılar, genç bürokrasi üyeleri idi. Bu bürokrasinin özelliği, iddialı ve hırslı olmaları, eski Osmanlı kültürü kadar yabancı dil bilmeleri Avrupa dünyasına açılmalarıdır. Cemil Koçak; Yeni Osmanlıların kısa süreli Avrupa macerasının, bu siyasi hamililik temelinde gerçekleştiğinin hiçbir zaman göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade eder. “*Yeni Osmanlılar, Osmanlı yönetici eliti içinde kendilerine ilerleme imkanı sunabilecek hamilerin bir benzerini de, Avrupa’daki siyasal mücadeleleri sırasında bulacaklardır. Bürokrasideki hamilik bir süre sonra yerini siyasetteki hamiliğe dönüşecektir.*” Dış temasın; Batı’yla ilişkilerin bir sonucu olarak bu aydınlar Osmanlı’da geniş halk kitlelerinin farkında olmadıkları yeni ve farklı bir sosyo-kültürel ve siyasal dünyanın oluşmakta olduğunu bilmekte ve buna tanıklık etmektedir. Bu aydınlar gittikleri ülkelerde siyasal odaklar kadar, kültür odaklarıyla da etkileşim içinde oldular. Bu etkileşimin sonucu olarak çıkardıkları gazete ve mecmualarda siyasal sorunlarla birlikte *Memâlik-i Osmanîye*’nin gerilemesinin sosyolojik nedenlerine dikkat çekmeye başladılar.¹⁸⁷

Yeni Osmanlılara göre Tanzimat’ın dayandığı temel bir felsefe, ahlâki değerlerin kökünü oluşturacak bir zemin yoktu. Bu boşluk İslam felsefesinden yararlanılarak doldurulabilirdi. Görüldüğü gibi Yeni Osmanlılar bir yandan, anayasacılığı ve meşrutî rejimi överken diğer yandan da kültürel değer olarak da ‘şeriat’ı savunmuşlardır. Çünkü burada İslam sadece bir din değil aynı zamanda bir toplum değerleri mekanizması olarak çalışmaktadır. Müslüman için toplumsal kimlik, yalnız kişinin toplum içindeki yerini değil, dini inancının bir ürünüdür. Anayasacı-meşrutîyetçi görüş, daha geniş bir vatandaşlar kitlelerinin katılımının sağlanması gerekmektedir.¹⁸⁸

Namık Kemal ve Ali Suavi gözlemlendiğinde; Yeni Osmanlılar, İslami bağı bir kültürel yapıştırıcı olarak öne sürdüler. Çünkü İslamiyet; saflaştırılabildiği ve kurumsal-yapısal donanımı sağlayabildiği ölçüde hem tarihsel kültürel çevreleri farklılaşmış ama temel referans kaynağı aynı olan Müslüman topluluklarının birleştiği bir süper topluluk kurulabilecek, hem de Tanzimatçıların başat kaygısı olan beka sorunu çözümlenebilecekti. Halkla devlet arasındaki yüzyıllardır yaşanan kopukluk da tasfiye edilecekti.¹⁸⁹ Hürriyet, “şeriat-i idare” (Yeni Osmanlılar cemiyeti programında anayasa karşılığı) denetiminde, meşrutî demokrasi yoluyla gerçekleşmeli ve İslam ağırlıklı bir toplum Hıristiyan dünyasının

¹⁸⁷ İsmail Doğan, “Sosyolojik Düşüncenin Osmanlı’daki Kaynakları: ‘Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâîye Mecmuası’ Örneği” *XIII. Türk Tarih Kongresi*, III. Cilt-II. Kısım, Ankara 4-8 Ekim 1999, s. 4-6

¹⁸⁸ Şerif Mardin, “Tanzimat ve Aydınlar” [TCDA], I, s. 50

¹⁸⁹ Süleyman Seyfi Ögün, “Uçuşan Kimliklerimiz” *Türkiye Günü*, Sayı:33, Ankara 1995, s. 53-54

değerleriyle yoğrulmuş kurumlar olduğu gibi empoze edilmemelidir. Ahmet İnel; Yeni Osmanlıların şariat içinde yapılacak reformlarla Batılılaşmayı savunmaları, siyasi liberalizmlerinin tutarlı sonucu olduğunu ifade etmektedir. *“Batılılaşmanın, büyük toplumsal buhranlardan tasarruf edilerek ve toplumu Batılılaşmacı otoriter devletle karşı karşıya getirmeden gerçekleşmesi, Yeni Osmanlılar’a göre, İslam içinde var olan modernlik nüvelerini canlandırmakla mümkün olacaktır.”*¹⁹⁰

Şerif Mardin; Yeni Osmanlıların İslam Birliği’ni nasıl keşfettiklerini şöyle açıklamaktadır; *“Avrupa’da Pan- German hareketi şekilleniyordu. Engelhardt’ın çok iyi tanımladığı gibi, tezat olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nda hem resmi çevrelerde ve hem de Batılılaşmanın tamamen karşısında olanlar arasında, Osmanlı İmparatorluğu için Batılı güçlerin vesayetinden kurtulma zamanının geldiği duygusu uyandı. Burada, şimdiye kadar merkezkaç olan güçlerin bir araya toplanması söz konusuydu. Herkesin üzerinde birleştiği nokta, Osmanlı İmparatorluğu’nu Batılı güçlerle ilişkilerinde aşağı durumda olmaktan kurtarma arzusuuydu. Buradan,bütün Müslümanları birleştiren bir bağ düşüncesine geçişe yalnızca bir adım kalıyordu.Bu adım, Yeni Osmanlıların İslam Birliğini(Pan-İslamizm) ‘keşfettikleri’ zaman atıldı.”*¹⁹¹

İttihad-ı İslam makalesinde Namık Kemal; *“Avrupa’nın kemalat-i medeniye ve dercât-ı marifeti buralarda bilinmeye başladı, öyle bir kuvve-i külliyeinin galebe-i nüfuzuna nünferiden şu mülkün karşı durabilmesinde olan imkansızlık pek az zaman içinde anlaşıldı. Encümengâh-ı âlemde akrandan dîn kalmayacak bir mevki-i haysiyet istemek ise herkes için tabii olmakla bizde dahi o bahiş taharri-i esbap arzularını uyandırdı. İşte o saika ile ta Devleti Aliyenin zuhurundan beri birtakım eazımın eftarını işgal eden İttihad-ı İslam şimdi maksad-ı umumiden olduğunu görüyoruz”*¹⁹²diyerek Avrupa’nın medeniyet alanında ulaştığı mesafe ve bilgi derecesinin oluşturduğu gücün nüfuzu karşısında Osmanlının karşı duramayacağını anlaşıldığına işaret ederek, dünyada emsalinden daha düşük bir duruma düşmeme gereği ve arzusuyla Devlet-i Aliye’nin kuruluştan itibaren bir takım ileri gelenlerin zihinlerini meşgul eden İttihad-i İslam’ın umumi bir ihtiyaç haline geldiğini belirtmektedir.

¹⁹⁰ Ahmet İnel, a.g.e.,s.70

¹⁹¹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul 2008 , s. 71-72

¹⁹² Namık Kemal, İbret sayı:11 27 Haziran 1872’ den Fazlı Arabacı, *Yeni Osmanlıların Dini ve Siyasi Görüşleri* Ankara 2004 , s.155

Yeni Osmanlılar Ali ve Fuad Paşaların Avrupa'yı kültür konularında taklit etmelerine karşı çıkıyorlardı. Onlara göre Tanzimat bir kültür taklitçiliği olduğu için, kültür planında kısır kalmış, müslüman topluluğu temelinden sarsılmıştı. Bundan dolayı Yeni Osmanlılar demokratik anlayışlarını şeriatın alacakları ilkeler üzerine kurmak istemişlerdir. Entelektüel açıdan bir yandan Osmanlı'nın geleneksel dünya görüşünün ortaya koyduğu siyaset teamüllerine bağlı kalmaları, diğer yandan almış oldukları eğitim ve içinde buldukları çevrenin etkisiyle Batı'da geliştirilen siyaset teorilerinin temel kavramlarını Kur'an ve Hadis'in yanında tarihsel olarak yaşanan İslam'a referans olan kaynakları dikkate alarak yorumlamaları, bu grubu farklı kılan özelliklerin başında gelmektedir.¹⁹³ Tarihçi Lavise; Yeni Osmanlıları "Bu şaşkınlı bir cemiyettir, bir gözü Avrupa'ya, bir gözü Şark'a bakar. O kadar yekpare değildir ki, bir kısmı Avrupa'cıdır, bir kısmı yerli" tanımlamıştır.¹⁹⁴

Bütün bu yorumlamalarla birlikte; Yeni Osmanlıları belirli bir dini-siyasi görüş etrafında değerlendirmek problem yaratmaktadır. Kuntay'ın tabiri ile siyasi düşünce olarak 245 tane Yeni Osmanlı varsa o kadar da meşrutiyet telakkisi vardır.¹⁹⁵ Batı'dan alınan ödünç siyasi modelleri, Osmanlı siyasi uygulamalarında örneği bulunmayan, ancak tarihi veriler dikkate alındığında İslam'ın ilk dönemlerinde kendi şartları içinde uygulandığı görülen modellerle sentezleme girişiminde bulunan Yeni Osmanlıların çelişki yumağından kurtulamadıkları da bir gerçektir. Emevilerden itibaren göstermelik olan Şura'nın Avrupa parlamentolarında işletilen sistem gibi Osmanlı'da uygulanabileceğini düşünen Yeni Osmanlılar, bunu uygulamadaki yansımalarının sıkıntılarını ve düşünsel alanda sorunsuz görünen sentezlerin pratikteki çelişkilerini ancak Meclis-i Mebusan açıldığında görmüşlerdir. Böyle olmakla birlikte onların çabaları kendilerinden sonraki dönemlere önemli derecede bir tecrübe ve fikir kaynağı teşkil etmiştir.¹⁹⁶

Yurt dışındaki muhalefetlerine ve muhalefeti örgütlemeye başarılı olamayan Yeni Osmanlılar, bir zamanlar karşı çıktıkları devlet adamlarıyla uzlaşma yaparak yurtlarına döndüler. Yeni Osmanlılar, ülkenin içinde bulunduğu durumdan ancak Meşrutiyet'in ilanı ile kurtulabileceğini savunuyorlardı. Bu anlayış devlet adamları arasında da destek bulmuştu. Nitekim Mithat Paşa Meşrutiyet'i kurmak için, 1876 Mayıs'ında yaptığı darbeyle Sultan Abdülaziz'i tahttan indirdi. V. Murat onun yerine geçti; fakat akli dengesi bozuk olduğu için,

¹⁹³ Fazlı Arabacı, *a.g.e.*, s. 90-91

¹⁹⁴ Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*. İstanbul 1944, I, s. 363

¹⁹⁵ *A.g.e.*, s. 358

¹⁹⁶ Fazlı Arabacı, *a.g.e.*, s. 153

yerine üç ay sonra II. Abdülhamit geçti.Aralarında Namık Kemal'in de bulunduğu bir komisyon Kanun-u Esasi'yi hazırladı ve 1876 Aralık ayında Meşrutiyet ilan edildi. Milletvekili seçimleri yapıldıktan sonra, 1877 Mart'ında Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı açıldı. Fakat 1877 Nisan'ında patlak veren Osmanlı Rus Savaşı nedeniyle padişah, 1878 Şubat'ında Mebusan Meclisi'ni dağıttı.Bu tarihten itibaren otuz yıl sürecek olan Mutlakiyet çağı başladı.

Yeni Osmanlılar'ın desteğiyle ilan edilen anayasa, Avrupa'nın 19. yüzyılda geliştirdiği anayasalardan farklı idi. Çünkü, Avrupa'da olduğu gibi, toplumda oluşan kapitalist bir gelişmenin sonucu değildi. Yeni Osmanlılar Avrupa'daki anlamıyla ulusçu değildiler. Bunun nedeni de Osmanlı toplumunun, Avrupa'nın toplumsal yapısından farklı oluşu ve bu yüzden, Avrupa'nın geçirdiği yapısal değişimleri geçirmemiş olmasıydı.¹⁹⁷ Bu anayasa, etkili bir biçimde kuvvetler ayrımı (yasama,yürütme,yargı) ilkesini getirmiyordu ve padişah, bütün hükümet etkinliklerini egemenliği altında tutuyordu. Fakat, yinede de getirdiği hükümler bakımından oldukça lâik bir nitelik taşıyordu. Bu anlamda 1876 Anayasası Osmanlı batılılaşma sürecinde çok önemli bir dönemeçtir, fakat toplum-birey dengesini kuran bir belge olmaktan ziyade padişah-siyasal elit dengesini kurmaya yönelik bir belge niteliğindedir.¹⁹⁸

Yeni Osmanlılar, varolan düzene tepkide bulunarak yeni normlar aşlamayı hedefliyorlardı. Batı'da Fransız ihtilaliyle yayılan eşitlik, hürriyet gibi kavramlar, 1800'lerde Seyyit Mustafa ve benzeri Batı'da yetişmiş genç aydınlar tarafından temsil edilen münferit akımlar olmaktan çıkmış, Yeni Osmanlılar Cemiyeti içinde kalıplaşan bir kimliği ortaya koymuştur.¹⁹⁹

Yeni Osmanlılar hareketi genellikle bir bütün olarak incelenir. Oysa hareketin içinde üç ayrı eğilim gelişmiştir. Bu eğilimler, Şinasi'nin kompleksiz batıcılığı, Namık Kemal'in öncülüğündeki geniş oranda parlamentonun ağırlığı olan bir iradeyi isteyenler ve parlamenter demokrasiye karşı olan Ali Suavi'nin temsil ettiği türden eğilimlerdi. Fakat, Yeni Osmanlılar'ın "hürriyet" konusundaki bu ayrılıkları "terakki" konusundaki fikir birliktelikleri dolayısıyla çok zaman ortaya konmamıştır. Çünkü hem Namık Kemal hem de Suavi'nin Osmanlı Devleti'nin Batı'nın ulaştığı iktisadi güce ulaşması konusunda birleştikleri görülüyordu. Her iki grup da "terakki"yi, iktisadi ve askeri olarak, Batı medeniyetini

¹⁹⁷ Emre Kongar, *a.g.e.s.* 70

¹⁹⁸ Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Batılılaşması" [TCDA], I, s. 151

¹⁹⁹ Orhan Türkdoğan, *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*.Ankara 1988, s. 375

yakalamak için yapılması gerekli bir süreç olarak görüyordu. Fakat, iki grubun da göz önüne almadığı bir gerçek vardı; Batı endüstri medeniyeti bir güç olması dışında aynı zamanda özgür bir “sivil toplumu” da meydana getirmişti. Batı’da “hürriyet” kavramının gelişmesi, geniş oranda “kamu” ile “özel”in ayrılması “kamu”nun yanında insanlara hareket serbestisinin verilmesiyle sağlanmıştır.²⁰⁰

Bu ideolojik anlaşmazlık ortamını; Yeni Osmanlılar hareketinin aktif kişilerinden olan Nuri Bey şu şekilde karakterize ediyordu; *“Ülke ölçüsündeki yeniliklerin bir bölüm insanın isteğine göre yapılmasının pek kolay olmadığını düşündüğümde, amaçlarımızın gerçekleşmesi olanağından biraz kuşkulandırmaya başladım... Mehmet, ülkemizde liberal rejimin kurulmasının salt halk hareketinin yardımıyla olabileceğini kabul ediyordu. Ziya, tersine, düşüncelerimizin gerçekleşmesini, sultanla uzlaşma yoluyla egemenliğin ele geçirilmesinde görüyordu. Ağâh, amaçlara giden yolda ana noktayı ele geçirmek için hükümetle anlaşmamız gerektiğini sanıyordu. Kemal’e gelince ‘Osmanlı halkının hükümdarlarına olan inancını koruyacağını ve eğer sultan istemezse hiç bir şey yapamayacağımızı’ düşünüyor ve bundan başka bir yol olmadığını kabul ediyordu. Rifat da, yasalar çerçevesinde böylesi bir denemeye girişmek gerektiğinde direniyordu. Reşit, yaratılan durumdan çıkış yolu olmadığını ve bir öneride bulunmazdan önce büyük bilgiler kazanmak gerektiğine inanıyordu.”*²⁰¹ Buradaki uyuşmazlık ‘çare’ nin formüle edilmiş tarzındaydı. Yeni Osmanlılar kuşağı ‘mucizevi kurtuluş formülasyonu’nda kendi içinde bile tam anlaşmaya varamamıştı. Ama önemli olan devletin varlığının sürdürülmesiydi.²⁰²

Bu yaşanan çelişkiler bir ‘kimlik’ arayışına neden olmuştur. Kalemlerde çalışan Osmanlı bürokratları, Osmanlı geleneksel yapısı içinde bir yama gibi duruyordu. Bunlar, ne saraya ve medreseye ne de orduya mensup kişilerdi ve kendilerine bir kimlik oluşturamamışlardı. Şinasi’nin izinde yürüyen Yeni Osmanlılar da bu kimlik eksikliği vurgusunu artırmıştır. Yeni Osmanlılar Şinasi’ye oranla daha ısrarlı bir şekilde kendi kültür köklerini aramıştır. Tanzimat önderlerine karşı yönelmelerinde bu kimlik eksikliğinin etkisi olduğu söylenebilir.²⁰³

²⁰⁰ Şerif Mardin, *a.g.m.*, s. 345

²⁰¹ Yuriy Asatoviç Petrosyan, *a.g.e.*, s. 67-68

²⁰² Cemil Koçak, “Yeni Osmanlılar ve I. Meşrutiyet” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce.* (ed. Murat Belge). İstanbul 2004, I, s.77

²⁰³ Şerif Mardin, *a.g.m.*, s. 344

Cemil Koçak bu durumu şöyle özetlemektedir; “Yeni Osmanlıların siyasal çıkış noktaları kendi içinde çelişkiler taşıyordu. Bir yandan, eskinin ve geleneğin bağrında yaşıyorlardı, bir yandan da, kendilerince ve el yordamı ile, yeni olanı, moderni yakalamanın çabası içindeydiler. Bir başka ortak noktaları, ümit veren ve gelecek vaat eden genç yönetici elit adayları olarak, bir yandan, geleneksel Osmanlı-Türk elitinin hiyerarşi basamaklarında yükselmenin koşullarına uymak zorunda kalmaları, diğer yandan da, siyasi bir tavır olarak, tam da bu nokta da muhalif bir tutum benimsemeye çalışmalarıydı. Bir ayağı geleneğin içinde, diğer ayakları ise bu geleneği kırmanın yollarını arar durumdaydı. Aslında bu durum, modernleşme yanlısı Osmanlı-Türk yönetici elitinin ortak paydasını ve çelişkisini oluşturuyordu.”²⁰⁴

İçinde yaşadıkları bütün bu çelişkilere rağmen, Yeni Osmanlılar üç temel fikirde anlaşıyorlardı: Anayasa, Parlamento ve Osmanlıcılık. Merkezi bir otoriteye dayalı bir siyasi rejim yerine uygun seçenek koymadan Osmanlı cemiyetinin ahlaki ve ideolojik yapısıyla ilgili olarak, Tanzimat’a muhalefette birleştikleri halde, öngördükleri çözümlerde onlardan ayrılmaktaydılar.²⁰⁵ Yeni Osmanlıların düşünceleri, anayasacı liberalizmden, modernist İslamcılığa ve olgunlaşmamış Türkçülüğe ve sosyalizme kadar çeşitli görüşleri içermektedir.²⁰⁶

Yeni Osmanlıların siyasi ideolojileri tam netlik kazanamamıştır. Kendilerine ilke olarak, kendilerinden önce başlamış olan modernleşme projesinin içinde yer alıyorlardı. Fakat kendilerinden önceki sürecin mirasını kısmi olarak reddetme konusunda birlikte tavır almışlardı. Modernleşme projesi onlara göre, yeniden gözden geçirilmeli ve geçmişte yapıldığını ileri sürdükleri yanlışlardan abartılardan da kaçınılmalıydı. Modernleşme projesi, ‘taklit’ gibi yanlış olduğunu iddia ettikleri bir yörüngeden çıkarılmalı ve mevcut coğrafyanın ve toplumun özellikleri dikkate alınarak, yeniden kendilerince tanımlandığı ‘doğru’ bir şekilde geliştirilmeliydi.²⁰⁷

Yeni Osmanlılar Meşrutiyet’e ulaşmak için ilerlemeyi sağlayacak her vasıtaya başvurmuşlardır. Bu anlamda, Batı entelektüelinin başvurduğu yollara da başvurmuşlardır. İlk kez, Yeni Osmanlı ile Osmanlı aydını entelektüel ürünler vermeye başlamıştır. Yeni

²⁰⁴ Cemil Koçak, *a.g.m.*, s. 74

²⁰⁵ Orhan Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 376

²⁰⁶ İlber Ortaylı, “Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar” [TCDA], s. 1702

²⁰⁷ Cemil Koçak, *a.g.m.*, s. 73

Osmanlılar, Osmanlı İmparatorluğunun Osmanlı seçkinler sınıfı içerisindeki ilk modern ideolojik hareket sayılabilir.²⁰⁸Bir anlamda, II. Meşrutiyet kuşağının ve Türkiye Cumhuriyeti kuşağının entelektüel atası sayılan Yeni Osmanlılar, Osmanlı toplumunun Batı'dakine en yakın aydın tipidir.

Yeni Osmanlılar, Osmanlı aydını ve dolayısıyla Türk aydınının ilk öncüleridir. Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar Osmanlı aydınına Yeni Osmanlılar temsil etmiştir. Genç Osmanlıların fikri Osmanlılık'tır. Ancak Tanzimat bürokratlarından farklı olarak; Osmanlı birliğinin Meşrutiyet idaresi içinde; hürriyet, adalet, eşitlik ilkeleriyle ve parlamenter sistemle sağlanacağını savunmuşlardır. Yeni Osmanlıların, Osmanlı birliğini sağlamak için savundukları Osmanlılık fikri, yerini Birinci Meşrutiyet'ten sonra Jöntürklerle beraber Türkçülük fikrine bırakmıştır.²⁰⁹

Yeni Osmanlılar, Osmanlı Devlet Bürokrasisinden yetişmişlerdi. Jön Türkler ise II. Abdülhamit idaresinin yüksek okullarında yetişmişlerdi. II. Abdülhamit, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın eserlerini yasaklamasına rağmen bu kitaplar okullarda gizlice okutuluyor; vatan ve hürriyet fikirleri konuşuluyordu. Jön Türklerin oluşumunda; mevcut baskı yönetimi ve Osmanlı Devleti'nin dağılması, Yeni Osmanlıların fikir ve faaliyetleri, Batılı fikirlerin önemli bir etkisi vardır. Jön Türkler; Yeni Osmanlıların teşkilatlanmasını ve programlarını büyük ölçüde benimsemişlerdir.²¹⁰

Jön Türkler'in Yeni Osmanlılar karşısındaki siyasi ve sosyal farklılaşmasına hakim olan esas düşünce kalıbı, "*gerçek modernleşmenin üstteki seçkin bir sınıf tarafından zorla uygulanabileceği fikrine karşı, temelde yapılacak politik ve sosyal reformlarla birlikte uygulanması*" tezini ortaya sürmüş olmalarıdır. Jön Türkler, gizli, teşkilatlı çalışma modeli ve milli fikir ve düşünce sistemlerine yönelik düşünce kalıplarıyla, Yeni Osmanlılardan devraldıkları sosyo-kültürel mirası, cemiyet katlarına yaymak suretiyle, etkin bir mücadele içine atılmışlardır.²¹¹

²⁰⁸ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'ni Tarihi*. İstanbul 2004, s. 108

²⁰⁹ Nevin Yazıcı, *a.g.e.*, s. 130

²¹⁰ *A.g.e.*, s. 139-141

²¹¹ Orhan Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 377

Osmanlı Tanzimat'tan sonra bir değişiklik sürecine girmiştir. Bu değişiklik süreci Osmanlı'nın devlet kadrolarına yansımış, bürokrat aydını oluşturmuştur. Bunun sebebi devletin aydın ihtiyacını kendisinin sağlaması gerektiğinden kaynaklanmıştır. Bu aydınların görevi devleti çöküşten kurtarmak, bununla birlikte Osmanlı'nın Batı'yla arasındaki farkı kapatmaktı. Devlet için çalıştıkları için , Batıdaki entelektüel'e benzer bir yapı geliştirememişlerdir. Tanzimat'a tepki olarak oluşan Yeni Osmanlılar Batılı anlamda entelektüel'e en yakın grup olma özelliğini taşımaktadır. Bu yüzden, Yeni Osmanlılar Türk aydınının ilk öncüleri sayılmaktadır.

3. JÖN TÜRK HAREKETİ

1876-1878 tarihlerinde aydınlar iktidara sözünü geçirmeye başladığında toplumda büyük sıkıntılar yaşanmıştı. Bu durumu tecrübe edinen iktidar, daha temkinli yaklaşmış, mümkün olduğu kadar 1841'den itibaren yürüttüğü aydınlara öncülük etme görevini bırakmış, hatta onlar üzerinde hakimiyet kurarak dizginlerini hep elinde tutma politikası takip etmeye çalışmıştır. Devlet içte dizginleri kaçırmamak içinde mümkün olduğu kadar dışta, güçlü herhangi bir devletle çatışmaya girmemeye özen göstermiştir.²¹²1878 yılında Kanun-i Esasi'nin feshedilmesiyle başlayan bu yeni dönemde aydınlar, sürgüne gönderilmiş, eserleri sansüre tabi tutulmuştur.

II. Abdülhamit döneminde subaylar içinde devrimci tip yetişmeye başlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde sivrilen aydınların büyük bir kısmı, subaylar içinden çıkmıştır. Tıbbiyenin yetiştirdiği doktorlarda diğer bir aydın zümresidir. Yeni fikir edinmeleri, ya Avrupa'ya kaçtıkları ya da Avrupa'ya tıp eğitimi için gittikleri zaman olmuştur. II. Abdülhamit zamanında mülkiye dışında hukuk, mühendislik, baytarlık, ticaret eğitimi veren okullar kurulmuş olmakla birlikte bu alanlarda serbest meslek sahibi kişiler henüz yoktur hepsi de memurdur.²¹³ II. Abdülhamit dönemi aydınlarının isyancılığının siyasal rengi yoktu. Liberal, sosyalist ve anarşist düşüncelerden birer parça taşıyorlardı. Bu çağın genç kuşağının kafalarında Avrupa düşüncesinde ün kazanan yazarların natüralist, materyalist, ateist, sosyalist ya da anarşist düşüncelerinden kendi kafalarına uygun düşen bir düşünce kumaşı dokudular.²¹⁴

İlk örgütlü muhalefet topluluğu 1889'da Mekteb-i Tıbbiye'de dört öğrenci tarafından kuruldu. Kurulan örgüt İttihad-i Osmanî'ydi. Sonraki birkaç yıl içinde bu cemiyet yavaş yavaş büyümeye devam etti. Bu büyüme, Abdülhamit'in tepkisiyle karşılaştı ve bazı aydınlar tutuklandı, bazıları ise yurtdışına özellikle de Paris'e kaçarak tutuklanmaktan kurtuldu. Paris'e kaçabilenler, orada dergilerde padişahı eleştiren mülteci Osmanlı meşrutiyetçilerinden küçük bir topluluk buldular. Bu topluluğun önde gelen şahsiyeti, Osmanlı meclisinden bir mebusun oğlu olan Ahmed Rıza'ydı. Ahmet Rıza öteki mültecilerle birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti adında bir cemiyet kurmuştu ve 1895'ten itibaren de Osmanlıca ve Fransızca

²¹² Cemil Meriç, *Bir Facianın Hikayesi*. Ankara 1981, s. 124

²¹³ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 360

²¹⁴ *A.g.e.*, s. 372-373

dillerinde Meşveret gazetesini yayınlamaktaydı. Topluluk Fransa’da kendisine ‘Jön Türkler’ adını vermişti.²¹⁵

3 Aralık 1895 tarihli *Meşveret*’te cemiyetin amaçlarının dökümü yapılmaktaydı. Örgütün görüşlerini ilk olarak açıkladığı ‘Programımız’ başlıklı bu yazıda şöyle deniliyordu:

“Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, varlığını ortaya koymak amacıyla Paris’te Meşveret adlı bir dergi kurmuştur. Bilindiği gibi, Türkiye’de basınun ağız bağlanmıştı. Fransızca ile ilave yabancı okurlara Jön Türkler’in eğilim ve isteklerini izleme imkanı sağlayacaktır. Aşağıdaki program kendimiz için çizdiğimiz ve şimdiye dek izlediğimiz yolu ve varmak istediğimiz hedefi büyük bir açıklıkla ortaya koymaktadır. Osmanlılar’la eski dostluk ve antlaşma bağlarının yeniden kurulmasını canı gönülden isteyen bazı kimselerin işbirliğini sağlamış bulunmaktayız. Amacımız, düzenin sürdürülmesi için gerekli olduğuna inandığımız hanedanı devirmek değil, barış içinde zafere ulaşmasını dilediğimiz ilerleme (terakki) kavramını aşılamdır. Motto’muz (ilkemiz) ‘Düzen ve İlerleme’ (İntizam ve Terakki) dir; şiddet yoluyla elde edilen imtiyazlar karşısında dehşet duyarız. Şu ya da bu eyalet için değil, bütün İmparatorluk tek bir millet için değil, musevi, hıristiyan ve müslüman bütün Osmanlılar için ıslahat istiyoruz. Medeniyet yolunda ilerlemek dileğindediriz, ancak amacımızın Osmanlı unsurunu güçlendirmek ve kendi varoluş koşullarına saygı beslemek şartıyla ilerlemek olduğunu kesinlikle bildiririz. (...) Osmanlı otoritesi yerine yabancı güçlerin dolaysız olarak müdahale etmeleri teklifine karşıyız. Bu, bir çeşit bağınazlık olarak nitelendirilmemelidir, zira bizler dinin kişisel bir sorun olduğu kanısındayız; bizleri böyle düşünmeye yönelten medeni ve milli gururumuzun doğurduğu ve kanuni hakkımız olan duygudur.”²¹⁶

Avrupa’da, gerek I. Meşrutiyet için çalışan Namık Kemal kuşağına gerek II. Meşrutiyet için çalışanlara ‘Jön Türk’ denildiği halde, Türkiye’de ‘Jön Türk’ denilince daha çok 1889’dan sonraki dönemde, II. Meşrutiyet için çaba gösteren özgürlükçüler anlaşılmaktadır. İlk Jön Türk kuşağı, Türkiye’de daha çok ‘Yeni Osmanlılar’ olarak

²¹⁵ Nevin Yazıcı, *a.g.e.*, s.138

²¹⁶ Revne Occidentale, ikinci seri, cilt XII’den E.E. Ramsaur, Jön Türkler ve 1908 İhtilali, İstanbul 1972, s.40-41

tanımlanmaktadır.²¹⁷ 19. yüzyılda Avrupa’da feodaliteye karşı mücadele eden liberal-köktenci hareketlerin “genç” adı ile anıldığını da hatırlamak gerekir.²¹⁸

Yeni Osmanlılar’da görülen düşünce farklılıkları Jön Türklerde de görülmekteydi. Jön Türkler (Ahmet Rıza, Abdullah Cevdet, Mehmet Murat, Mehmet Fuat ve Prens Sabahattin gibi öne çıkan simalar dahil) Batı’daki gençlik hareketlerinin özünü oluşturan devrimcilik, ulusçuluk ve liberallik akımlarından hiç birine girmemektedir. Düşünceleri birbirinden ayrı olmakla kalmıyor, siyasal eylem açısından da birbirine uymuyordu.²¹⁹ Örneğin; Ahmet Rıza’nın aşırı pozitivist olması ve dini reddetmesi, bazı Jön Türklerin onun peşinden gitmesini engelliyordu. Onun liderliğine ilk büyük darbe, Mizancı Murat’ın 1896’da Paris’e gelişiyle oldu. Liberal olmasına rağmen, hilafete ve imparatorluğun İslamî niteliğine önem veriyordu. Bu tutumu, bir süre sonra onu İttihat Terakki’nin başına getirdi. Jön Türk hareketinin diğer bir kolu Prens Sabahattin’in başını çektiği gruptu. Bu grup, bölgesel özerklikler, yerinden yönetim, özel teşebbüs ve bireycilik gibi temalara ağırlık vermişti.1902 yılında Paris’te yapılan Osmanlı liberaller Kongresinde bu bölünme iyiden iyiye açığa çıktı. Bu tarihten sonra Ahmet Rıza ve ekibi, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Prens Sabahattin ve ekibi de Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet adıyla iki koldan ayrı ayrı faaliyet göstermeye başladılar.²²⁰ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, homojen bir programı olmayan, “istibdat” a karşı oluşan bütün muhalefet odaklarını bağrında toplayan, liberalizmle himayecilik, Osmanlıcılıkla ulusçuluk, lâiklikle İslamcılık arasında gidip gelen bir yapıdadır. Bu muhalefetin birleştirici sloganı, “*serbestî*”dir.²²¹

1906 Eylül’ünde Selanik’te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adı altında bir cemiyet daha kuruldu. Asker ve sivil aydınlar tarafından kurulan bu cemiyet 1907’de İttihat ve Terakki ile birleşti. Bu birleşme İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin siyasal yapıdan devrimci bir yapıya bürünmesini sağladı. Jön Türkler’in siyasi eğilimlerinde üç ayrışma eksenine vardır. Birincisi, *İktisadi liberalizm-Osmanlıcılık-merkeziyetçilik*, İkicisi; *milli iktisat(himayecilik)-ulusçuluk-merkeziyetçilik*; son olarak da her alanda liberal olan *iktisadi liberalizm-Osmanlıcılık-adem-i merkeziyetçilik*’tir. İttihat Terakki Cemiyeti’de ilk iki birleşimin ittifakıyla kurulur. Onları

²¹⁷ Bazı yazarlar, “Genç Osmanlılar” da demektedir, Tarık Zafer Tunaya ise, “Yeni Osmanlılar” hareketine Avrupa’da “Jön Türk” denilmiş olmasından hareket ederek, 1889’dan sonraki akım için “İkinci Jön Türk Hareketi” terimini kullanmaktadır.

²¹⁸ Sina Akşin, “Jön Türkler” [TCDA], III, s. 832

²¹⁹ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 382-391

²²⁰ Erik Jan Zürcher, *a.g.e.*, s. 131-132

²²¹ Serbestî: serbestlik(iktisat) Ahmet İnsel, *a.g.e.*, s. 74

birleştiren asıl unsur ‘merkeziyetçilik’ tir. İktisadi planda savundukları liberalizmi, tutarlı bir şekilde siyasi planda da savunan Prens Sabahattin ve çevresi diğer iki birleşim tarafından devlet bölücü bir programın savunucusu olarak algılanır.²²² 29 Aralık 1907’de Paris’te düzenlenen II. Jön Türk Kongresi, bütün siyasal eğilimleri ve çeşitli milletlerden temsilcileri bir araya getirerek bir birlik havası yarattı. Bu kongre de, II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesi ve meşruti sisteme geçilmesi yolunda kararlar alındı.

Jön Türklerin çalışmalarına tepki olarak ve İmparatorluğu tüm iç ve dış tehlikelere karşı güçlendirmek için Abdülhamit de iki hareketi ortaya çıkardı: *din ve kültür olarak; tüm dünya Müslümanları arasındaki birliği diriltmek için Müslümanlığın değer ve geleneklerine dönüşünü vurgulayan İslamcılık, diğeri de Osmanlı kültürününün Türk geleneğini vurgulayan ve dünya Türkleri arasında birlik duygusunu uyandırmaya yönelik Türkçülük.*²²³

Bütün bu süreç 1908 ihtilali için gerekli zemini hazırlamıştı. Gerçekte, ihtilal, ideolojik nedenlerden çok mali bunalımlar sonunda 1907’den beri imparatorluk içinde yer almakta olan bir dizi isyanın sonucusuydu. Anadolu’da üretim çok kötüydü. Vergi toplamakta güçlük çekildiğinden aylıklar ödenmiyor, terfiler yapılamıyordu. Askerler, subaylar ve memurlar hoşnutsuzluklarını görevlerinden ayrılarak belirtmekteydi. Ayrıca, Makedonya da terörizmin yükselmiş ve Rum kiliselerinin bu isyancılara destek vermekteydi. Selanik’teki İttihat ve Terakki liderleri Avrupa Devletlerine Cemiyet’in varlığından bahsetmiş ve gerekli izin verildiği takdirde Makedonya’da düzenin sağlanacağına dair bir ultimatom verdiler. Makedonya halkının tümünün padişahın baskısı altında ezildiğini belirterek parlamento’nun yeniden toplanmasının Makedonya sorununu çözeceğini anlattılar. Buna göre; yasalar karşısında eşitlik olacak, Avrupa devletleri de duruma müdahale etmek zorunda kalmayacaklardı. Avrupa devletleri bu isteği reddedince ihtilal de kaçınılmaz hale gelmeye başlamıştı.²²⁴

İhtilal hareketi 1908 Temmuz başlarında hız kazandı. 3 Temmuz’da Binbaşı Resneli Niyazi Bey, ardından Binbaşı Enver Bey isyan ederek, birlikleriyle beraber dağa çıktılar. 7 Temmuz’da bölgedeki durumu teftiş etmek için İstanbul’dan gönderilen Birinci Ferik (Korgeneral) Şemsi Paşa Manastır’da bir İttihat ve Terakki fedaisi tarafından vurularak

²²² A.g.e. 74

²²³ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, s. 314

²²⁴ A.g.e, s. 322-323

öldürüldü. 20 Temmuz'da Firzovik'te toplanan büyük Arnavut kurultayı, meşrutiyet derhal ilan edilsin diye isyan ederek İstanbul'a yürüme kararı aldı. 22 Temmuz'da II. Abdülhamit sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa'yı azlederek yerine daha liberal bir isim olan Sait Paşa'yı getirdi.²²⁵ 23 Temmuz'da Selanik ve Manastır hükümet konaklarını ele geçiren isyancılar meşrutiyetin ilanını talep ettiler. Abdülhamit, bu duruma çözüm olarak, parlamentoyu toplantıya çağırdı ve anayasada öngörülen temsili hükümet organını yeniden kurmayı ve bütün isyancı grupların ortak isteklerini karşılamayı kabul etti. Parlamento'nun toplantıya çağırılması istibdattan anayasal düzene geçilmesinin en büyük belirtisiydi.²²⁵ Artık, Abdülhamit çağı sona ermiş, Jön Türkler dönemi başlamıştır.

Jön Türkler Yeni Osmanlıların devamı niteliğinde algılanmaktadır. Fakat, Jön Türk hareketi daha çok siyasal niteliklidir. Yeni Osmanlılar gibi ulusçu ve liberal bir eylem değil daha çok Padişahın baskısına yönelmiş bir harekettir.²²⁶ Ancak; Jön Türkler görüş olarak Yeni Osmanlılar hareketinin görüşlerini paylaşıyorlardı. Her iki grubunda amacı aynıydı: Bu devlet nasıl kurtulur? Amaçları aynı, fakat bu amacı engellediğini düşündükleri ve bu yüzden hedef aldıkları kişiler farklıydı. Yeni Osmanlılar, devleti parçalanmaktan kurtarmak için Tanzimat bürokratlarını hedef alırken, Jön Türkler II. Abdülhamit'i hedef almışlardı. Yani devletin içinde bulunduğu durumun baş sorumlusu, Yeni Osmanlılar'a göre Tanzimat'ı ortaya atan resmi aydın zümresiyken, Jön Türklere göre; II. Abdülhamit'ti.

Jön Türk düşüncesinin ön planında bir iktisadi program değil, "devleti kurtarmayı" amaçlayan bir siyasi eylemcilik yer alıyordu. İmparatorluğun yavaş yavaş parçalandığını, çeşitli milliyetçi ayrılık hareketlerinin her geçen gün başarı kazandığını ve Düyun-u Umumiye'nin vesayet altındaki Bâb-ı Ali'nin gitgide elinin kolunun bağlandığı gören Jön Türklerin başlıca kaygısı, Osmanlı Devletinin özerkliğini ve coğrafi bütünlüğünü yeniden kurmaktı. Böylece "devleti kurtarmak", geleneksel düzeni bürokrasinin ayrıcalıklı konumunu değiştirmeden korumanın sembolik formülü oldu.²²⁷

Bu yüzden, İttihat ve Terakki mensupları kendilerine, II. Abdülhamit istibdadının düşmanı ve onun yerini alacak hürriyet savunucuları olarak bakmaktadır. İttihat ve Terakki, Osmanlı Devleti'ni devam ettirmek ve kendi ölçülerinde hızlı bir şekilde çağdaşlaşmak

²²⁵ A.g.e., 323-324, E.E. Ramsaur, *a.g.e.*, s. 151-159, Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İstanbul 2006, s. 107-117

²²⁶ Emre Kongar, *a.g.e.*, s. 66

²²⁷ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul 2005, s. 78

istiyorlardı. İttihat ve Terakki'ye göre Abdülaziz ve II. Abdülhamit devirlerinde din ve halifelik istibdat idaresine meşruiyet sağlamak için kullanılmıştır. Onun yerine ilim, materyalist pozitivizm devlete ve topluma mal edilmelidir. İttihat ve Terakki'nin şubeleri Avrupa'da buldukları dönemde Türklük ve milliyetçilik tartışmalarından uzak durmuştur. Türkçülüğü ön plana geçirmesi ancak 1908'den sonra iktidarı ele geçirdikten sonra olacaktır.²²⁸

İttihat Terakki, Osmanlılık, ulusçuluk, laiklik, İslamcılık arasında gidip gelen bir yapıyı içeriyordu. Bütün bu çelişkilere rağmen İttihat Terakki, Osmanlı devlet geleneğine bağlıydı ve devlet güdümünde toplum kurma arzusu ile orduya dayanarak devleti yönetmek eğilimine sahiptiler. Hürriyeti ve reformları seçkinlerden gelen destek ile gerçekleştireceklerine inanmaktaydılar. Onlar için halk iktidarın yürütülmesine bir araçtı. Devlet güdümünde toplum kurma arzusu, İttihat Terakki Cemiyeti'nin 1894 bildirisinde açıkça görülür. Bu bildiri ile, kendini müslüman kimliğiyle tanımlayan halk birden “Türklük” ile karşı karşıya kalır. Böylece Türklük ve müslümanlığın birbirinden ayrılarak iki ayrı siyaset akımı haline geldiği görülmektedir. Ortaya çıkan Türkçülük hareketi, Osmanlı devletinin kurtuluşunda Batıcılık, Osmanlılık ve İslamcılık tezlerinin çözümsüzlüğünün yarattığı çaresizliğin ürünü olduğu kadar, gençlik örgütü olan İttihat Terakki'nin kültür programı niteliğindedir.²²⁹

Türkçülük hareketi, Osmanlı düşünce hayatına en son giren ideolojidir. Türkçülük fikri; Osmanlı aydın çevrelerine yurt dışından taşınmıştır. Yurt dışında özellikle Rusya'da kendi kimliklerini ve kültürlerini muhafaza etmeye çalışan Türk aydını²³⁰, Türkçülük fikrini ortaya atmaktadır. Yusuf Akçura bu ideolojinin dönüm noktasında olan kişidir. “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesinde Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük'ü kritik eden Akçura; Türk milliyetçiliği fikrini savunmuştur. 1908 sonrası Türkçülük, özellikle İttihat Terakki yönetimi tarafından benimsenmekle birlikte, resmi ideoloji olarak Osmanlılık kalmıştır. Ancak

²²⁸ Kemal Karpat, “Kimlik Sorunu'nun Türkiye'deki Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi” *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, s. 36

²²⁹ Yavuz G. Yıldız, *a.g.m.*, s. 366

²³⁰ Bu fikirler daha çok Rusya'da XIX. sonu XX. Yüzyıl başlarında yayılmaya başlamıştır. Rusya'daki milli zülme, şovenizme, panslavizm ideolojisine ve politikasına bir tepki olarak yaranmıştı. Akçuraoğlu Yusuf, İsmail Gasprinski, Ayaz İshakov, Ali Bey Hüsein-zade, Ahmed Agayev vb. tarafından bu fikirler kendi basın organlarında tebliğ olunurdu. Bu nedenle bazı müellifler Türkçülüğü “Rusya gerçekliğinin ürünü” olarak değerlendirmektedir. bkz. Esmeralda Hasanova, “Türkiye'de XX. Yüzyıl Başlarında İki İçtimai-Siyasi Terakki Doktrini Üzerine” *XIII. Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt, Ankara 4-8 Ekim 1999, s. 5

Balkan Savaşları'nın kaybedilmesi, Osmanlılık fikrini çürüttüğünden, özellikle Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte Türkçülük ön plana geçmiş ve daha fazla taraftar toplamıştır.

Osmanlı Türkçüleri; başta Ziya Gökalp olmak üzere , kültürel mânâda Türkçülüğü savunurken, siyasî anlamda Osmanlılık geleneğini belirli bir süre aşamamışlar ve milliyetçilik anlayışlarını İslamcılıkla uyumlu göstermeye özen göstermişlerdir. Çünkü onların esas davası yeni bir devlet kurmak değil, yapısı çok değişmiş olmakla beraber, Türk-Müslüman benliğini muhafaza eden ve halen ayakta duran Osmanlı Devleti'ni millî bir devlet haline getirmektir. Bu sebeple Osmanlı Türkçüleri başlangıçta Osmanlılık ve daha sonra ağırlıklı olarak İslamiyet'e bağlı milliyetçilik anlayışı ortaya koymuşlardır. Ortaya koydukları milliyetçilik anlayışının Osmanlılık ve İslam'ın zararına olmadığını aksine bu iki unsuru da güçlendirici mahiyette olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre bir Türk ve İslam devleti olan Osmanlı'nın ayakta kalabilmesi ve diğer unsurları idaresi ancak, millî benliğe sahip bir Türklüğün Onun merkezinde bulunması ile mümkün olabilirdi. Aynı şekilde milliyetçiliğin İslamiyet'e yeni bir canlılık kazandıracağını savunmuşlardır. Bu tartışmaları bilindiği gibi Ziya Gökalp "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" şeklinde formüle etmiştir. İmparatorluğun dağılmanın eşiğine geldiği bir sırada, siyasî endişelerin de ağır bastığı bu üçlü formülde asıl yapıcı unsurun Türk kültürü olduğunu belirtmek gerekir.²³¹

Ernest Jackh bunu şöyle izah etmektedir; "*Genç Türk İhtilali, ihtilal adını taşımakla beraber muhafazakar kalmaya mahkumdu. Osmanlı İmparatorluğu esas itibariyle Müslüman bir devlet olarak kalıyor ve Müslüman kanununa, şeriat ve şeyhülislamlığa dayanmak mecburiyetinde bulunuyordu. Çünkü şeriattan; İhtilali ve halife ünvanını taşıyan Padişahın tahttan indirilmesini kabul ve tasdik etmesi isteniyordu. Jön Türk liderleri, hem muhafazarlığı, hem de İslam makamlarının nüfuzlarını pekala biliyorlardı. Müslüman Osmanlı İmparatorluğu tarihi vasıflarını, muhafazakarlık ve ıslahat yoluyla müdafaa etmek mecburiyetiyle karşılaşmışlardı.*"²³²

Jön Türk liderleri, İslam ilkeleriyle meşrutiyet ilkesinin birbirine uygun düştüğüne değin Müslüman halk yığınları arasında propaganda yapılmasına büyük önem veriyorlardı. 1908 Eylül'ünde, Meşrutiyet'in ilan edildiği günün hemen ertesi sabahı, il halkına seslenen

²³¹ Yusuf Sarıbay, "İmparatorluk'tan Milli Devlete Dönüşüm Sürecinde Türk Ocakları" *XIII. Türk Tarih Kongresi*, III. Cilt, Ankara 4-8 Ekim 1999, s. 5

²³² Ernest Jackh, *Yükselen Hilâl Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*. İstanbul 1999.s. 130

bir broşür yayınlandı. Meşrutiyet'in, İslam âkidelerine uygunluğunun ayrıntılı bir şekilde açıklandığı 'İslamiyet ve meşrutiyet' diye özel bir de bölüm bulunan broşürde, meşrutiyet düzeninin ve milletvekili seçim sisteminin özü açıklanıyordu.²³³

Jön Türk dünya görüşü ile ilgili yapılan bir araştırma, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ortaya koyduğu anayasanın yeniden yürürlüğü girmesi ve parlamentonun toplanması olarak duyurulan amaçlarının onların gerçek programlarından farklı olduğunu ortaya koymaktaydı. Politik fikir ortaya konmasa dahi, cemiyet şu amacı gütmekteydi: “*Entelektüel seçkinlerin çoğunlukta olduğu bir hükümet, anti-emperyalizm, İslam'ın önderlik rolünü üstlenmediği, Türk milliyetçiliğinin egemen olduğu bir toplum.*”²³⁴

Jön Türkler çalışmalarına “hürriyet”i kurtarmakta olduklarını söyleyerek başlamışlardı. Oysa İttihat ve Terakki'nin 1876 Anayasa'sını yeniden yürürlüğe koymanın ötesinde bir “hürriyet” kuramı yoktu. Herşeyin devlete bağlı olarak, devletin izniyle ya da devletin baskısıyla yapıldığı bir ülkede kişilerin kişisel yeteneklerini göstermesi mümkün değildi. Yapılması gereken, Türkleri memuriyet tutkusundan kurtarmak, kabiliyetlerinin gelişmesini sağlamak ve imparatorluğun içindeki alt-din ve kültür gruplarına kendi kimliklerini geliştirecek siyasi imkanları tanımaktı. Bu yüzden , padişah aleyhinde çalışan grupların tümünün kuramı, ancak dolayısıyla bir ‘hürriyet’ kuramı, esasta ise bir “kalkınma” kuramı olmuştur.²³⁵

İttihat Terakki, padişahın geleneksel otoritesi ortadan kalktıktan sonra, iktidarı işbaşında bulunan kabineye bırakmış, elindeki gücü yalnızca gerektiğinde kullanan, Anayasayı korumakla görevli bir denetleyici komite olarak çalışmaya devam etti. Feroz Ahmad, bu davranışın nedenini Jön Türklerin toplumsal geçmişlerinde aramak gerektiğini ifade etmektedir. “*1908 hükümet darbesi, devrimci hareket olarak nitelendirilemez; çünkü değildi. Amaç, otuz iki yıl önce kabul ettirilmiş olan bir Anayasayı geri getirmek ve bu yoldan devleti kurtarmaktı. Hareketin devrimci yönü, daha sonraları, uygulanan siyasetin başarısızlığı sonucu girişilen ıslahat ve bu ıslahatın yol açtığı toplumsal değişiklikle ortaya*

²³³ Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *a.g.e.*, s. 280

²³⁴ Mustafa Gencer, *a.g.e.*, s. 47

²³⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*. İstanbul 2004, s. 100

çıkıştır. *İttihat Terakki, 19. yüzyıl ıslahat hareketlerinin ve özellikle Genç Osmanlıların çizgisinin bir uzantısıdır.*”²³⁶

İttihat ve Terakki'nin İstanbul mensuplarından Hüseyin Cahit Yalçın, Cemiyetin neden kendilerini yönetici olarak göremediklerini ve bu konudaki endişeleri şöyle anlatmaktadır:

“Rütbesiz, nişansız, şan ve şöhratsız bir gencin Vezaret (vezirlik) unvanıyla Sadrazamlığa çıkmasını, bu memleketin havsalası almazdı. Hükümetin başına çıkmayı onların zihinleri almadığı gibi, memleketinde hazmedebilmesi imkansızdı. 1908 Temmuz'unda İttihat ve Terakki Cemiyeti bir posta başkâtibi Talat Efendiye Sadrazam ilan edemezdi; buna şartlar ve haller imkan vermezdi. Eğer öyle bir şey olsaydı, memlekette muhakkak anarşi çıkardı. İttihat ve Terakki mensupları da bunu fark etmişler ve yüksek makamlara geçmeye kalkışmamışlardı.”²³⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'dakine benzer bir toplumsal sınıf yapısı bulunmadığından, siyasal yaşamadaki itici güçlerin, din ve ırk olduğu kabul edilmektedir. Bu varsayım, Osmanlı tarihinin daha önceki dönemlerinde geçerli olmakla birlikte, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlangıcında ortaya çıkan toplumsal değişiklikler yüzünden eski geçerliliğini yitirmiştir. Jön Türkler dönemi üzerinde yapılan çalışmalarda, toplumsal sorunların yeterinde önemsenmediği, hatta tümüyle bir yana bırakıldığı ve toplumsal çalışmaların dinsel ve ırksal semboller altında gizli kaldığı ifade edilmektedir.²³⁸

Fakat bu konuda farklı değerlendirmeler yapanlarda vardır. 24 Ağustos 1908 tarihli *Times*'da, gazetenin İstanbul muhabiri, Avrupa'daki toplumsal sınıf yapısının Osmanlı toplumuna uygulanamayacağını kabul etmekle birlikte, Jön Türk hareketini genel çizgileriyle bir orta sınıf (burjuvazi) olarak nitelemekteydi. “ *Yüksek makamlardaki idarecilerin çoğu harekete karşıydılar. Alt kademe ise kayıtsızdı. Hareketten en çok etkilenen; kara ve deniz kuvvetlerindeki küçük rütbeli subaylar, orta ve küçük memurlar, serbest meslek sahipleri ve ulemaydı*” şeklinde açıklamışlardı.²³⁹

²³⁶ Feroz Ahmad, *İttihad ve Terakki*, İstanbul 2004, s. 32-33

²³⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, *Talât Paşa*, 1943, s. 16 'dan a.g.e, s.34

²³⁸ A.g.e, s. 35

²³⁹ A.g.e, aynı yer

Sina Akşin de Jön Türklerin ideolojisinin burjuva ideolojisi olduğunu söylemektedir. Akşin, “*Yeni çağlarda Avrupa’da meşrutiyet ve demokrasi nasıl burjuvanın istekleri arasında baş köşeyi işgal ediyor idiyse, Avrupa’da gördükleri meşrutiyeti isteyen genç Türk aydın yöneticileri kendileri kapitalist olmamakla birlikte, zihniyetlerinin feodallık yerine burjuvalığa yönelik olması dolayısıyla, bu isteği ileri sürmek suretiyle bir burjuva düzeni istemiş oluyorlardı. Nitekim, İttihat ve Terakki’nin iktidar olmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti’nde Türklerin denetimindeki kapitalist gelişmenin gözle görülür bir biçimde ortaya çıkması, İttihat ve Terakki’nin Osmanlıcı ve İslamcı sözlerine rağmen uygulamada Türk ulusçuluğunu benimsemesi, sözünü ettiğimiz burjuva zihniyetinin ürünleridir.*”²⁴⁰

Jön Türkler dönemi 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda güç kazanan belli görüşlerin tanınmasını sağlamıştır. Bu görüşler, Osmanlıcılık ve milliyetçilik, liberalizm ve İslamcılık ve Türkçülük, demokrasi ve otokrasi, merkeziyetçilik ve adem-i merkeziyetçilik şeklinde özetlenebilir. Amaçları en baştan, ilk bildirgelerinde belirttikleri gibi, “düzenin sağlanması” ve “devleti kurtarmak”, bununla birlikte devletin ilerlemesini sağlamaktı. Bir önceki nesil Yeni Osmanlılar gibi devlet için çalıştıkları ve yapılacak yeniliklerin devletin izniyle yapılmasından dolayı, iktidarı ele geçirmiş olmalarına rağmen fikirlerini hayata geçiremediler. Yaşanan savaşlar, ülkenin nüfusu önemli ölçüde azaltmış, iç gerginlikler ortaya çıkmış, imparatorluk çökme noktasına getirmiştir. Bütün bu olumsuzluklar Jön Türk devrinin de sonunu getirmiştir. Her şeye karşın, Tanzimat ve ondan sonra gelen Meşrutiyet dönemleri modern Türkiye için aksaklıkları görmek açısından önemli örneklerdir. Bütün bu yenileşme çabaları Türkiye Cumhuriyeti’nin temelini oluşturmasına yardımcı olmuştur.

²⁴⁰ Sina Akşin , *a.g.e*, s. 121

III. BİR “ENTELEKTÜEL” OLARAK MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

1. ATATÜRK’ÜN ENTELEKTÜEL BİRİKİMİ

Bir entelektüel’in yetişmesinde ve kişiliğin oluşmasında yetiştiği ortamın, aldığı eğitimlerin çok büyük önemi vardır. Mustafa Kemal’in kişiliğinin ve düşünce yapısının oluşmasında okuduğu eğitim kurumlarının ve öğretmenlerinin payı büyüktür. Bunu kendisi de yaptığı konuşmalarda sık sık vurgulamaktaydı. 22 Eylül 1924 günü Samsun’da, “nereden esin ve güç aldığı yolunda yöneltilen soruya, “*uyanişı düne borçlu olduğumuzu*” belirterek, gördüğü eğitimin düşünce yapısının oluşumunda etkili olduğunu şöyle anlatır:

“Diyebilirim ki bugünkü uyanışı düne, geçmişe borçluyuz. Herhalde babalarımızın, analarımızın, eğitimcilerimizin ruh ve dimağlarımızın gelişmesinde verimli etkileri vardır. Gerçi biz, belki burada bulunanların tümü, dünyaya geldiğimiz zaman, bu topraklar üzerinde yaşayanlarla birlikte, yok edici bir zorba yönetimin pençesinde idik. Ağızlar kilitlemişti. Öğretmenler, eğitimciler, yalnız bir noktayı dimağlarda yerleştirmek zorunluluğunda tutulmakta idi. Benliğini, herşeyi unutmak bir korkunç hayale boyun eğmek, onun kölesi olmak... Bununla birlikte anımsamak gerekir ki, o baskı altında bile bizi bugün yetiştirmeye çalışan gerçek ve özverili öğretmenler, eğitimciler eksik değildi.(...) Açıklamak istiyorum ki, ilk esin, ana-baba kucağından, sonra okuldaki eğitimcinin dilinden, vicdanından, eğitiminden alınır.”²⁴¹

Atatürk, Türk töresinin ve İslam geleneklerinin egemen olduğu bir aile ortamında yetişmiştir. Baba tarafından büyük dedesi orduda hizmetleri olduğu bilinen Ahmet Efendi, dedesi bir mahalle mektebi hocası olan Hafız Mehmet Efendi, babası başlangıçta gümrük memurluğu yapan, sonra ticarete yönelen Ali Rıza Efendi’dir. Annesi Zübeyde Hanım, Yörük- Türkmen ailesinden Sofuzade Feyzullah ağanın kızıdır.

Çocukluk ve gençlik dönemini Osmanlı Devleti’nin son ve en buhranlı dönemlerinde yaşamıştır. Bu yıllarını, Balkanlarda, İstanbul ve ülkenin çeşitli yerlerinde geçirmiş ve yıkılmakta olan devletin durumunu görmüştür. Çocukluğunu geçirdiği Selanik, Bizans’tan beri İstanbul’dan sonra en önemli merkez durumundadır. Birçok fikrin, birçok siyasi olayın

²⁴¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara 2006, s. 629

oluştugu, aynı zamanda ticari ağırlığı olan bir liman şehridir. Ordu merkezidir ve her konuda geniş bir etki alanı vardır. Nüfusunun büyük çoğunluğu Türktür. Müslümanların ve Rumların, Yahudilerin mahalleleri ayrılmıştır.²⁴²

1839 Tanzimat hareketiyle çapı daha çok genişleyip hızı artan Batı'ya yönelik ve sonrasında , memlekette genç nesillerin yetiştirilmesi görev ve sorumluluğu, dört-beş çeşitli bir sistemin eline bırakılmıştır. Mülki okullar devlet memuru, askeri okullar ise subay yetiştiriyordu. Her iki eğitim sisteminin başlangıcı rüştiye adıyla bilinen orta okullardı. Bundan sonra öğrenciler idadi denilen liselere devam edip mezun olunca ya İstanbul'daki Harbiye'ye ya da devlet memuru yetiştiren Mülkiye'ye gidiyorlardı. Askeri liseler genellikle Osmanlı ordusunun karargah olarak seçtiği kentlerde bulunuyorlardı. Avrupa kıtasında ana askeri merkezler Edirne, Selanik ve Manastır kentleriydi. Balkanlarda açılan bu yeni devlet okulları Avrupa görüşlerinin Müslüman cemaati arasında yayılmasında büyük rol oynuyordu. Bununla birlikte Medrese bütün teşkilatı ve otoritesiyle devam ediyordu. Azınlıkların kendi cemaatleri tarafından idare olunan okullarıyla, yabancıların dini veya siyasi emellerle kurdukları okullar da eğitim vermekteydi.²⁴³

İlköğretimin seçilişi, Mustafa Kemal'in hayatına büyük yön vermiştir. Annesi eski eğitimle öğrenim yapan, dini bilgilerle yetinen 'Mahalle Mektebi' ne gönderilmesini isterken, babası memurluğun vermiş olduğu deneyimlerle, yeni eğitim metotlarıyla eğitim yapan Şemsi Efendi okuluna göndermeyi planlıyordu. Mustafa Kemal, birkaç gün Mahalle Mektebine gittikten sonra, Şemsi Efendi okuluna devam etmiştir.

Dönemine göre ilerici bir aydın olan Şemsi Efendi, 1867'de Selanik'te Rüştiye'yi, daha sonra İstanbul Darülmallimi'ni (Yüksek Öğretmen Okulu) bitirmiş, 1873'te henüz 21 yaşındayken Selanik'te yeni yöntemlerle eğitim yapan okulunu öğrenime açmıştı.²⁴⁴

Şemsi Efendi'nin okulu özeldi. Bu dönem devlet ilkokulları oldukça azdı. İmparatorluğun büyük kentlerinde yeni yöntemlerle çalışan okullar açıldı. Şemsi Efendi çok

²⁴² Andrew Mango, *Atatürk*, İstanbul 1999, s. 29-38

²⁴³ A.g.e, s. 35, Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştirdiği Devrin Milli Eğitim Sistemi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 45, 2000, s. 55

²⁴⁴ Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetiştirmesi ve Öğretmenleri*, Ankara 2004, s. 18

tanınan bir kimse olduğu için, okulu da kendi adıyla anılmaktaydı. Bu okulda ayrıca Selanik'in Cudi Efendi gibi tanınmış öğretmenleri ve aydınları görev almıştı.²⁴⁵

Şemsi Efendi, Selanik ve İstanbul'da kurulan Türk Eğitim tarihinde “ Usûl-i Cedid” hareketi yani yeni eğitim-öğretim yöntemlerinin uygulandığı ilkokulların kurucularındandı. Bu mekteplerde, tarih, coğrafya, hesap gibi derslerin okutulmasına ve sıra, öğretmen masası, karatahta, tebeşir, harita benzeri araç-gereçlerin kullanılmasına geçilmiştir. Onun öğrencileri Rüştiye son sınıf öğrencilerinden daha iyi gazete okuyabiliyor, daha iyi yazıyor, matematik yapabiliyor, coğrafya haritalarından yararlanabiliyordu. Şemsi Efendi, ilköğretimdeki yenileşme girişimleri nedeniyle, bazı bağınaz kişilerin saldırısına uğramış fakat yılgınlık göstermemiş, kendisini öğrencilerin iyi yetişmesine adanmıştı. Selanik Valisi Mithat Paşa sayesinde çalışmalarını rahatlıkla sürdürmüş, bu çalışmaları sayesinde padişah nişanı bile almıştır.²⁴⁶

Şemsi Efendi'nin öğrencilerinden birisi de Mustafa Kemal Atatürk'tü. O ilköğrenimine 1887 yılında yeni bir çığır açan bu okulda başlamış, okumayı yazmayı bu okulda öğrenmiştir. Bu okuldaki öğrenimini babasının ölümüne dek (1893) sürdürmüştür. Bu okul Mustafa Kemal'in yaşamında atılan ilk olumlu adımlardan biriydi. Atatürk ilk gittiği geleneksel mahalle mektebini daha ilk günden sevmemiş ve benimsememiştir. Yıllar sonra subay olarak Selanik'te bulunduğu sırada her iki okulu da ziyaret etmiş, ilk gittiği mahalle mektebinin kapısında bir kilit görünce; “*Kapanması isabet olmuştur.*” demiştir.²⁴⁷ Yaşadığı bu tecrübeler, daha sonra yapacağı eğitim alanındaki yeniliklerde de kendisini gösterecek, ikili eğitim sistemini ortadan kaldıracaktır.

Mustafa Kemal, meslek seçimini askerlikten yana kullanmıştır. İlkokuldan sonra, Selanik Mülkiye Rüştiyesi'ne devam etmiş, Kaymak Hafız olarak bilinen matematik hocası ve müdür yardımcısı Hüseyin Efendi'nin sert tutumları dolayısıyla okulu bırakmıştır. Buradan Selanik Askeri Rüştiyesine girmiştir. Bu okul düzenli ve disiplinli bir kurumdu. Dersleri uzmanlık temeline göre okutan ve çoğunluğu subayların oluşturduğu bir öğretim kadrosu vardı. Bu okulda Matematik öğretmeni Yüzbaşı Mustafa Bey, derslerindeki başarısından dolayı ‘*Kemal*’ adını verdi. Mustafa Kemal 1896'da 15 yaşında dördüncü olarak bitirdiği bu

²⁴⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, İstanbul 2005, s. 46

²⁴⁶ Cemil Sönmez, *a.g.e.*, s. 20-41, Azmi Koçak, *Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi*, İstanbul 2006, s. 75-78

²⁴⁷ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul 1981, s. 4

okulda en çok Fransızca Öğretmeni Nakiyüddin Bey'in özel ilgisini görmüş, ülkenin ve toplumun geleceği hakkında ilk düşüncelerini bu öğretmeninden edinmişti.²⁴⁸ 22 Eylül 1924'te Samsun'da öğretmenlerle yapılan bir toplantıda Nakiyüddin Bey'e rastlamış ve kendisinden övgüyle söz etmiştir: “(...)baskı altındayken bizi bugün için yetiştirmeye çalışan gerçek ve özverili öğretmenler, eğitmenler eksik değildi. Onların bize verdikleri verim, elbette esersiz kalmamıştır. Şimdi burada bir kişiye rastladım. O, benim ortaokul birinci sınıfta öğretmenimdi. Bana henüz ilk şeyleri öğretirken gelecek için ilk düşüncelerini de vermişti.”²⁴⁹

Mustafa Kemal'in öğretim hayatının bu döneminde sadece okul çalışmalarıyla yetinmediği, bilgisini genişletmek, kültür seviyesini yükseltmek için o günün şartları içinde, çerçevesinde çıkan yayımları takip ettiği, yarışmaları katıldığı da görülmektedir. O tarihlerde Selanik'te ileri fikirli birkaç öğretmen ve yazar “Çocuklara Rehber” adı altında haftalık dergi çıkarmaktadırlar. Çocuk yazıları, çocuk şarkıları, şiirleri, ana sınıfı için manzumeler, kısa ve ileri bir edebiyat tekniğiyle yazılmış hikayeler, çocuklar için piyesler, dönemin eğitim kurumlarından verilen haberler derginin yayınladıkları arasındadır. Dergi, Osmanlı çocuk dergiciliğinin zirvesi olarak nitelendirilmekte, dönemin Avrupa çocuk dergiciliği standartlarını yakalayan ve kendisinden sonra gelecek çocuk dergilerinde şekil bulacak olan çocuk edebiyatının da temellerini atmış olan bir dergi olarak görülmektedir. Bu derginin birçok sayısında fen ve matematik konularında yapılan yarışmaları başaranların başında Askeri Rüştüye son sınıf öğrencilerinden Mustafa Kemal'in görülmesi, O'nun geniş kültürünün ve öğrenme aşkının, daha çocuk yaşlardayken geliştiğinin kanıtıdır.²⁵⁰

Mustafa Kemal, Rüştüye'den sonra 1895'te Manastır Askeri İdadisine girdi. Manastır Askeri İdadisi programı oldukça yüklü yatılı bir askeri liseydi. Askeri liseler genellikle ordu merkezlerinde, harp okullarına öğrenci hazırlamak amacıyla kuruluyordu. Buralarda yetişen öğrenciler tam bir askeri disiplin içinde yetiştirilirdi. Ayrıca öğretmenli özenle seçiliyordu. İdadiler arasında, en özgür ve ülke sorunlarına duyarlı olanı Manastır Askeri İdadisiydi.²⁵¹

Manastır Askeri İdadisinde ilk devrimci düşünceleri filizlendi. Sonradan birlikte çalışacağı; Nuri (Conker), Salih (Bozok), Fuat (Bulca), İsmail Hakkı (Kavalalı) ve Ömer Naci

²⁴⁸ Cemil Sönmez, *a.g.e.*, s. 54-61, Şevket Süreya Akdemir, *a.g.e.*, s.51-60

²⁴⁹ Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, s. 629

²⁵⁰ Yavuz Selim Karakışla, “Arşivden Bir Belge” , *Toplumsal Tarih*, Sayı: 76, 2000, s. 24-27, Faik Reşit Unat, *a.g.m.*, s. 61

²⁵¹ Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 64

arkadaşlarıyla burada tanıştı. Ömer Naci yoluyla yazın, şiir ve konuşma sanatına da ilgi duydu. Ömer Naci'nin etkisiyle Namık Kemal ve Tevfik Fikret gibi devrimci şairleri tanıdı ve etkilendi. Fransız devriminden, 'vatan', 'ulus', 'özgürlük', 'eşitlik' gibi kavramları tanıdı. Bununla birlikte arkadaşı Fethi (Okyar) 'la Fransızca kitapları okumaktaydılar. Rousseau, Voltaire, Comte, Desmoulins, Montesquie gibi siyasal düşünürlerin de kitaplarını okudular. Fransızcasını Selanik'te gittiği özel bir kursta düzeltti, bununla birlikte Karsbad'da kaldığı dönemde ise çeviri yapabilecek kadar Almanca öğrendi. Yine bu okulda Mustafa Kemal, derin tarih bilgisini, sonradan Türk Tarih Kurumu üyeliği ve Diyarbakır milletvekilliği yapacak olan Mehmet Tevfik Bey'den almıştır. Osmanlı tarihçiliği; yüzeysel, karşılaştırmadan uzak, kronolojik nitelikteydi. Mehmet Tevfik, tarihi toplumsal yanlarıyla işliyor, geleneksel Osmanlı tarihçiliğinin dışına çıkıyordu. Fransız devrimi ve öteki devrimlerden bahsediyor, düşünce akımlarından söz ediyordu.²⁵² Tarihe ilgisi de Mehmet Tevfik Bey'le başlamıştır. Kendisine de Tarih bilgisini Tevfik Bey'e borçlu olduğunu ifade etmektedir. *"Tevfik Bey'e minnet borcum vardır. Bana ufuk açtı"*²⁵³ diyerek M. Tevfik Bey'in etkisini dile getirmektedir. Manastır Askeri İdadisi, Mustafa Kemal'in düşünce yapısını oluşturan ve ufkunu açan bir eğitim kurumu olmuştur.

Mustafa Kemal'in Manastır İdadisi öğrenciliği dönemi 1897 Türk-Yunan savaşının cereyan ettiği, milli hisler geçici zaferle kamçılandıktan sonra, II. Abdülhamit'in büyük devletler önünde baş eğerek kazanılan galibiyeti, mağlubiyete çevirdiği günleri de içine almaktadır. Bu savaş henüz yetişme çağında olan Mustafa Kemal üzerinde derin izler bırakmıştır. Mustafa Kemal'de, Abdülhamit'e karşı ilk belirli tepki de, o dönemde oluşmuştur. *"Hocalarımız bize bütün Yunanistan'ın işgalinin mümkün olduğunu söylemişlerdi. Mütareke haberi gelince aydın fikirli zabitlerimiz büyük teessür duydular. Biz onların yüzlerinden bunu anlıyorduk. Fakat bir şey de soramıyorduk. Yalnız arkadaşım Nuri (Conker) genç bir zabitin 'böyle olmasaydı, yazık çok yazık' diyerek ağladığını anlattı. Manastır sokaklarında yine şenlikler yapılıyor, 'Padişahım çok yaşa' avazeleri yükseliyordu. Ben ilk defa bu temenniye katılmadım."*²⁵⁴

İdadi diplomasını aldıktan sonra, İstanbul'a devlet merkezine gelmiş ve Mekteb-i Harbiye'ye 1899 yılında başlamıştır. Harp Okulu, Mustafa Kemal'in yaşamında yeni bir

²⁵² A.g.e, s. 65-70, Anıl Çeçen, *Atatürk ve Cumhuriyet*, İstanbul 2003, s.92-93, Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, Ankara 2006, s. 5-6

²⁵³ Ali Fuat Cebesoy, a.g.e, s. 9

²⁵⁴ A.g.e, s. 22

dönemdi. İmparatorluğun merkezi İstanbul'da gelişen olayları görmek, değerlendirmek O'na yeni boyutlar kazandırmaya başladı. Siyasal görüşleri de yavaş yavaş bu dönemde belirginleşmeye başladı. O zaman oluşmaya başlayan politik görüşleri ise şu şekilde ifade etmektedir: “ *Harp Okulu yıllarında siyasal görüşler baş gösterdi. Durum hakkında henüz içe işleyen bir bakış sağlayamıyorduk. Sultan Hamit dönemi idi. Namık Kemal Bey'in kitaplarını okuyorduk. İzleme sıkıydı. Bu gibi yurtsever yapıtları okuyanların soruşturulması, işlerin içinde bir berbatlık olduğunu sezdiriyordu.*”²⁵⁵

Ali Fuat Cebesoy, o dönemdeki askeri öğrencilerin duygularını daha ayrıntılı tanımlıyor:

“*Günde kaç defa ‘Padişahım çok yaşa!’ diye barbar bağırdığımız devrin padişahı Sultan II. Abdülhamit gözümüzden yavaş yavaş düşüyordu. Tıbbiye'deki genç ve hürriyet taraftarlarının sürgünlere gönderilip ocaklarına incir dikildiğini duydukça adeta isyan ediyorduk. Bir gün bizim de başımıza böyle bir şey gelebilirdi. Devlet idaresinin iyi işlemediğini, suistimallerin alıp yürüdüğünü, memurların ve subayların maaşlarını alamadıklarını, buna mukabil saraya mensup sırmalı hafiyelerle tevabilerine maaşlarından başka keseler dolusu altın verildiğini haber aldıkça, Sultan Hamid'e esasen pek de kuvvetli olmayan güvenimiz büsbütün sarsılıyordu. Ordunun fena eller idaresinde değer ve itibar kaybettiğini görüyorduk. Fakat kimse ortaya çıkıp: ‘Nereye gidiyoruz, memleketi nereye götürüyorsunuz?’ diye soramıyordu, sormak cesaretini göstermiyordu. Çünkü padişahın ve onun hafiyelerinden korkuyorlardı. Memlekette hürriyet yoktu. Biz genç Harbiyeliler, Fransız İhtilali Beyanamesi'nde insan hak ve hürriyetlerine verilen önemi gizli de olsa okumuş ve öğrenmiştik.*”²⁵⁶

Memleketin hemen her köşesinden toplanmış aydın gençliği, derin bir vatan sevgisi ve meslek aşkıyla tek bir bayrak altında memleketini korumaya hazır olan Askeriye, o dönemde II. Abdülhamit'in en çok çekindiği ve ürküttüğü kurumların başında geliyordu. Bu okullardan Mustafa Kemal gibi pek çok değerli asker, kumandanlar yetişmiş, bu kişiler daha sonra Mustafa Kemal ile birlikte modern Türkiye'nin kuruluşunda rol oynamışlardır. Faik Reşit Unat, bu başarının kaynağını şöyle ifade etmektedir. “*Askeri okullar sisteminin tarihi, ondokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında çıkmakla beraber asıl ona sarsılmaz bir düzen veren yüksek himmetli adam, Mekteb-i Harbiye Nazırı sıfatıyla bu işlerin başında bulunduğu sırada*

²⁵⁵ Ahmet Emin Yalman, *Vakit*, 10 Ocak 1922'den Cemil Sönmez, *a.g.e*, s.147

²⁵⁶ Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e*, s. 32-33

çok çalışmış olan rahmetli Şıpka kahramanı Müşir Süleyman Paşa'dır. İdareciliği ve askerliği kadar ilmi hüviyetiyle de tarihimizin malı olmuş bu inkılapçı, 1875 de kurduğu Rüştiyeler teşkilatıyla sistemi tamamlamış, askeri okullara mahsus kitaplar yazdırıp bastırmış, bir kaynaktan gelen askeri okul öğretmenlerinin isabetle seçilmelerini sağlayacak esaslar koymuş ve okul sistemini medresenin her türlü etkisinden uzak kalacak bir bünyeye kavuşturmuştu. Resim, jimnastik ve yabancı dil öğretimine verilen özel önem, yabancı öğretmenlerden faydalanma, yüksek sınıfların öğretim kadrosunu Avrupa memleketlerinde görgü ve mesleki bilgilerini geliştirmiş elemanlardan seçmek suretiyle gösterilen özen sayesinde ki, büyük müstebidin baskısına rağmen vazifelerini yapmakta devam etmişler ve ordumuza bir Mustafa Kemal'ler nesli yetiştirmişlerdir.”²⁵⁷ Abdülhamit bu sistemi bozmak istemişse de başarılı olamamıştır.

Harp Akademisi döneminde Mustafa Kemal bir yandan yargılarına yeni düşünce boyutu kazandırırken, bir yandan da öğrendiklerini arkadaşlarına aktarmak çabasındadır. Bu amaçla yurtsever duygularla arkadaşlarıyla birlikte el yazısı ile gazete çıkarma girişiminde bulunurlar. Ülkenin yönetiminde, politikasında gördükleri aksaklıkları gözlem ve bilgilerine dayanarak bu gazete yoluyla Harp okulu öğrencilerine iletirler.²⁵⁸

Atatürk'ün düşünce yapısının oluşmasında öğrenim gördüğü okulların ve öğretmenlerin payı büyüktür. Öğretmenleri O'na sürekli rehberlik etmiş, ufkunu açmışlardır. Mahalle Mektebi yerine Şemsi Efendi gibi bir yenilikçi aydının eline düşmesi, Mustafa Kemal'in yaşam çizgisinde önemli adımdır. Askeri okulu seçmiş olması, hayatında aldığı doğru kararlardan birisidir. Çünkü dönemin eğitim anlamında en iyi okulları askeri okullardı. Seçkin öğretmenleri askeri okullarda görev yapması ve asker sınıfının Osmanlı baskıcı düzeni içinde özgürlükçü bir yapıya sahip olması, yenilikçi olması, devrimci düşüncelerin askeri kesim arasında yaygınlaşması, Atatürk'ün düşünce yapısını geliştirmiştir. İleride almış olduğu eğitimin hakkını, yenilikçi, ilerici ve devrimci bir lider olarak sonuna kadar verecekti.

Batılılaşma hareketleri sırasında pek çok değerli aydın yetişmiştir. Bu aydınlar, toplumu etkilemiş, yeni düşüncelerin filizlenmesine yol açmışlardır. Bu düşünürlerden Mustafa Kemal'de çok etkilenmiş, onların fikirlerinin sentezini yaparak uygulamaya çalışmıştır. Mustafa Kemal'in en çok okuduğu ve etkisi altında kaldığı üç büyük Türk şairinin

²⁵⁷ Faik Reşit Unat, *a.g.m.*, s. 56

²⁵⁸ Cemil Sönmez, *a.g.e.*, s. 179

adlarını yazmış olduğu günlüklerinde, yaptığı konuşmalarda görmekteyiz. Bunlar, Vatan ve özgürlük kavramlarını yeni kuşaklara aşlamış olan Namık Kemal, Osmanlılık yerine Türklüğü ve Türk duygusunu dile getiren ulusal şair Mehmet Emin Yurdakul ve zorbalığa direnip insanlığa yükselmeğe yönelen Tevfik Fikret'tir.²⁵⁹

Şevket Süreyya, Namık Kemal'in bir nesli nasıl etkilediğini şöyle anlatıyor: “*Namık Kemal, edebiyata, bir divan şairi olarak girdi. Mesela o uzun Sâkiname'si, gazelleri, hicviye veya methiyeleri, yahut kasideleri, divan edebiyatının kendinden 100, 200 yıl önce yaşamış ustalarının eserlerinden, ne yapı, ne muhteva, ne üslup bakımından hiç farklı değildir. Fakat 19860'larda başlayan Genç Osmanlılar hareketine karışınca, özellikle 1867-1880 yılları arasındaki mücadele hayatı, Avrupa'ya kaçıışı, memlekete dönüşü, sürgünlüğü sırasındaki ruhi değişiklikleri, onu, şiirleri, tiyatro eserleri, makaleleri, tarih kitaplarıyla vatan ve hürriyet edebiyatına önder kıldı. Vatan kasidesi, Vatan Manzumesi gibi eserleri canlı, heyecanlı, erkekçe ve sürükleyicidir. İşte bunlar ve bunlara benzer yazılardır ki, bütün Abdülhamit istibdadı boyunca genç mücahit neslin ezberinde yaşadı. Elden ele dolaştı. Bu neslin ruhi gıdası oldu.*”²⁶⁰

Tevfik Fikret'in Mustafa Kemal'in hayatındaki yeri çok ayırdır. Fikret, Atatürk'ü bağımsızlık, özgürlük, devrim, din, laiklik, batılılaşma, gençlik ve kadın hakları alanında derinlemesine etkilediği görülmektedir. Örneğin, Atatürk bağımsızlık savaşına giderken, ülkenin içinde bulunduğu durumu çok iyi değerlendirmekteydi. Durum karşısında gerçekçi yaklaşmış, “*Bağımsızlık kanla, canla kazanılır*” demiştir. Bu düşüncenin aynısını Tevfik Fikret'te de görmekteyiz; “*Hayatı, div-i hakikatle (dev gerçekle) çarpışan kazanır.*” “*Zafer biraz da hasar (yıkım) ister.*” Bağımsızlığa ulaşmanın yolunu her ikisi de savaşmakla kazanılacağını ifade etmiştir. Yine, Tevfik Fikret'le Atatürk arasında insancılık, barış, uluslar arası dostluk, savaş karşıtlığı alanlarında da özdeşlik vardır. Fikret'in “Tarih-i Kadim” (Eskiçağ Tarihi), “Tarih-i Kadime Zeyl” (ek), “Haluk'un Amentüsü”, “Harbi Mukaddes” (Kutsal Savaş) şiirleri bu öğeler üzerinde kurulmuştur.²⁶¹

Tevfik Fikret'in ölümünden üç yıl sonra Mustafa Kemal, Harbiye'den öğretmeni Emin Bey'le birlikte Aşiyân'a giderken, büyük ozana tutkusunu şöyle belirtiyordu: “*Ben devrim*

²⁵⁹ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.7

²⁶⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 69

²⁶¹ Baki Öz, *Atatürk'ün Düşünce Yapısının Oluşumu*, İstanbul 1996, s. 14-22

ruhumu ondan aldım. Ziyaret edeceğim yerlerin başında elbetteki Aşiyân gelir.” Aşiyân’ın anı defterine şu ölümsüz not düşülür; “*Tavaf-ı tahatturunda bulunmakla mübahî perestîşkâran-ı Fikret*” (Anma ziyaretinde bulunmakla kıvanç duyan Fikret dostları). Notun altında Mustafa Kemal, Süleyman Nazif ve Faik Ali’nin imzası vardır. Bu sözler O’nun Tefvik Fikret’i ne denli sevdiğini açıkça yansıtmaktadır.²⁶²

Atatürk, Fikret’in düşünceleriyle kendi devrimi arasında bağ kurmaktadır. “(..)Onu iyi tanıyanlar, onu iyi tanıyacaklar, benim bugün yapmak istediğimi kavrayacak kimselerdir.” Yine başka bir konuşmasında; “*Tevfik Fikret’in o Tarih-i Kadim’i yok mu, işte o dünyada yapılması gereken bütün devrimlerin kaynağıdır.*”²⁶³

Ziya Gökalp ‘le Atatürk arasında da pek çok konu vesilesiyle ilişki kurulmaktadır. Ziya Gökalp, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra, Türk düşünce yaşamında oldukça etkindi. İttihat Terakki çevrelerinde bulunmuş, üst kesimlere dek yükselmiş, düşünceleriyle İttihat Terakki partisinin ülküsel yapısını oluşturmuştu. Düşün, toplumbilim ve Türk Tarihi çalışmalarıyla, coşkulu şiirleriyle geniş çevreleri etkilemiş, Türkiye’nin düşün yaşamında bir çığır açmıştı. Bu dönemlerde ve aynı çevrelerde yetişen, gelişmeleri takip eden Mustafa Kemal’in Gökalp’in etkisinde kalması doğaldı. II. Meşrutiyet döneminde İttihat Terakki Partisinin ideoloğu vazifesini gören, Ziya Gökalp, Türkiye’nin gelişmesi için birbirini ardınca ortaya atılan fikirlerin sentezini yapmak gibi önemli bir işlev görmüştür. Gökalp’in Halk Fırkasının kurulması öncesinde yayınlanan 9 umde’nin belirlenmesinde yaptığı katkılar göz önüne alındığında II. Meşrutiyetten Cumhuriyet’e geçiş sürecinin en etkili düşünürü olduğu görülmektedir.²⁶⁴ Atatürk’ün Gökalp’ten izler taşıdığı yanlar olduğu kadar, hars-medeniyet ayrışması gibi pek çok konuda, ona karşıt olduğu yanları da bulunmaktadır.

Ziya Gökalp, genellikle Fransız yazar, düşünür ve toplumbilimcilerin etkisinde kalmıştı. Bunlar genellikle Fransız olgucularıydı. İlk dönemlerde, Renouvier, Boutroux ve Fouillee’nin ‘güçlü düşünceler’ öğretisiyle çözmeye çalışıyordu. Daha sonra Boutroux’un çoğulculuğunu (pluralizm) kendine örnek almıştı. 1915’ten sonra Gökalp Durkheim’de karar

²⁶² A.g.e, s. 22-23, Şerafettin Turan, a.g.e, s. 8

²⁶³ Emre Kongar, *Atatürk ve Devrim Kuramları*, Ankara 1981, s. 194

²⁶⁴ Cezmi Eraslan, *Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürkçülük*, İstanbul 2003, s. 89-90

kıldı. Onun iyi bir izleyicisi, uygulayıcısı ve geliştiricisi oldu.²⁶⁵ Atatürk'te Durkheim'i Gökalp'ten öğrenmiş, onun teorilerini uygulamaya çalışmışlardır.

İkinci Meşrutiyet döneminde Atatürk'e fikir kaynaklığı eden şahsiyetlerden biri de Abdullah Cevdet'tir. Abdullah Cevdet Askeri Tıbbiye'yi bitirdikten sonra staj için gittiği Paris'te, çağın fikir hareketleri ile yakından ilgilenmiştir. Özellikle Auguste Comte'un pozitivizm felsefesi Dr. Abdullah Cevdet üzerinde etkili olmuştur. Türkiye'ye dönünce fikirlerini yaymaya başlayan Dr. Abdullah Cevdet'in sosyal konularda radikal düşünceleri benimsemiştir. Dr. Abdullah Cevdet'in başlıca fikirleri biyolojik materyalizm, sosyal ve laik düşünce olarak özetlenebilir. Biyolojik materyalizm insan topluluklarını canlı bir organizmaya benzeten görüşten kaynaklanmaktadır.²⁶⁶

Atatürk'ün toplumsal ve devrimci görüşlerin oluşmasında etkili olan Türk düşünür ve yazarları arasında Şehbender-zâde Ahmet Hilmi'nin de yer aldığını sanılmaktadır. Osmanlı toplumunun Ortaçağ hayatından çağdaş yaşama geçmek zorunda bulunduğunu öne süren Ahmet Hilmi, bunun uzun sürecek yavaş bir gelişme ile gerçekleşmeyeceğini de belirterek, hızlı bir ilerlemeyi, yani devrimi zorunlu görmekteydi. Meşrutiyet döneminin en çok okunan yazar ve düşünürlerinden olan Ahmet Hilmi'nin Ortaçağ hayatından çağdaş yaşama geçme ve özgürlük gibi ana sorunlarla ilgili görüşler ve düşünceleri ile Atatürk'ün düşünce ve uygulamaları arasında genelde bir uyum bulunmaktadır.²⁶⁷

Atatürk, döneminin önemli Türk fikir adamları onun entelektüel birikimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Atatürk, tek bir kişinin düşüncesine ya da bir düşünce akımına bağlı olmayıp, değişik görüş ve düşüncelerden kendine özgü bir sentez oluşturmuştur. Atatürk'ün yaşadığı dönem, dünyada büyük gelişmelerin yaşandığı ve toplumların düşüncelerinin şekillendiği bir dönemdir. Bu tarihsel dönemeçte iki büyük olgu yaşanmaktaydı: *“Fransız Büyük Devriminin temel ilkeleri olan insan hakları, özgürlük, bağımsızlık ve ulusallık gibi kavramların Avrupa'dan yayılıp etkilerinin artması ve yüzyılların gerisinden gelen Osmanlı imparatorluğunun parçalanıp çöküşünün hızlanması.”*²⁶⁸

²⁶⁵ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuğunun Temelleri*, Ankara 1979, s. 51

²⁶⁶ Şerafettin Dönmez, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, İstanbul 2002, s. 78

²⁶⁷ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, 21-24

²⁶⁸ *A.g.e.*, s. 3

Avrupa, dünya toplumları içerisinde erken gelişme göstermiştir. Amerika kıtasının bulunması, buradaki ham madde ve altınların Avrupa'ya taşınması, Avrupa sermayesini oluşturdu. Yeni ticaret yollarının bulunması, okyanuslar arası su yollarının bulunması, gemicilikle ilgili gelişmeler, buharın enerji kaynağı olarak kullanılması Avrupa'da Sanayi Devrimini doğurdu. Sanayi Devrimi dünyaya yeni bir biçim kazandı. Feodalite yıkıldı, sanayi ve ticaret önem kazandı. Avrupa'daki bu toplumsal değişim siyasal alanda Fransız Devrimini ve daha sonraki 1830, 1848 devrimlerini doğurdu. Bu devrimlerde özgürlük, eşitlik, kardeşlik gibi kavramlar insanlığa kazandırıldı. Ulusal egemenlik, ulusalcılık, anayasacılık, cumhuriyetçilik ve demokrasi akımları güncellik kazanarak, Avrupa'nın biçimlenmesinde etkili oldular. 1789 Fransız Devrimi'nin ardından, insan haklarını korumak amacıyla Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi yayımlandı. Bildiri; insanların özgür doğduğunu ve eşit yaşamaları gerektiğini, insanların zulme karşı direnme hakkı olduğunu, her türlü egemenliğin esasının millete dayalı olduğunu ve mutlak egemenliğin bir kişi ya da grubun elinde bulunamayacağını, devleti idare edenlerin esas olarak millete karşı sorumlu olduğunu, hiç kimsenin dini ve sosyal inançları yüzünden kınanamayacağını ortaya koyuyordu.

Tüm dünyayı ve dünya aydınlarını düşünsel ve eylemsel olarak etkileyen Fransız Devrimi, yakın ilişkileri olan Osmanlı imparatorluğunu ve aydınlarını da etkiledi. Avrupa'daki 18. yüzyıl ve sonrasındaki gelişmeler kaçınılmaz olarak Atatürk'ü de etkilemiştir.

Mustafa Kemal, Fransız Devrimi'nin kendisi ve toplumu üzerindeki etkisini açıkça belirtmektedir. Bununla birlikte; Türk devriminin Fransız devriminden etkilendiğini fakat Türk devriminin kendine özgü koşulları içerisinde geliştiğini açıklamaktaydı. 8 Mart 1928'de 'Hakimiyet-i Milliye' de yayınlanan 'Le Matin' gazetesi muhabirine verdiği demeçte; *"Fransız devrimi tüm dünyaya özgürlük düşüncesini aşılamıştır ve bu düşüncenin bugün esas kaynağı bulunmaktadır. Fakat o tarihten beri insanlık ilerlemiştir. Türk demokrasisi Fransız devriminin açtığı yoldan gitmiş ne var ki kendisine özgü ayırıcı yanıyla gelişmiştir. Çünkü, her ulus devrimini, toplumsal ve yenileşmenin olduğu zamana göre yapar."*²⁶⁹

²⁶⁹ Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, s. 726

Konuşmasına “*Fransız ulusunun 14 Temmuz ulusal bayramı, biraz da ruhunda özgürlük ve bağımsızlık aşkını taşıyan bütün ulusların bayramıdır*” diye başlayan Mustafa Kemal, ihtilallerin başlıca üç nedeni bulunduğunu belirterek, bunları ‘özgürlükten yoksunluk’, ‘ekonomik yapı’ ve ‘yönetimsizlik, halka karşı davranış’ olarak sıraladıktan sonra sözlerini şöyle sürdürmüştü: “*Başlangıçta ayaklanma ve ihtilal biçiminde görülen hareket, yerini bir devrime bırakır. Fransız ihtilali de bu dönemlerden geçmiş ve ulusun toplumun vicdanında yerleşmiştir. Onun için evrensel olmuştur. (...) Türk tarihinde de istilacı orduların İzmir’den denize dökülmesi, bizim ulusal tarihimiz için dünya tarihinde yepyeni bir dönem olacaktır. Bu da artık istila için hiçbir memleketin özgürlük ve bağımsızlıklarını yok etmeğe olanak bulunmayışıdır. Eğer haksızlığa uğramış Asya ve Afrika ulusları, bizim bağımsızlık mücadelemizden bir ibret dersi almışlarsa, kendileri için pahalıya da mal olsa, bu yola gireceklerdir. Özgürlük ve bağımsızlıktan yoksun bir ulus için, yaşamanın ne anlamı, ne de zevki vardır. Baylar, bizim Asya’yı ayaklanmaya ve savaşıma sürükleyişimiz, Fransız ulusunu kahramanca hareketlere sürükleyen nedenlerden daha az kuvvetli ve daha az mantıklı değildir.*”²⁷⁰

Fransız Devrimi kadar bu devrimin yarattığı düşünürler de Osmanlı Aydınlarını etkilemişti. Rousseau, Yeni Osmanlılar döneminden başlayarak Türk aydınlarını etkisi altına almıştı. Onun ünlü *Contrat Social* (Toplum Sözleşmesi) kitabı Ziya Paşa tarafından Türkçe’ye çevrilmiş, Ahmet Mithat *İttihat* gazetesinde yeni bir çevirisini yayınlamaya başlamıştı. Öte yandan Yeni Osmanlıların ileri gelenleri, Onun görüşlerine değişik temeller oturtmak ve Türk-İslam geleneği ile açıklama deneyimlerine girişmişlerdi. Namık Kemal, Rousseau’nun *Toplum Sözleşmesini*’n İslam devlet anlayışına aykırı düşmediğini savunur, onu hükümdara içten gelen itaat, biat yöntemi açısından değerlendirmiştir.²⁷¹

Demokrasi, cumhuriyet, özgür ve açık rejim anlayışı Mustafa Kemal’de çok öncelerde başlamıştı. Yaşamı boyunca bir arayış içerisinde olan Atatürk, Batı kaynaklarına ve düşünürlerine ilgi duymuştu. Fransız devrinin düşünsel hazırlayıcılarının görüşlerini öğrenmişti. Mustafa Kemal, Rousseau’nun tüm eserlerini incelediğini Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde konuşma yaparken söylemişti. Bakanlar Kurulu’nun görev ve yetkileri belirleyecek yasa önerisi görüşülürken 1 Aralık 1921’de söz alan Mustafa Kemal kuvvetlerin ayrımı temsili sistem ve Halk hükümeti konularında bilgi verdikten sonra şöyle devam

²⁷⁰ Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Arkası*, İstanbul 1969, s. 561-563

²⁷¹ Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 105, Şerafettin Dönmez, *a.g.e.*, s. 54

etmişti: “ *Bu meşrutiyet kuramlarını bulan filozofların bu kuramları kurmak için çalıştıkları esasları inceledim. Bunların içeriğini anlamaya çalıştım. Benim gördüğüm şudur: Düşünmüşler ve nasıl yapalım da zorba kuvvet o toplumsal ve ulusal iradenin aşağısında kalabilsin ya da sifıra ulaşabilsin diyorlar. Ve bunu başaramamak yüzünden büyük ve derin ıstırap duyuyorlar. Jean Jacques Rousseau’yu baştan sona okuyunuz. Ben bunu okuduğum vakit gerçek olduğuna inandığım bu kitap sahibinde iki esas gördüm. Birisi ıstırap, diğeri cinnettir. Merak ettim, özel durumunu inceledim, anladım ki bu adam mecnundu ve cinnet durumunda bu eserini yazmıştır. Dolayısıyla çok ve pek çok dayandığımız bu kavram böyle bir dimağın ürünüdür.*”²⁷²

Atatürk’ün bir monarşi yanlısı Montesquieu’nun *Del’esprit de Lois (Kanunların Ruhı)* adlı eserini okuduğunu ve incelediğini görüyoruz. Böyle olmakla birlikte Mustafa Kemal’in bu kitapta cumhuriyetle ilgili bölümler üzerinde durması ve cumhuriyet’in bir “erdem rejimi” olduğunun anlatıldığı satırların altını çizmesi dikkati çekmektedir. Ayrıca Montesquieu’nun bu kitabının daha Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkçe’ye çevirtirilerek Milli Eğitim Bakanlığınca bastırılması, bu Fransız düşünürüne verilen önemi göstermektedir.²⁷³

Montesquieu’ye göre; Toplumsal Consensus (toplumsal uyuşma) anlayışı bir kuvvetler ya da toplumsal gruplar arasındaki etki ve tepkinin kurduğu barış dengesi anlayışıdır. Her gücün hangi haklara sahip olduğu ve farklı güçlerin nasıl bir işbirliği yapması gerektiğini belirtmiştir.

“*Kendisine cumhuriyet adı veren bir devlette genel kural olarak, insanların sakin görüldüğü her seferde orada özgürlük olmadığından emin olunabilir. Siyasal bir yapıda birlik adı verilen şey çok belirsiz bir şeydir. Gerçek birlik uyum birliğidir. Bu bize ne kadar zıt görünürse görünsün, bütün parçaların müzikte uyumsuz notaların genel bir akort yapımına yardım etmesini sağlar. Karışıklıktan başka bir şeyin görülmediği sanılan bir devlette birlik olabilir. Bu evrenin etki ve ona tepki ile birbirine sürekli olarak bağlı parçalarından biri gibidir.*”²⁷⁴

²⁷² Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, s. 281

²⁷³ Şerafettin Dönmez, *a.g.e.*, s. 55

²⁷⁴ Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, İstanbul 2006, s. 41

Atatürk Montesquieu'nun cumhuriyetle ilgili fikirleri üzerinde özenle durmuştur ve Montesquieu'nun şu sözlerine katıldığını görüyoruz:

“Cumhuriyetçi eşitlik, erdemde ve herkesin yönetime katılmasında eşitlik iken istibdatçı eşitlik, korkuda, güçsüzlükte ve yönetime katılmamada eşitliktir.” Montesquieu'nun düşüncesinde istibdat yönetiminde egemen mutlak güce tek bir sınır vardır. Bu dindir, ama bu koruma da güvenilir değildir. Cumhuriyet bir ‘erdem rejimi’dir.²⁷⁵

Atatürk, Voltaire, Comte, Desmoulins gibi pek çok yabancı düşünürleri de okumuş, düşüncelerini analiz etmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk, yalnız okuyan değil, yazan ve yazdıklarıyla toplumu aydınlatmaya çalışan bir entelektüeldir. Mustafa Kemal'in doğrudan kaleminden çıkan belli başlı kitapları şunlardır: *Takımın Muharebe Talimi*, *Cumalı Ordugâhı*, *Tabiye Tatbikat ve Seyahati*, *Bölüğün Muharebe Talimi*, *Zabit ile Kumandan ile Hasbihal*, *Tabiye Meselelerinin Halli ve Emirlerinin Sureti Tahririne Dair Nesayih*, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, *Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe*, *Karlsbad Hatıraları*, *Hatıra Defteri*, *Nutuk*, *Medeni Bilgiler*, *Geometri*. Bunlara, Söylev ve Demeçler ve Maarif Vekaleti tarafından hazırlanan Tarih kitabındaki İslam Tarihi bölümü de eklenebilir.²⁷⁶

Atatürk'ün aldığı eğitim, yetiştiği ortam ve etkilendiği insanlar kısaca özetlenmiştir. Her insan, yaşadığı çevreden, toplumsal ve kültürel özelliklerden ve çeşitli düşünce akımlarından etkilenirler. Bazıları, bu akımlardan etkilenir ve onun savunucusu olur. Bazıları da onları kendi içinde sentezleyerek yeni bir düşünce oluştururlar. Toplumdaki önemli kişileri, diğer insanlardan ayıran özelliklerin başında da bu yetenekleri gelmektedir. Atatürk'ü yeni düşüncelere açık olan, onları takip eden, yeni fikirleri yorumlayan, eylem haline getiren, Türk Toplumunun sosyal yapısına uygun dinamizm verecek yeni düşünceler üreten bir entelektüel olarak değerlendirebiliriz.

²⁷⁵ A.g.e, s. 36

²⁷⁶ Kemal Arı, *Atatürk ve Aydınlanma*, İzmir 2009, s. 264

2. ATATÜRK'ÜN FİKİR DÜNYASI VE TÜRK AYDINLANMASI

Atatürk düşünceleriyle Türk Toplumunu'nun sosyal yapısına uygun dinamizm verecek yeni fikirler üretmiştir. Atatürk'ün fikirlerinin temel dayanakları, *akılcılık, bilim ve teknoloji, dayanışma ve barışçılık, taassupsuzluk (hoşgörü), insan sevgisi ve evrensellik* olmak üzere beş ekseninde toplanmıştır.

Atatürk'ün düşüncelerinde ve devriminde akılcılık²⁷⁷ ve olguculuğun²⁷⁸ izleri büyüktür. Tarihsel olarak Sanayi Devrimi ile Fransız Devrimi'nin ilk kuramsal ürünleri, 'olguculuk', 'laiklik', 'usun egemenliği', 'doğacılık' oldu.²⁷⁹

Atatürk'ün içinde yetiştiği ortam olgucu ve usçu düşüncelerle yoğrulmuştu. Jön Türkler, İttihat Terakki genellikle Fransa'da eğitim görmüş ve yurt dışında yaşıyorlardı. Olgucu ve usçu düşünceler bu örgüt ve partinin temel felsefesini oluşturuyordu. Selanik ve İstanbul bu düşüncelerin merkezi durumundaydı.

Atatürk'ün düşüncelerindeki olgucu öz İstanbul'a gelişinde verdiği demecinde somutça görülmektedir. 16 Kasım 1918 günü gazetecilerle yaptığı görüşme, 18 Kasım tarihli *Minber*'de yayınlanmıştır. Bu görüşme, Atatürk'ün Osmanlı İmparatorluğu'nun konumuna olgucu bir yaklaşımla baktığını göstermektedir.

"Ben en iyi siyasanın her türlü anlatımıyla en çok güçlü olmakta bulunduğumu kabul ederim. En çok güçlü olmak deyiminden anladığım, yalnız silah gücü olduğunu sanmayınız. Tersine olarak, bu bence güç toplamını oluşturan etkenlerin sonuncusudur. Bence güçlü olmak, bilim bakımından, teknik bakımından ve ahlâk bakımından güçlü olmaktır; çünkü saydığım değerlerden yoksun olan bir ulusun tüm bireylerinin en son silahlarla donatıldığını kabul etsek bile, güçlü olduğunu kabul etmek doğru olmaz. Bugün insanlık toplumunda, insan olarak yer alabilmek için, eline silah almış olmak yetmez. Benim anlayışıma göre, güçlü bir ordu denildiği zaman, çıkarılması gereken anlam, subayı ve komutanı uygarlık ve tekniğin

²⁷⁷ Usculuk, veya rasyonalizm olarak da adlandırılan, bilginin doğruluğunun duyum ve deneyimde değil düşüncede ve zihinde temellendirilebileceğini öne süren felsefi görüş.

²⁷⁸ Pozitivizm, Araştırmalarını olgulara, gerçeklere dayayan, fizikötesi açıklamaları kuramsal olarak olanaksız, kılıklı olarak yararsız gören; deneyi denetlenmeyen soruları sözde soru olarak niteleyen felsefe doğrultusu.

²⁷⁹ Emre Kongar, *a.g.e.*, s. 38

gereklerini kavramış ve ona göre çalışmalarını ve hareketlerini yürüten ahlâkta bir toplumdur.”²⁸⁰

Atatürk'te devrimlerin amacı, Türk halkını tümüyle çağdaş ve bütün anlam ve biçimleriyle uygar bir toplum durumuna ulaştırmaktı. Bu bakış onu olguculuğa yaklaşıyordu. Mustafa Kemal'in olguculukla bağını üç temel kavram sağlıyordu. 'Halkçılık', 'laiklik' ve 'bilim'. Bütün halkı, ayrıcalıksız, sınıfsız, kaynalmış bir yığın olarak düşünmesi O'nu 'halkçılık kavramına ulaştırıyordu. Böylece, 'halkçılık' kavramı Atatürk'te sınıf çatışmasına karşı kullanılan bir araçtı. Aynı zamanda bu kavram İslamsal egemenlik kavramına karşı çıkan ve sonunda onun yerini alan laik bir egemenlik kavramıydı. Bu yönüyle bakılırsa, 'halkçılık', siyasal erkin kaynağının tümüyle halk olduğu sonucuna varıyordu. Bu görüşleri, Comte'nin "toplumsal dokular", Durkheim'in "organik ve mekanik işbölümü", "ortaklaşa bilinç" kuramları 'halkçılık' ilkesinin uyum anlayışıyla ortak ve aynı doğrultuda olan görüşlerdi.²⁸¹

Mustafa Kemal 1916'da Şehberderzade Ahmet Hilmi'nin "*Allah'ı inkar Mümkün müdür?*" adlı eseri okuduktan sonra yapmış olduğu değerlendirmeler yine onun olgucu düşüncelerine örnektir. Bu kitabın bir bölümü 'Aguste Comte ve Felsefesi' başlığını taşıyordu. Ayrıca özel kitapları arasında Comte'nin 'Cours de philosophie positive' yapıtı da vardı. Bu yapıtları inceleyen Atatürk, Doğulu ve Batılı düşünürleri eleştirel olarak değerlendiriyor ve kendi özgün düşüncesini şöyle belirtiyor: "*Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? eserini bitirdim. Bütün filozofların, değişik dinlere bağlı doğalcılar, akılcılar, özdekçiler, bilgeler, düşünürler, mutasavvıflar, hepsi, ruhun var olup olmadığını, ruhun veya cismin bir veya ayrı olup olmadığını inceliyor. Bu incelemelerde bilim ve tekniğe dayananlar kabul edilebilir. İmam Gazali, İbni Rüşd gibi müslüman imamların sözleri de genel anlayıştan tümüyle; başkadır; yalnız anlatımlarında çok simge var. Dindar düşünürler, kuralları, bilimleri, teknikleri ve felsefeyi şeriatın sözlerini yorumlamak için evirip çevirmeye çaba göstermişler.”²⁸² Bu düşüncelerden anlaşılacağı gibi Atatürk, belli kalıplara girmekten kaçınan, eleştirel bakan, bir sentez oluşturan bir düşünce yapısına sahiptir.*

²⁸⁰ Erol Kaya, *Mustafa Kemal'in İlk Gazetesi Minber*, Ankara 2007, s. 333

²⁸¹ Taner Timur, "Atatürk ve Pozitivizm", [CDTA] I, s. 94-95

²⁸² Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.12

Genel çizgileriyle Atatürk'ün düşünceleri, Fransız devrimi, oligarcılık, Yeni Osmanlılar, Jön Türkler, İttihat Terakki çerçevesinde kalmış gibi değerlendirilmektedir. Şerif Mardin, Atatürk'ün düşüncelerinin öykünme, benzeme biçiminde olmadığını ifade etmektedir. Atatürk, Jön Türklerle karşı, Batı'dan gelen bir düşün kaynağı karşısında 'kişi onuru'nu koruyabilmiştir. Bu da O'nun özgün olmasını sağlamaktadır. Öyle ki, döneminde Batı'da parlamentoculuğa karşı faşizm, komünizm gibi yönetimler konulurken Atatürk bunlardan kaçındı ve kendi özgün sistemini geliştirdi. Mardin, Mustafa Kemal'i "*Batı'nın temel değerlerinin bu kişisel onur anlayışıyla ne kadar köklü bir biçimde bağlantılı olduğunu sezen, Batılılığı bu anlamda da ilerleme sayan özgün bir düşünür*" olarak nitelendirmektedir.²⁸³

Mardin, Mustafa Kemal'in özgünlüğünü savunurken, Atatürk'ün düşün yaşamımıza getirdiği en önemli yeniliğin, düzeltim ve yenilik alanında 'şikayet' ve 'inleyiş' edebiyatı yerine; '*olumlu, sorunların özüne önem veren*' bir anlayışı yerleştirmiş olduğunu ifade etmektedir.²⁸⁴

Akılcılık, bilginin kaynağının akıl olduğunu; doğru bilginin ancak akıl ve düşünce ile elde edilebileceği tezini savunan felsefi yaklaşıma verilen isimdir. Atatürk, akılcılığa, bilim ve teknolojiye dayanarak, Türk Devleti hayatını, eğitim sistemini, fikir hayatını, ekonomik hayatı ve bunların değerlerini, hedeflerini, toplumsal ve hukuki yapısını, yönetim esaslarını tespit etmiştir. Bütün faaliyetlerin başlangıç noktasını akılcı bir yoldan yaklaşmak olmuştur.

Atatürk'ün akılcılığının izleri, tarih, toplum, doğa, yönetim ve insan ilişkilerinde açıkça görülmektedir. Zabit ve Kumandan ile Hasbihal adlı kitabında şunları yazmıştır:

*"İnsanları istediği gibi kullanan kuvvet, düşünceler ve bu düşünceleri sezinleyen ve genelleştiren kimselerdir. Düşüncenin niteliği hiçbir dönemin bozamayacağı, kesin bir biçimde ve insanca geçmesi ile olur.. Böyle olduktan sonradır ki onu sarsmak için, bütün başka mantıkların etkisi olamaz."*²⁸⁵ Atatürk, düşünceyi kalıcı ve yönetici güç olarak görüyordu. Düşünceye ancak aklın kurallarına uyarak varılacağına inanmaktadır.

²⁸³ Şerif Mardin, "Batıcılık", [CDTA], I, s. 250

²⁸⁴ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İstanbul 2005, s. 193

²⁸⁵ Mustafa Kemal Atatürk, Nuri Conker, *Zabit ve Kumandan-Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*, Ankara 1981, s. 160-161

Atatürk, en önemli devrimin ‘*düşünce devrimi*’ olduğu kanısındaydı. Osmanlı yıkıntıları üzerinde kurulan yeni Türkiye için bu yaşamsaldı. Birçok yeni düşüncelerin halka kazandırılmasını istiyordu. Bu düşüncenin kaynağını, insanda ve toplumda aramaktaydı. Bunu “*bizim yöneteceğimiz insanların düşüncelerini, emellerini, ruhlarında saklı özelliklerini aramalıyız*” şeklinde ifade etmekteydi. Bununla birlikte; “*Kuşkusuz bizim ulusumuzun karakteri bütün ulusların karakteri gibi yükselmeye istenilen biçime uymak için değişmeye elverişlidir*”²⁸⁶ diyerek Türk toplumuna olan inancını da göstermekteydi.

“*Aklım ve mantığın çözemeyeceği mesele yoktur*” diyen Atatürk; “*Kişiler düşünür olmadıkça, hangi haklara sahip olduğunu anlamadıkça, kitleler istenilen yöne, herkes tarafından iyi veya kötü yönle yönetilebilirler. Kendini kurtarabilmek için her kişinin geleceği ile ilgilenmesi lazımdır. Aşağıdan yukarıya, temelden çatıya doğru yükselen böyle bir müessese elbette sağlam olur. Şüphe yok, her işin başlangıcında aşağıdan yukarıya olmaktan ziyade, yukarıdan aşağı olması zorunluluğu vardır*”²⁸⁷ sözleriyle aklın egemen olduğu bir devlet otoritesinden bahsetmektedir.

Atatürk, yeni nesli yetiştirmek için, akılcılık, gerçekçilik ve yapıcılığı rehber edinmek gerektiğini şu sözleriyle ifade etmektedir: “*Kitapların cansız teorileriyle karşı karşıya gelen genç beyinler öğrendikleriyle memleketin gerçek durum ve çıkarları arasında ilişki kuramıyorlar. Yazarların ve teorisyenlerin tek taraflı dinleyicisi durumunda kalan Türkiye’nin çocukları hayata atıldıkları zaman bu ilişkisizlik ve uyumsuzluk yüzünden tenkitçi, karamsar, milli şuur ve düzene uyumsuz kitleler meydana getirirler.*”²⁸⁸

Akılcılığın ve akılcı düşüncenin temel taşları bilim ve teknolojidir. Bilimsellik; devlet ve toplum hayatında kişisel hayatta, bilimi öğrenme, değerlendirme ve uygulama demektir. “*Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, başarı için en gerçek yol gösterici ilimdir, fendir. İlim ve fennin dışında yol gösterici aramak gaflettir, cahilliktir, doğru yoldan sapmaktır*”²⁸⁹ diyen Atatürk, bilim ve teknolojinin, yaygın ve başarılı bir şekilde kullanılmasının, gerçek ve doğru davranış ve hareket tarzlarını belirten bir yol gösterici olacağını vurgulamaktadır. İlerlemenin temeli olan çağdaş bilim ve teknik esaslarını her alanda rehber kabul edilmesini gerekmektedir.

²⁸⁶ A.g.e, s. 162

²⁸⁷ Atatürkçülük, *Atatürkçü Düşünce Sistemi*, Ankara 1984, III, s.109

²⁸⁸ A.g.e, s. 108

²⁸⁹ Arı İnan, *Düşünceleriyle Atatürk*, Ankara 1999, s. 142

Atatürk'ün fikir dayanaklarından biri de toplumsal dayanışmadır. Toplumsal dayanışma toplumun kurum ve kuruluşlarıyla ortak değerlerde birleşmesi ve birlikte hareket etmesidir. Milli birlik ve beraberlik sağlamak, kendi benliğimize ve milletimize sahip çıkmak için toplumsal dayanışma gereklidir. Atatürk, dayanışmayı, Medeni Bilgiler kitabında 'bağlılık (solidarite)' başlığı altında anlatmıştır. *"İlim, toplumların büyüklüğünün sırrını , insanlara açmıştır; bu sır, insanların birbirine olan bağıdır. Bütün insanlar sosyal bir vücudun organlarıdır ve bu sebeple birbirine bağlıdır. Bu bağlar doğaldır, sosyaldır ve ekonomiktir."*²⁹⁰ Birliğe doğru yürüyüşü sağlayan dayanışma, barışın da koşulu olmaktadır. Toplumda dayanışmayı gerçekleştirebilmek için akılcı yollar izlenmek zorundadır. Gerçek anlamda dayanışmanın sağlanabilmesi için, hayata aktarılması ve uygulanması gerekir. Atatürk, dayanışma konusundaki uygulamaları 'sosyal güvenceler' olarak kanun yoluyla devletin sağladığı gelirlerle sağlamaya çalışmıştır. Atatürk'e göre dayanışma; *"herkes, kendi için" yerine "herkes, herkes için" düşüncesini koyar. Bu düşünce toplumsaldır, millidir, geniş ve yüksek anlamıyla insancadır.*²⁹¹

Toplumsal dayanışmayı sağlamış toplumlarda, barış düşüncesi de yerleşecektir. Barış, insanların ve milletlerin, güven içinde yaşamaları için gerekli olan unsurların başında gelmektedir. Atatürk, barışı; *"Yurtta barış, dünyada barış"* olmak üzere birbirini tamamlayan iki unsur olarak ifade etmektedir. Yurtta barış, aynı topraklar üzerinde yaşayan insanların, ırk, dil, din, mezhep, sosyal ve ekonomik fark gözetmeksizin karşılıklı güven, dayanışma ve huzur içerisinde yaşamaları demektir. Bir milletin iç düzeni bütünleştirici ve huzurlu ise, diğer milletler üzerindeki etkisi de kuvvetli olmaktadır. Atatürk, Yurtta barış, dünyada barış ilkesini şu sözleriyle açıklamaktadır: *"İnsan mensup olduğu milletin varlığını ve mutluluğunu düşündüğü kadar, bütün dünya milletlerinin huzur ve refahını düşünmeli ve kendi milletine ne kadar kıymet veriyorsa, bütün dünya milletlerinin mutluluğuna hizmet etmeye elinden geldiği kadar çalışmalıdır. Çünkü, dünya milletlerinin mutluluğuna çalışmak, diğer bir yoldan kendi huzur ve mutluluğunu temine çalışmak demektir. Dünyada ve dünya milletleri arasında huzur, anlaşma ve iyi geçim olmazsa, bir millet kendi kendisi için ne yaparsa yapsın huzurdan yoksundur."*²⁹²

²⁹⁰ Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Ankara 1998, s. 71

²⁹¹ A.g.e, s. 73

²⁹² Arı İnan, *a.g.e*, s. 315

Taassupsuzluk (hoşgörü), hürriyetin barış ve huzur içinde uygulanmasının sağlanması için, insanların sahip olması gereken zihni akılcı bir davranıştır. Atatürk, *“Hürriyet, ihtimal ki zorla tesis olunur; fakat herkese karşı taassupsuzluk göstermekle ve aldırmamazlıkla muhafaza edilir”* sözleriyle taassupsuzluğun kişiler ve toplumlar arasında bir dostluk kurmak için gerekli olduğu kadar toplumların kendi hak ve hürriyetlerini, bütünlüklerini koruyabilmeleri için de gerekli olduğunu vurgulamıştır. Hürriyetlerin bir sonucu da değişik fikirlerin ortaya çıkmasıdır. Değişik fikirler bilinçli toplumlar için faydalıdır. Atatürk’ün belirttiği gibi, *“Fikirlerin, inanışların başka başka olmasından şikayet etmemek lazımdır. Çünkü bütün fikirler ve inanışlar, bir noktada birleştiği takdirde hareketsizlik belirtisidir, ölüm işaretidir.”* Taassupsuzluğun olmadığı yerde fikir ve vicdan hürriyetinden söz edilemez. Hür fikirlerin tartışılabilmesi içinde , ancak taassupsuzluğun bilincine varmış toplumlarda olur. Bunun için Atatürk; *“Taassupsuzluğun, arzu edildiği gibi genelleşmesi, huy haline gelmesi, fikri terbiyenin yüksek olmasına bağlıdır”*²⁹³ demektedir.

İnsan sevgisi ve evresellikte, dayanışma, barış ve hoşgörünün bir sonucudur. Atatürk’ün düşünceleri, milli ve milletlerarası olmak üzere iki yanlıdır. Milli düşünceler, Türk milletinin kurtuluşu ve yükselişi üzerinedir. Milletlerarası düşünceler insanlık ülküsüyle ilgilidir. *“Biz kimsenin düşmanı değiliz. Yalnız insanlığın düşmanı olanların düşmanıyız”*²⁹⁴ diyen Atatürk, Bir sabah Mısır Büyükelçisi’ne Çankaya sırtlarından doğmakta olan güneşi göstererek şunları söylemiştir: *“Doğudan şimdi doğacak olan güneşe bakınız! Bugün günün nasıl ağardığını görüyorsam, uzaktan, bütün doğu milletlerinin de uyanışını öyle görüyorum. Bağımsızlık ve özgürlüğe kavuşacak daha çok kardeş millet vardır. Onların yeniden doğuşları, şüphesiz ki ilerlemeye ve refaha yönelmiş olarak gerçekleşecektir. Bu milletler, bütün güçlülere ve bütün engellere rağmen, bunları yenecekler ve kendilerini bekleyen geleceğe ulaşacaklardır. Sömürgecilik ve emperyalizm yeryüzünden yok olacak ve yerlerini, milletler arasında hiçbir renk, din ve ırk farkı gözetmeyen yeni bir uyum ve işbirliği çağı alacaktır.”*²⁹⁵

²⁹³ Afet İnan, a.g.e, s. 56-58

²⁹⁴ Utkan Kocatürk, *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara 2007, s. 455

²⁹⁵ A.g.e, s. 458

Afet İnan, “Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler” adlı yapıtında şu izlenimlerine yer vermektedir:

“Atatürk, kendi yetiştiği devrin pozitif bilimlerini, mesleki ihtisası bakımından bellediği vakit, berrak ve olumlu bir görüşe sahip olabildiğini ve herhangi bir meseleyi matematik kesinliği ile hedef tuttuğunu söylerdi. Milleti modern, teknik bilgili fertlere ihtiyacı olduğunda şüphesi olmayan Atatürk, ihtisasın önemini takdir ederek, hükümetin yapıcı unsurlarına çok değer vermiştir: Sosyal ilimler, güzel sanatların her şubesi, Atatürk'ün Devlet Başkanlığı zamanında, imkan dahilinde, teşvik görmüştür. Fakat siyasi ve sosyal ilimler, kendisini bizzat meşgul olduğu konulardır. İşte bunun içindir ki, daima her yeni kuramı takip etmiş, eskileri ile karşılaştırmalar yapmıştır.”²⁹⁶

Görüldüğü gibi, Atatürk'ü herhangi bir düşünce akımına dahil etmek olanaklı değildir. Çünkü O, sistemlere karşı kuşkulu yaklaşmış ve sürekli araştırıp inceleyen yapısıyla başarı kazanmıştır. Hiçbir fikrin ve düşünceyi olduğu gibi almamış ve savunucusu olmamıştır. Düşünceleri analiz etmiş ve kendi gerçekliğine dönüştürmüştür. Bir entelektüel olmanın gereği olarak yeni fikirler üretmiş ve bunu uygulamaya koymuştur. Türk milletinin ihtiyacı olan dinamizmi kendi oluşturduğu düşünceleriyle yaratmıştır.

Türk milletinin Atatürk'le yakalamış olduğu bu dinamizm bir *aydınlanma* olarak adlandırılmaktadır. “*Aydınlanma Nedir?*” adlı yazısında Immanuel Kant, bu akımın başlıca düşüncelerini, 1784'te şöyle belirtmektedir: “*Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu ergin olmayış durumundan, yani kendi aklını başkasının kılavuzluğu olmadan kullanamayışı durumundan kurtulmasıdır. Demek ki ergin olmayışın nedeni, aklın kendisinde değil, akli kendisi kullanmayı göze almayan, kullanma kararını veremeyen insandadır.(...) Aydınlanma için özgürlükten başka bir şey gerekmez. Bunun için gerekli olan, özgürlüklerin en zararsız olanıdır: Akli her bakımdan, kanunun önünde açık olarak kullanmak özgürlüğü. (...) Kant, ‘Şimdi aydınlanmış, aydınlık bir dönemde mi yaşıyoruz?’ sorusuna da ‘Hayır, aydınlanma döneminde-aydınlanmakta olan bir dönemde yaşıyoruz’ cevabını verir.”²⁹⁷ Buna göre, *Aydınlanma*, sürekli olarak ileriye giden bir olgunlaşma sürecidir.*

²⁹⁶ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, İstanbul 2008, s. 388

²⁹⁷ I. Kant, *Was ist Aufklärung?* (Cassier), 4. Bd., Berlin 1922, s. 169-172’ den Macit Gökberk, *Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk*, İstanbul 1997, s. 24-26

Aydınlanma, her türlü zamanını doldurmuş, anlamını yitirmiş değer ve biçimlerden kopup, akıl ve bilimin yol gösterdiği biçimde yeni bir düzen yaratmaktır. Atatürk, devrimlerini gerçekleştirirken, hep akli ve bilimi kılavuz olarak kullanmıştır. Dolayısıyla, Atatürk devrimini bir “*Türk Aydınlanması*” olarak adlandırabiliriz.²⁹⁸

Batı, Aydınlanma dönemiyle birlikte Sanayi Devrimine geçmiş yeni bir yapı oluşturmuştu. Bu yapıya göre; “*Çağdaş anlamda aydınlanma’yı yaşamakta olan, Ümmet dönemini aşmış, uluslar’dan oluşan ve Sanayi uygarlığı’nu başlatmış*” olan bir Avrupa vardı. Osmanlı ise bu üç ögeden yoksundu.²⁹⁹ Türk Devrimi, yaşadığı aydınlanma hareketi sayesinde yoksun olduğu bu üç ögeye kavuşacaktır.

Devrim üç aşamadan oluşmaktadır: *1- Düşünsel hazırlık aşaması 2-İhtilal aşaması 3- Getirilen yeni rejimin kurumlarının, kavramlarının ve simgelerinin yerleştirilmesi aşamasıdır.*

Birinci aşamada, önceki toplum modelinde önemli aksamalar ve sorunlar kendini gösterir. Arayışlar ve çözüm önerileri gittikçe sorunları çözmeye yeterli gelmez; sonunda yeni bir siyasal sistem arayışı hızlanır. Bütün arayışlar sonuçsuz kalırsa, bazı tarihsel fırsatlar değerlendirilerek, eski siyasal yapı, silah gücüyle veya kapsamlı bir ayaklanma ile yıkılır. Bu ihtilal evresidir. Son aşama ise; eğer ihtilal başarılı olmuşsa, yeni bir siyasal sistem kurulur ve onun alt yapısı hazırlanır.³⁰⁰ Bu bağlamda Türk Devrimi’ne baktığımız zaman üç aşamayı da görmekteyiz.

Birinci aşama, Tanzimat (1839) ile başlar ve 19 Mayıs 1919’a, yani Atatürk’ün Samsuna çıkış hareketine kadar getirilir. Bu aşamanın başlangıcını Tanzimat’tan önceki bir tarihe, 1808 Sened-i İttifak hareketini de kapsayacak şekilde değerlendirenlerde vardır. Bu tarihlerin önemi; Osmanlı mutlak monarşisinin artık yavaş yavaş çözülmeye başlamasıdır. Bu döneme yakından bakıldığında, Osmanlı siyasal sisteminde yeni arayışların görüldüğü; dönemin sivil aydın ve bürokratlarının çabalarıyla batılı kurumların Osmanlı devlet yapısına aktarılmasına çalışılmıştır. Adli, idari, mali, eğitimle ilgili alanlarda reform denemeleri olmuştur. Yaşanan ağır savaş koşullarının getirdiği ekonomik yüklerle ve diğer büyük sıkıntılarla bu arayışlar bütünleşince, yaşanan büyük tarihsel çöküş, yeni bir sistemi

²⁹⁸ Bedia Akarsu, *Atatürk Devrimi ve Yorumları*, Ankara 1978, s. 10

²⁹⁹ Macit Gökberk, a.g.e, s. 37

³⁰⁰ Kemal Arı, a.g.e., s. 119

Türkiye’de kurmak için yepyeni bir ortamı yaratmıştır. Bu ortam, Türk Kurtuluş Savaşı’nın ağır koşullarında şekillenmiş; *Mustafa Kemal Atatürk’ün düşünceleri ve uygulamaları ile yeni bir karakter ve boyut kazanmıştır.*

İkinci aşama, 19 Mayıs 1919’da başlar, 29 Ekim 1923 tarihine kadar gelir. Bu dönem, hem tam bağımsızlık savaşı dönemi, hem de bir ihtilal dönemidir. Egemenlik, kişisel mutlak monarşinin temsilcisi olan Sultan-Halife’den alınarak ulusun eline verilmiştir. Bununla birlikte emperyalizme karşı tam bağımsızlık savaşı verilmiş, ulusal haklar elde edilerek 24 Temmuz 1923’te imzalanan Lozan Barış antlaşmasıyla kabul ettirilmiştir.

Devrimin son aşaması ise; 29 Ekim 1923 tarihinden günümüze kadar devam eden süreçtir. Bu süreç *aydınlanma* dönemidir. Türk Devrimin amacını, Türk ulusunu çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak olarak belirlemiştir. Bu amaç, sürekli ilerlemeyi gerektirmektedir. Bu dönemde getirilen yeni sistemi uygulamaya ve onu daha demokratik bir süreç haline getirmeye dönük altyapılar oluşturulmuş, genç kuşaklara bunun eğitim ve ideolojisi verilmiştir.³⁰¹

Atatürk’ün önderliğinde gerçekleştirilen Türk Devrimi, tarihin Türk toplumunda oluşturduğu toplumsal ve kültürel birikimin, Atatürk’ün dünya görüşü ve düşünce yapısından kaynaklanan başka bir itici güç ile çağdaş bir yönde değişime uğramasıdır. Atatürk devrimi *toplumsal açısı* ile, Türk insanını ve Türk toplumunu bütünü ile bir arıtma süzgecinden geçirerek, toplumsal açıdan çağdaşlaştırmaktır. *Siyasal açısı ve yönü* ile de, insanın ve toplumun böyle bir değişmeye kavuşmasının yani çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmasının ön koşulu olarak siyasal ilkeyi ve yapıyı halklaştırmaktır, diğer deyişle demokratize etmektir.³⁰² Atatürk devrim derken *köklü bir değişmeyi* anlıyor. Düşünce, toplumsal yaşayışta, hukukta, eğitimde köklü ve temelli bir değişmeyi savunmaktadır. 5 Aralık 1925’te Ankara Hukuk Fakültesinin açılışında yaptığı konuşmada Türk devriminin anlamını açıkladığını görmekteyiz. Atatürk, önce *Türk devrimi nedir?* diye sorar, verdiği cevap ise şöyledir: “*Bu devrim, kelimenin öncelikle taşıdığı ihtilâl anlamından başka daha geniş bir değişmeyi anlatmaktadır.*”³⁰³

³⁰¹ A.g.e, s. 119-120

³⁰² Şerafettin Yamaner, *Atatürk Öncesi ve Sonrası Kültürel Değişim*, İstanbul 1999, s. 159

³⁰³ Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, s. 689

Toplumdaki değişme ve gelişme, toplum bireylerinin düşünce yapılarıyla ilgilidir. Eğer bir toplum, düşünce yönünden değişime hazır değilse o toplumdaki diğer değişimlerin de başarıya ulaşması kolay değildir. Türk toplumunda bu eksikliği gören Atatürk, tüm değişim eylemlerinin şekli ve yasal olarak tamamlandığı 1937 yılında, şunları söylemiştir:

*“Büyük sorunumuz en uygar ve en refaha kavuşmuş ulus olarak varlığımızı yükseltmektir. Bu, yalnız kurumlarda değil düşüncelerinde de temelli bir devrim yapmış olan büyük Türk ulusunun dinamik ülküsüdür. Bu ülküyü en kısa zamanda başarmak için düşünce ve eylemi beraber yürütmek zorundayız.”*³⁰⁴

Bu özelliği ile Atatürk devrimi kendine özgü bir nitelik taşımaktadır. Temel olarak ihtilaldir, çünkü amacı bir toplumun tümüyle bir uygarlıktan başka bir uygarlığa aktarılmasıdır. Bu ihtilal toplumun siyasal ya da toplumsal kurumlarını yıkıp yenilerini kurmakla yetinmeyip, toplumun düşünsel değerlerini ele aldığı için, *ideal ihtilal (fikir ve zihin ihtilali) olarak* nitelendirebiliriz.³⁰⁵

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, kendi kişiliğinin oluşumuna olduğu gibi, önderliğin üzerine aldığı Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın planlama ve yürütülüşüne de , savaş sonrası yeni Türk toplumsal yapısının kuruluşuna da ilke niteliğinde bir anlayışı temel yapmıştır. *Hiçbir savaş ya da uğraş geçerli ve temelli düşünce ile yüklü değilse, kalıcı bir ürün veremez.* Mustafa Kemal'i “Atatürk” yapan temel düşünce uygar insanlığa yol gösterecek olgunluk ve yetkinlikte bir uygarlık projesi değeri taşıyan bir düşünce dizgesidir. Bu düşünce dizgesinin eyleme dökülmüş sonucu ise Türk Devrimidir.³⁰⁶

Türk Devrimi, gücünü Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın yaratmış olduğu tabandan alarak, Anadolu'yu yeniden sahiplenip, Batı'nın dört yüz yılda kat ettiği Rönesans, Reform, Çağdaşlaşma, Hümanizm ve kalkınma gibi hareketleri hızlandırmış, yirmi yıla sığdırmıştır. Türk Devriminin mimarı olan Atatürk, bu özelliğiyle 20. yüzyıla damgasını vurmuştur. Atatürk'ün büyük düşünür olduğunu gösteren önemli nokta, onun yalnız kendi ulusunu değil, bütün ulusları ve bütün insanlığı düşünmüş olmasıdır. Bu yüzden, O'nun düşünceleri evrensel nitelikte ve insancıldır.

³⁰⁴ A.g.e, s. 856

³⁰⁵ Suat Sinanoğlu, *Türk Humanizmi*, Ankara 1980, s. 67

³⁰⁶ Özer Ozankaya, *Cumhuriyet ya da Demokrasi*, Ankara 2002, s. 7-8

3. ATATÜRK VE KÜLTÜR

“Kültür” kavramı hakkında çeşitli tanımlamalar yapılmış ve içeriği pek çok sosyolog ve antropolog tarafından belirlenmeye çalışılmıştır. Günlük yaşamda kullandığımız bu kavram genellikle sanat, müzik, felsefe, genel bilgi ve düşünceleri ifade etmek için kullanılır. Oysa, sosyolojide tanımlanan *kültür* kavramı bundan çok farklıdır.

Antropolog *Edward Tylor*, kültürü şöyle tanımlamaktadır. “Kültür ya da uygarlık, bilgi, inanç, sanat, ahlâk, hukuk ve geleneklerle insanın toplumun bir üyesi olarak kazandığı tüm yetenek ve alışkanlıklardan oluşan karmaşık bir bütündür.(1871)”³⁰⁷ Kültürü içerdiği unsurlarına göre tarif eden Tylor’a göre kültür , insanların yarattıklarını kendinden sonraki kuşaklara öğrettikleri bütün simgeleri kapsamaktadır. Bu toplumun sahip olduğu yaşam biçimidir. Buna göre her toplumun bir “kültür”ü vardır.

Kültürün sosyal bir miras olduğunu vurgulayan sosyologlar da vardır. *Kroeber*, “kültür, bir toplumu oluşturan fertlerin içgüdüsel ve fizyolojik olmayan öğrenme ve şartlanma yoluyla bir kuşaktan diğerine geçirilen faaliyetlerin bütünüdür.(1948)” şeklinde tanımlamaktadır. Kültürün içerdiği unsurları ve kültürün sosyal bir miras oluşunu göz ardı etmeksizin, kültürün kendisini ferde zorla kabul ettiren değerler sistemi olduğunu vurgulayan *Kluckhohn* da , kültürün bir toplumu diğerinden ayıran niteliğini vurgulamış, “kültür, bir toplumu veya bir toplum içinde yaşayan bir grubun kendine has bir yaşama şeklidir.(1951)³⁰⁸” demiştir.

Kültürü sosyal davranış sistemlerine kaynak teşkil eden *idealler sistemi* olduğunu vurgulayan *Bidney* , “kültürün bir toplumun fertleri tarafından öğrenme yoluyla kazanılan, işlenmiş davranış ve düşünce sistemi olduğunu, o toplumun entelektüel, sosyal ideallerini ve sanatını” da içine aldığını ifade etmiştir. Sosyolog *Small* da, “değişen çevre ve toplum şartlarına göre, toplumun kendi ideallerini gerçekleştirebilmek için, kendi kültüründe sürekli bir değişiklik yapmak mecburiyetinde olduğunu³⁰⁹” ifade ederek kültürün hiç bitmeyen bir değişim sürecinde olduğunu belirtmiştir.

³⁰⁷ Mahmut Tezcan, *Atatürk ve Eğitim Bilimleri*, Ankara 2000, s.58

³⁰⁸ A.L. Kroeber, Ciyde Kluckhohn, *Culture: A critical view of concepts and defitions*, 1952 ‘den aktaran Sevim Kantarcıoğlu, “Çağdaş Kültür ve Madeniyet Kavramları Işığında Atatürk’ün Kültür Anlayışı”, *Milli Kültür*, Sayı: 40, Ankara 1983, s. 4

³⁰⁹ A.g.e, s. 4

Atatürk'te *kültürü* çok iyi kavramış ve kültürün öğelerine göre tanım yapmıştır. O'na göre kültür; “*bir insan topluluğunun devlet hayatında, fikir hayatında, yani ilimde... güzel sanatlarda, iktisadi hayatta yapabildiği şeylerin toplamıdır.*”³¹⁰ Atatürk bir başka tanımlamasında kültüre bütünsel bir tanım vermektedir. “*Kültür okumak, anlamak, görebilmek, görebildiğinden anlam çıkarmak, uyanık davranmak, düşünmek, zekayı eğitmektir. Yine insan enerjisiyle ve fakat doğanın ona ilgi gösterildikçe tükenmez yardımıyla, yükselen, genişleyen insan zekası, sınırsız kavrayış anlamında ‘insanım’ diyen özel nitelik kazanır. İnsan, hareket ve faaliyetin, yani dinamizmin ifadesidir. Bu böyle olunca kültür, yukarıda işaret ettiğimiz insanlık niteliğinde insan olabilmek için bir temel unsurdur.*”³¹¹ Başka deyişle insanın yeteneklerini işleme gerekmektedir. Bu geliştirilen yetenekler bir dinamizm içinde gelişirse kültür meydana gelecektir.

Tanımlamalar bazen kavram kargaşasını da beraberinde getirmektedir. Kültür ve uygarlık kavramları bazen aynı anlamda, bazen de farklı anlamda değerlendirilmektedirler. Çünkü, bu kavramları birbirinden ayıranlar, kültürü (Hars) sadece manevi öğeler bütünü, uygarlığı ise, maddi öğeler bütünü olarak ele almaktadırlar.³¹² Kültür kavramının türkçesi tarla tarımı olarak ifade edilen ‘*agricultura*’ kelimesinden türediği tahmin edilmektedir. Buna karşılık uygarlık ‘*civitas*’ yani kent kelimesinden çıkmaktadır. Kültür, insanın yerleşik yaşamaya başlamasıyla doğmuştur. Yaşama biçimleri davranışların incelenmesi, zenginleşmek hep kentte olmuştur. Medeni veya uygar denildiğinde hem batı dillerinde hem de türkçede “*ince, zarif, bilgili ve şehirli*” anlamlarına gelmektedir. Bu yüzden Uygarlığı, kültürün gelişmiş, büyümüş, yayılmış ve bütünleşmiş biçimi olarak tanımlamak mümkündür.³¹³ Her iki kavramda aynı niteliklere sahip olmakla birlikte aralarında ince bir anlam farkı vardır. Birleşmiş Milletler’in kültür ve eğitim kolu olan Unesco, kültür ve medeniyet arasında ayırım yapmış, kültürü kısaca, “*bir toplumun kendi tarihi hakkındaki bilincidir.*”³¹⁴ şeklinde tanımlamıştır.

Ziya Gökalp de kültür ve uygarlık arasında ayırım yapan sosyologlardandır. Ona göre kültür ve uygarlık ayrı anlamlara gelen iki kavramdır. “*Hars (kültür), millidir. Medeniyet ise*

³¹⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *Atatürkçülük-Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*. Ankara 1982, I, s. 354

³¹¹ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s. 374

³¹² Mahmut Tezcan, *a.g.e.*, s. 59

³¹³ Ahmet Mumcu, “Atatürk’ün Kültür Anlayışında Hukukun Yeri”, *Belgelerle Türk Tarihi*, Sayı: 58, 2001, s. 26-27

³¹⁴ Mübahat Türker Küyel, “Kültür ve Medeniyet Varlıklarının Korunması Dünyaya Açılmaya Engel Olur mu?”, *Milli Kültür*, Sayı: 69, 1990, s. 6

*beynelmileldir. Hars, yalnız bir milletin dini, ahlaki,hukuki, akli, iktisadi, ve fenni hayatlarının ahenkdar bir mecmuasıdır. Medeniyetse, aynı (mamure) memuriyet idaresine dahil birçok milletlerin içtimaî hayatlarının müşterek bir toplamıdır.*³¹⁵” Başka deyişle, Gökalp “*hars diyerek tanımladığı kültürü bir milletin duygu ve düşünce özelliklerinden doğan değerler sistemi ve değerlerin şekillendirdiği kurumlar olarak tarif etmiş ve onu, herhangi bir medeniyet dairesi içinde, bir toplumu diğerlerinden ayıran ve o toplumun şahsiyetini oluşturan değerler sistemi olarak yorumlamıştır*”.³¹⁶

Atatürk, Gökalp’ın “hars” ve “medeniyet” ayrımına karşıdır. Atatürk için kültür ve medeniyet ayrılığı yoktur. O bu konuda şunları söyler : “*Medeniyetin ne olduğunu hep başka başka tarif edenler vardır. Bence medeniyeti hars’tan ayırmak güçtür ve gereksizdir. Bu görüşümü açıklamak için hars ne demektir, tanımlayalım. Hars, insan toplumunun devlet hayatında, düşünce hayatında ve ekonomik hayatta yapabileceği şeylerin toplu sonucudur. Bir milletin medeniyeti dendiği zamanda, hars namı altında saydığım, insan toplumunun devlet, düşünce ve ekonomik olarak üç nevi faaliyetinden başka bir şey düşünülemez. Yüksek bir hars, onun sahibi olan millette kalmaz, diğer milletlere de tesirini gösterir, büyük kıtalara yayılır. Belki bu itibarla olacak, bazı milletler yüksek ve yaygın harsa medeniyet diyorlar.*³¹⁷”

Atatürk, bilim, teknolojiye ve diğer kültür değerlerine toptan “*harâset-i fikriyye*” adını vermiş ve onu “*culture intellectuelle*”³¹⁸ terimine karşılık tutmuştur.³¹⁹ Atatürk’e göre , “*Haraset-i fikriyye (kültür), zeminle orantılıdır. O, zemin milletin karakteridir.*”³²⁰ Aydın Sayılı’ya göre: “*Haraset-i Fikriyye, entelektüel kültür karşılığı olarak, kültürün bilgi ve tefekküre(düşünüme) ilişkin kesimine verilen addır. Bu kültür kesimi matematik ile doğa bilimlerini içine almaktan başka, felsefi düşünce ile beşeri ilimleri de kapsamaktadır. Entelektüel kültür, bilime dayalı olduğu nispetle dil, din ve milliyet sınırlarını aşar, başka ifade ile, çeşitli uluslar arasında ortak olmaya ve paylaştırılmaya elverişlidir.*”³²¹

³¹⁵ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul 1976, s. 25

³¹⁶ Sevim Kantarcıoğlu, *a.g.m.*, s. 6

³¹⁷ Afet İnan, *a.g.e.*, s. 269

³¹⁸ Entelektüel kültür

³¹⁹ Mübahat Türker Küyel, *a.g.m.*, s. 6

³²⁰ Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, s. 232

³²¹ Aydın Sayılı, “Atatürk ve Milli Kültür” , *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler* , Ankara 1990, s. 2

Atatürk'ün medeniyeti de içeren bir kültür anlayışı vardı. Kültür ulusal olunca değişmez bir niteliğe sahiptir. Atatürk dinamik kültürü kabul etmektedir. Milli özelliklerimizin milli özellik sıfatını kaybetmeden geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur.³²² Eğer ayırım yapmış olsaydı çağdaşlaşmayı gerçekleştiremezdi. Örneğin, hukuk alanında çağdaş ülkelerden aktarma yapması mümkün olmazdı. Çeşitli uluslar arasında ortak olan teknoloji ve endüstri faaliyetlerini de buna örnek göstermekte mümkündür. Atatürk'ün tanımlamalarında da kültür ve uygarlığın temelde pek çok ulusta ortak olduğu gözlenmektedir. Bunu Atatürk'ün şu sözüyle pekiştirmek mümkündür. 29 Ekim 1923'te yaptığı bir konuşmada şöyle söylemektedir: “Ülkeler çeşitlidir, ancak medeniyet birdir ve bir milletin ilerlemesi için de bu tek medeniyete katılması gerekir.”³²³

Atatürk'ün bir bütün olarak kabul ettiği kültür ve uygarlık sosyologlar ve kültürel antropologlar tarafından da kabul edilmektedir. *Temel hayat görüşü, bütün uygarlık unsurlarına şekil ve anlam veren prensiptir. Kültür ve uygarlık, insanın toplum ve doğa ile ilişkisini yorumlama ve değerlendirme sistemidir ve bunlar organik bir bütün oluştururlar.*³²⁴

Atatürk'ün kültür ve medeniyeti bir bütün olarak kabul etmesinin temelinde Osmanlı'da ortaya çıkan kültür ikileşmesini ortadan kaldırmak istemesi de yatmaktadır. Tanzimat dönemine kadar Osmanlı düzeni, büyük ölçüde İslam etkisi altında bulunmaktaydı. Tanzimat döneminde Batının etkisiyle Osmanlı toplumunda bir kültür ikileşmesi meydana gelmiştir. Bu kültür ikileşmesi eğitim alanına da yansımış medrese-mektep ikiliğini biçiminde topluma yerleşmiştir. Bununla birlikte, ikileşme hukuk düzenine de yansımış, bir yanda İslam hukuku denilen şeriat kuralları , bir yandan da Batıdan taklit yoluyla aktarılan kurallar işlemekteydi. Bu kültür ikileşmesinin meydana gelişinde, İslamcılarının ileri sürdükleri “*maddi medeniyet*” ve “*manevi medeniyet*” ayrımı etkili olmuştur. Maddi medeniyet, bilim ve teknolojiyi ifade ederken, manevi medeniyet, hukuk, ahlak, ekonomi ve yaşam biçimlerinin reddedilmesi anlamına geliyordu.³²⁵

Atatürk bu kültür ikileşmesini çağdaşlaşmaya engel olacağı düşüncesiyle ortadan kaldırmak istemiş, onun için özellikle kültür-medeniyet bütünlüğü kabul etmişti. Bu bütünlüğü

³²² Mahmut Tezcan, *a.g.e.*, s. 61

³²³ Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, s. 578

³²⁴ Şerafettin Yamaner, *a.g.e.*, s.33

³²⁵ Reşat Kaynar, “Atatürk'ün Kültür ve Eğitim Anlayışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:6, 1986, s. 579

kabul etmek, tamamen dış dünyaya bağımlı olmak anlamına gelmemelidir. Çağdaşlaşmak için, dış dünyanın, bizden ileri olan bilimi, tekniği ve kendi milli kültür temellerine uygun unsurları alınabilir. Atatürk'ün düşüncesi de bu doğrultudadır: “*Biz Batı Medeniyetini bir taklitçilik yapalım diye almıyoruz. Ondan daha iyi olarak gördüklerimizi kendi bünyemize uygun bulduğumuz için, dünya medeniyet seviyesi için benimsiyoruz.*”³²⁶

Atatürk istediği *dünya medeniyet seviyesi* için kültürün geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bunu her fırsatta dile getirmektedir. 30 Ağustos 1924'te Dumlupınar'da yaptığı konuşmada şunları vurgulamaktadır: “*(...)Bilirsiniz ki, dünyada her toplumun varlığı, kıymeti özgürlük ve kurtuluş hakkı, sahip olduğu öze uygun yapacağı çağdaş eserle mümkün olur. Uygar eser oluşturmak yeteneğinden yoksun olan milletler, hürriyet ve kurtuluşlarından ayrılmaya mahkumdurlar. İnsanlık tarihi baştan başa bu söylediklerimi doğrulamaktadır. Uygarlık yolunda yürümek ve başarılı olmak hayatın şartıdır. Bu yol üzerinde bekleyenler veyahut bu yol üzerinde ileri değil geriye bakmak bilgisizliği ve dikkatsizliğinde bulunanlar, uygarlığın coşan seli altında boğulmaya mahkumdurlar. (...)Hayat ve dirliğe hükmeden emirlerin, zaman ile değişme ve olgunlaşma ve yenilenmesi zorunludur.*”

Kültür sürekli değişen, dinamik bir olgudur. Belli zaman aralıklarında durağan görünür, fakat daima gelişmektedir. Atatürk de dinamik kendini yenileyen bir kültürden yanadır. Kültür değişikliğini etkileyecek üç genel faktör belirlenebilir: *Toplumun işgal ettiği ekolojik alanda değişiklik (örnek: göç etmek), değişik kültür örneklerine sahip toplumlar arasındaki temaslar ve gelişim yolu ile toplum içinde meydana gelen değişmeler.*”³²⁷

Bozkurt Güvenç kültürün *yayıma, ödünç alma, öykünme vb.* yollarla komşularına benzediklerini, ayrıca kültürel sistemi oluşturan bireylerin biyolojik ve psikolojik istek ve gereksinimlerini karşılayacak geleneksel çözüm yollarının sağladığı doyum düzeyinin azalması nedeniyle yapılacak yeni deneme ve düzeltimlerin değişime yol açacağını belirterek, kültür değişmelerinin “*temas*” ile olduğu kadar “*içten gelen değişme*”lerde de olabileceği ifade etmektedir.³²⁸

³²⁶ Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s. 202

³²⁷ Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji*, Ankara 1982, s. 123 ‘den Şerafettin Yamaner, *a.g.e.*, s. 38

³²⁸ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, İstanbul 1979, s. 58

Siyasal iktidarın eliyle meydana gelen kültür değişimleri zorunlu kültür değişimleri uygulamasına örnek gösterilebilir. Atatürk döneminde bunu görmek mümkündür. Atatürk dönemindeki kültür değişimleri “içten değişme” türünden olduğu ve bu değişimin siyasi iktidar eliyle yapıldığı söylenebilir.³²⁹

Kültür çok sayıda ve değişik öğelerden oluşmaktadır. Kültürün pek çok sosyolog ve kültürel antropologlardan tarafından pek çok alt birimleri tespit edilmiştir. Yapılan tespitlere göre genel kültür unsurları, *Temel düşünce sistemi (ideoloji), Dil, Tarih, Din, Bilim ve Teknoloji, Sanat, Gelenekler, Folklor, Ahlâk, Hukuk, Devlet Anlayışı ve Devlet Yapısı, Basın-Yayın, Ziraat, Ekonomi, Askerlik, Spor*³³⁰ şeklinde özetlenebilir. Bütün unsurların ortak özelliği *değişkenlik vasfına sahip olmalarıdır*. Kültürel değişim kültürü oluşturan öğelerin değişime uğrayıp bütünü etkilemesiyle oluşmaktadır. Başka bir anlatımla kültürel değişimleri oluşturan aslında kültür öğelerinin birinde ya da birkaçında ortaya çıkan değişme ve gelişmelerdir.³³¹

Genel kültür unsurlarının toplumlarda kuşaktan kuşağa kalan, toplumun özelliğini oluşturan ve bu özelliği yansıtan şekilleri *milli kültür* unsurları olarak kabul edilmektedir.³³² Milli Kültür kavramının gelişmesini Emre Kongar kısaca şöyle ifade etmektedir.; “*Kapitalizmin gelişmesi sonucunda Batı Avrupa’da ‘ulusal devlet’ kavramı geliştirmiştir. Eskiden feodal birlikler durumunda olan Alman, İtalyan, Fransız, İngiliz derebeyleri, kapitalizmin gelişmesi sonucunda bir araya gelmişler ve Alman, İtalyan, Fransız, İngiliz uluslarını oluşturmuşlardır. Çünkü, eskiden tarıma bağlı olduğu için, düşük etkileşim düzeyinde oluşan bu feodal beyler, ticaretin artması ve endüstrinin gelişmesi sonunda, artık yoğun bir etkileşim içinde, aynı siyasi otorite altında birleşmek zorunluluğunu duymuşlardır. Bu gelişme sonunda, kökeninde ekonomik çıkar çatışmalarının yattığı, ayrı ulusal sınırlar ortaya çıkmıştır. Her ülke, kendisinin ötekilerden farklı olduğunu ve farklı ekonomik çıkarlara sahip bulunduğunu vurgulamak için, yerel kültürel özelliklerine önem vermeye başlamıştır. Bunun sonunda da ekonomik ve teknolojik olarak güç kazanan ülkenin din, dil, kullanılan*

³²⁹ Şerafettin Yamaner, *a.g.e.*, s. 59

³³⁰ Suat İlhan, “Atatürkçülük Kültür Unsurlarımızdan Birisidir”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 18, 1990, s. 464

³³¹ Şerafettin Yamaner, *a.g.e.*, s. 56

³³² Suat İlhan, *a.g.m.*, s.465

eşya gibi kültürel özellikleri, kendi sınırlarını aşmış ve yine kendileri tarafından, 'üstün kültür' gibi terimlerle tanımlanmıştır."³³³

Türk milliyetçiliğinin hem siyasal hem kültürel önderi Mustafa Kemal Atatürk, karmaşık bir imparatorluktan '*ulusal bir Türkiye*' yaratmıştır. Doğal olarak, yeni kurulan ve milli temellere dayanan Türkiye Cumhuriyeti içinde '*milli kültür öğelerinin*' de güçlendirilmesi gerekmiştir. Bu yüzden Atatürk 1 Kasım 1932'de Türkiye Büyük Millet Meclisinin dördüncü dönem, ikinci toplanma yılını açarken: "*Milli kültürün her çığırda açılarak yükselmesini Türk Cumhuriyetinin temel direği olarak temin edeceğiz.*"³³⁴ diyerek milli kültürün Türkiye için önemli olduğunu vurgulamıştır. Atatürk 4 Şubat 1935'te kültür idealini şöyle açıklamaktadır: "*(...) Bir yurdun en değerli varlığı, yurttaşları arasındaki milli birlik, iyi geçinme ve çalışkanlık, duygu ve yeteneklerinin olgunluğudur. Millet varlığını ve yurt erginliğini korumak için bütün yurttaşların canını ve her şeyini hemen ortaya karar vermiş olmak, bir milletin en yenilmez silahı ve koruma aracıdır. Bu sebeple, Türk milletinin yönetiminde ve korunmasında, milli birlik, milli duygu, milli kültür en yukarıda göz diktiğimiz idealdir.(.)*"³³⁵

Atatürk yapılan devrimlerin içerisinde en önemli olanın kültür ile ilgili devrimler olduğunu konuşmalarında ifade etmiştir. Çünkü milli kültür zamanla toplumda yerleşen, ve gelişmesi uzun zaman alan bir olgudur. Diğer devrimlerin kalıcı olması için milli kültürün muhafaza edilmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir. Bu yüzden 10. Yıl Nutku'nda "*Az zamanda çok büyük işler yaptık. Bu işlerin en büyüğü, temeli Türk kahramanlığı ve yüksek Türk kültürü olan Türkiye Cumhuriyetidir. Fakat yaptıklarımızı asla yeterli görmeyiz. Çünkü daha çok ve daha büyük işler yapmak zorunda ve kararlılığımızdayız. Milli kültürümüzü çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkaracağız*"³³⁶ demektedir.

Bütün toplumlar için genel kültür unsurları aynı olduğu halde, kuşaktan kuşağa geçen kültür mirasının toplumdan topluma farklılık göstermesinin nedeni, kültür unsurlarının farklı coğrafi, sosyal, ekonomik ve politik etkiler altında oluşmasıdır.³³⁷ Örneğin, Dil bütün

³³³ Emre Kongar, *Kültür Üzerine*, s. 14

³³⁴ Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, s. 798

³³⁵ *Atatürk'ün Tamim ve Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara 2006, s. 651

³³⁶ Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, s. 812

³³⁷ Suat İlhan, *a.g.m.*, s. 465

toplumlar için bir kültür unsurudur. Fakat Türk toplumunda kuşaktan kuşağa kalan dil Türkçe'dir.

Dil ile kültür arasındaki bağlantılar günümüzde kültür tarihçilerinin, dil filozoflarının üzerinde durdukları başlıca sorunlardan biri olmuştur. Dil bilimci Herder'e göre, *dil bilimlerin aracı, aynı zamanda özüdür. Dil, bilimlerin yapıcı ve yaratıcı ögesidir. Bilimlerin form'u düşünceler, dil içinde ve dile göre şekil alırlar. Dilin bütün kültür alanlarına etkisi ve dilin bunlar üzerinde gücü vardır.*³³⁸

Dil ile kültür birbirlerinden ayrılamazlar. Kültür bakımından gelişmiş bir ulusun dili de düşünme yaşamına uygun bir şekilde gelişir. Ulusun entelektüel alanda gösterdiği üstünlüğün dilde de ortaya çıkması zorunludur. Bedia Akarsu'ya göre; “ (..) *Dil düşünce etkinliğinin bir aletidir. Düşünce yaşamının, kültürün geliştiği uluslar dillerinde de bir üstünlük gösterirler. Ancak dillerin de kültürle birlikte gelişmeleri, üstünlük kazanmaları için bu uluslarda kültürün içten doğmuş olması gerekir.*”³³⁹ Atatürk dönemindeki kültür değişmelerini de *içten gelen değişme* türüne örnek gösterilmektedir.

Dil bilimci Porzig, “*Tarihte dil değişmelerinin olduğu dönemde aynı zamanda toplum tabakalarında da değişmeler olduğuna işaret ediyor. Ona göre, dil alanında olan değişmeler toplum ve kültürle sıkı sıkıya birbirine bağlıdır. Dilin değişmesi düşüncelerin değişmesinin bir göstergesidir.*”³⁴⁰ demektedir. Humbolt' da “*Dilin karakteri, ulusun tinsel özelliğinin sürekli bir şekilde etki yapmasının doğal sonucudur. Bu yüzden her dilden ulusal bir karakter çıkmaktadır. Kaba ve aydınlanmamış ulusların dilleri de bu karakterin izlerini içlerinde taşırlar.*”³⁴¹

Dilin değişmesinin, yenilenmesinin *milli bilinci* güçlendireceğine inanan Atatürk bir konuşmasında “*Milli bilincin ayakta kalabilmesi ve uyanık bulunması için dil ve tarih uğrunda çalışmak zorunluğundayız.*” diyerek dilin değişmesinin düşüncelerin değişmesinin bir göstergesi olduğu tezini kabul etmektedir. Yine bu tezi “*Milli duygu ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin milli ve zengin olması, milli duygunun gelişmesinde başlıca etkindir.*

³³⁸ L. Weisgerber, *Die Muttersprache im Aufbau unserer Kultur*, 1950, s.7 'den Bedia Akarsu, *Dil-Kültür Bağlantısı*, İstanbul 1998, s. 79

³³⁹ A.g.e. , s. 85

³⁴⁰ W. Porzig, *Das Wunder der Sprache*, s. 256 'dan aktaran a.g.e., s. 89

³⁴¹ Wilhelm von Humboldt' den aktaran a.g.e., s. 59-60

*Türk dili, dillerin en zenginlerindedir; yeter ki bu dil bilinçle işlensin. Ülkesini, yüksek bağımsızlığını korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır.*³⁴² şeklinde açıklayarak desteklemektedir.

Atatürk, Milli duygu ile dil arasındaki bağı ve korunmasının önemini tarihten bir örnekle de açıklamaktadır: *“Biz Balkanları niçin kaybettik biliyor musunuz? Bunu tek bir sebebi vardır; bu da İslav araştırma cemiyetlerinin kurduğu dil kurumlarıdır. Bizim içimizdeki insanların milli bilinçlerini uyandırdığı zaman, biz Balkanlar’da Trakya sınırına çekildik.*³⁴³

Atatürk’e göre milli bilincin yerleşmesi için dilin yanında tarih çalışmaları da yapılmalıdır. *Tarih*, bugün iki olguyu ifade etmektedir. *“Bir toplumun, bir sosyal grubun, bir milletin veya bütün insanlığın zaman içinde yaşadığı gerçeklik ve Bir toplum veya bütün insanlık tarafından yaşanan bu gerçeklik üzerinde yapılan ilmi araştırma, bu araştırmalar sonucunda ortaya konulan bilgiler bütünlüğü.*³⁴⁴

Buna karşılık kültür *“bir toplumun kendi tarihi hakkındaki bilincidir.*³⁴⁵ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu anlam içinde değerlendirdiğimizde *Tarih, kültür unsurlarını muhafaza eden bir hazine durumundadır.*³⁴⁶ Bu yüzden kültürün bütün unsurları tarihin inceleme konuları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarih yalnız geçmişin ortak mirasını bugüne aktarmakla kalmayıp, insanı geçmişin yükünden ve ağırlığından da kurtarır. Tarih, dün olan bir olayın niçin ve nasıl farklılaştığını inceleyerek, yarının nasıl olacağını, kalkınmanın yönünü ve dinamiklerini tespit etmektedir.³⁴⁷

Atatürk bu konuda şunları ifade etmektedir : *“İnsanların tarihten alabilecekleri önemli dikkat ve uyanıklık dersleri, bence devletlerin umumiyetle siyasi kuruluşların oluşmalarında, bu kuruluşların niteliklerini değiştirmede ve bunların çözülme ve sonlanmalarında etkili olmuş olan sebepler ve etkenlerin incelenmesinden çıkan sonuçlar olmalıdır. Mesela Osmanlı İmparatorluğu’nun doğmasını gerektiren sebep ve etkenlerin incelenmesinden çıkan sonuç, önemli olduğu gibi, bu imparatorluğun batması sebep ve etkenlerin incelenmesinden çıkacak*

³⁴² Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s. 260

³⁴³ *A.g.e.*, s. 282

³⁴⁴ Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız, “Tarih ve Kültür” , *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara 1990, s. 57

³⁴⁵ Mübahat Türker Küyel, *a.g.e.*, s. 6

³⁴⁶ Yaşar Yücel, *a.g.m.*, s. 58

³⁴⁷ *A.g.m.*, s. 61-62

sonuç da o kadar önemlidir. Bu incelemelerde, şüphesiz siyasi kuruluşu kuran milletlerin her görüş noktasından kültürleri derecesi incelenir; kişilerin olumlu ve olumsuz etkileri göz önüne alınır.”³⁴⁸

Türk milleti, uzun ve parlak bir tarihe sahiptir. Atatürk’ü tarih konusunda eğilmeye sevk eden başlıca sebep, bu köklü milletin tarihi gün yüzüne çıkarılmalıydı. Bu yüzden 1930’da “Türk Tarihinin Ana Hatları” yayınlanmış, 1931’de de daha sonra Türk Tarih Kurumu adını alan “Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti” kurulmuştur. Ünlü bilim adamı Bernard Lewis’in vurguladığı gibi; *Atatürk’ün tarihle ilgili çalışmaları bir “kapris” veya “kendi milletini övme arzusuna” dayanmamış Batı’nın haksız suçlamalarına karşı zorunlu bir tepkiyi ve Osmanlı Devleti’nin dağılmasında yara alan güven duygusunu güçlendirmeyi amaçlamıştır.*³⁴⁹ Atatürk her zaman tarihin doğru belirlenmesinden ve anlatılmasından yana olmuştur. Bu konudaki rahatsızlığını şöyle açıklamaktadır: *“Herhangi bir tarihi elinize aldığınız zaman, onun gerçeğe uygun olup olmadığına güve duymak için dayandığı kaynak ve belgeleri araştırılır. Bizim şimdiye kadar doğru bir milli tarihe sahip olamayışımızın sebebi tarihlerimizin, gerçek okuyucuların belgelere dayanmaktan ziyade ya bir takım meddahların veya birtakım kendini beğenmişlerin gerçek ve mantıktan uzak sözlerinden başka kaynak bulamamak talihsizliğidir.*”³⁵⁰

Kültür unsurlarından bir diğeri de dindir. Kültür anlayışında vicdan ve din özgürlüğünün yeri özgürlükler açısından önemlidir. Özgürlükler arasında en zor olanı vicdan ve din özgürlüğüdür. Tarihte pek çok kültür doğrudan doğruya dinsel inançlardan doğan bir ortamda yaşamıştır. Böyle dönemlerde; din ve ahlâk, ekonomi dışındaki bütün kültür unsurlarına egemen olmuştur. Devlet biçiminin demokrasi olduğu ülkelerde, din ve vicdan özgürlüğü, *çoğulcu, gerçek insan değerlerine dayanan bir kültürün oluşmasında en önemli işleve sahiptir, öyle ki vicdan ve din özgürlüğü bir toplumda en fazla yandaşı olan dinlerin de güvencesidir.*³⁵¹

Atatürk hazırladığı Vatandaş için Medeni Bilgiler kitabında hürriyet, din ve vicdan özgürlüğü konusunda ayrıntılı bilgiler vermiştir. Atatürk bu kitapta özgürlük üzerine bütün düşüncelerini mükemmel bir biçimde özetlemiştir. Atatürk’e göre hürriyet, *“insanın*

³⁴⁸ Afet İnan, *a.g.e*, s. 379

³⁴⁹ İsmet Giritli, “Atatürk, Kültür ve Sanat”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 10, Ankara 1997, s.21

³⁵⁰ Utkan Kocatürk, *a.g.e*, s.271

³⁵¹ Ahmet Mumcu, *Kültür Anlayışında Vicdan ve Din Özgürlüğünün Yeri*, Ankara 2007, s. 71-74

düşündüğünü, dilediğini mutlak olarak yapabilmesidir. Bu tarif hürriyet kelimesinin en geniş manasıdır, insanlar bu manada hürriyete hiçbir zaman sahip olamamışlardır. Çünkü malumdur ki, insan tabiatın mahlukudur. Tabiatın kendisi dahi mutlak hür değildir; kâinatın kanunlarına tâbidir.”³⁵² Özgürlüğün bu tanımlamalarını yaptıktan sonra vicdan özgürlüğüne de aynı bilimsellikte yaklaşmıştır; “*Vicdan hürriyeti, her fert istediğini düşünmek, istediğine inanmak, kendilerine mahsus siyasi bir fikre malik olmak, mensup olduğu dinin icaplarını yapmak veya yapmamak hak ve hürriyetine maliktir. Din ve vicdan özgürlüğünü, bir hoşgörü olarak yorumlamıştır. “(...) hakikati söylemek lazım gelirse diyebiliriz ki, hürriyeti hürriyet için sevenler, taassupsuzluk (hoşgörü-tolerance) kelimesinin ne demek olduğunu anlıyanlar, bütün dünyada pek azdır. Her yerde umumî olarak carî olan taassuptur.” Atatürk bu değerlendirmelerini din özgürlüğüyle bağlamış daha sonra lâiklik ilkesini açıklamıştır: “(...)Din telâkkisi vicdani olduğundan, Cumhuriyet, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkisinde başlıca muvaffakiyet âmili görür.*”³⁵³

Din ve vicdan özgürlüğü genellikle ahlâk ile bağlantılı olarak anlatılmaktadır. Fakat demokratikleşme hareketleriyle birlikte dinin kültür öğelerine baskısı ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla dinden sıyrılmış bir âhlak anlayışı gelişmiş, çeşitli ahlâk görüşleri oluşmuştur. Ahlâkı dine dayandırmak bir zorunluluk değil, ancak bir gelenektir.³⁵⁴ *Milli ahlâkımız, uygar esaslara ve özgür fikirlerle beslenmeli ve sağlamlaştırılmalıdır*³⁵⁵ diyen Atatürk; milli ahlâk ile ilgili fikirlerini şu şekilde ifade etmektedir; “*Milletin toplumsal düzeni ve huzuru, bugün ve gelecekte refahı, mutluluğu, güvenliği ve dokunulmazlığı, uygarlıkta ilerleme ve yükselmesi için insanlardan, her hususta ilgi, gayret, nefsin özverisi ve gerektiği zaman seve seve nefsinin fedasını isteyen milli âhlaktır. Mükemmel bir millette, milli âhlak gerekleri, o millet bireyleri tarafından adeta düşünmeksizin vicdanî, hissî bir güdü ile yapılır. En büyük milli duygu, milli heyecan budur.(...) Ahlâkın milli ve toplumsal olduğunu söylemek ve ortak vicdanın bir ifadesidir demek, aynı zamanda ahlâkın kutsal sıfatını da tanımaktır. Ahlâk kutsaldır; çünkü aynı değerde eşi yoktur ve başka hiçbir çeşit değerle ölçülemez.*”³⁵⁶

³⁵² Afet İnan, *Medeni Bilgiler* s. 50

³⁵³ A.g.e., s. 56-57

³⁵⁴ Mübahat Türker Küyel, “Milli Âhlak Unsurları”, *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara 1990, s. 290

³⁵⁵ Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s. 319

³⁵⁶ A.g.e, s. 318

*Kültürün varolabilmesi için bir toplumda belli ahlâki değerlerin çıkması ve bunların insanlara belli ölçüler içinde yol göstermesi; insanları iç ve dış denetim yoluyla etkilemesi gerekir. Bu ahlâk değerleri, daha devlet otoritesi ve hukuk belirmeden önce insanlarda mevcuttu.*³⁵⁷

Üretimin artması, çeşitlenmesi insana daha iyi yaşama isteğini getirmiştir. Bununla birlikte üretimin güvence altına alınması önemli bir sorun olarak ortaya çıktı. Üretilen tarım maddeleri ve diğer araçlar ‘özel mülkiyet’ durumunu ortaya çıkardı. Mülkiyet kavramı ile birlikte, onun korunması sorunundan dolayı bir otoriteye ihtiyaç duyuldu. Devlet bu yolla oluşmuş, beraberinde hukukun doğmasına sebep olmuştur. Hukuk ile devlet içiçe geçerek kültür düzenini koruyan ana öğeler olmuşlardır.³⁵⁸

Türk hukuku İslam öncesi dönemi dışında milli sayılabilecek bir gelişme geçirmemiştir. Osmanlı döneminde Türk hukukunda bir yandan şeriat hükümleri, bir yanda Batı’dan alınan yasalar birlikte kullanılmaktaydı. Hukukun milli bir kültür ögesi durumuna gelmesi ancak Cumhuriyet döneminde mümkün olacaktır. *Lâik, birey ve toplum ihtiyaçlarını dengeleyen, eşitlikçi, aileyi eski dağınık uygulamalardan ve eşitsizlikten kurtaran, mülkiyet ve borç ilişkilerine dinamik bir anlayış getiren hukuk, milli bir karakter almaya başlamıştır.*³⁵⁹

Kültürün , ekonomi ögesi, devlet ve hukuk ögesi, ahlâk ögesi, bilim ve sanat ögesi olmak üzere dört ana ögesi vardır. Bu ana öğelerden anlayış olarak eskimiş öğeler değiştirilmelidir. Dört ögenin de niteliğini yitirmesi durumunda o toplumun çöküşü gerçekleşebilir. Kültür büyük ölçüde değiştirilmek ve devrim yapılmak isteniyorsa, onu kuran hukuk mutlaka değiştirilmelidir. Atatürk’ün devrimcilik niteliğinin en belirgin olduğu alanlardan birisi de hukuktur. Toplumdaki genel anlayışın yeni biçimlere dönüşerek hızlı bir gelişmeye yol açabilmesi için, Atatürk iki kültür ögesi olan hukuk ve bilimde mutlak bir değişikliğe gerek görmüştür. Bu açıdan bakıldığında tam anlamıyla devrimcidir. *Toplumun yeni bir düzene kavuşabilmesi için milliyetçilik esasına dayanan bir devletin kurulması ve bu devlette lâiklik ilkesinin yerleştirilmesi en önemli hukuk değişikliğidir.*³⁶⁰

³⁵⁷ Ahmet Mumcu, *a.g.m.*, s. 26

³⁵⁸ *A.g.m.*, s. 25

³⁵⁹ Ahmet Mumcu, “Milli Kültür Unsuru Olarak Hukuk”, *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara 1990, s. 297-299

³⁶⁰ Ahmet Mumcu, “Atatürk’ün Kültür Anlayışında Hukukun Yeri”, s. 28-31

Atatürk 1 Mart 1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisinde ; “(...) *Önemli olan nokta, adalet anlayışımızı, adaletle ilgili yasalarımızı, adalet örgütümüzü, bizi şimdiye kadar bilinçli, bilinçsiz etki altında bulunduran, yüzyılın gereklerine uygun olmayan bağlardan bir an evvel kurtarmaktır. Millet, her uygar memlekette olan adalet işlerindeki ilerlemenin, memleketin gereksinimlerine uyan esaslarını istiyor. Millet, hızlı ve kesin adaleti temin eden uygar usulleri istiyor.*”³⁶¹ diyerek toplumun ihtiyacı olan hukuk reformunu dile getirmektedir.

Toplumda eşitliğin, herkesin haklarının sağlanabilmesi için özgürlüğe ihtiyaç vardır. Bu yüzden Atatürk yapmış olduğu konuşmasında özgürlüğün tek dayanağının ulusal egemenlik olduğunu ifade etmektedir; “*Toplum düzeninde en yüksek özgürlüğün, en yüce eşitlik ve hakların yerleşmesini sağlamak ve korumak ancak, tam ve kesin anlamıyla ulusal egemenliğin kurulmuş olmasıyla sürülebilir. Onun içindir ki özgürlüğünde, eşitliğinde, hakkında tek dayanağı ulusal egemenliktir. Toplum düzenimizde özgürlük ölçsüzdür. Ancak onun hududu, onu ölçsüz kılan ilkenin korunmasıyla yaşar ve sınırlanır.*”³⁶²

Atatürk yapılan yasaların yapılmasından çok uygulanmasına önem vermiştir. Bu konuda şunları söylemektedir; “*Her şey yasa yapmaktan ibaret değildir. Tersine her şey o yasaları uygulamak ve uygulatmaktan ibarettir. Daha geniş açıklama yapmayayım dünyada tarihi bir gerçek ve oluşumun bir gerçeği olarak söylüyorum, bilimsel gerçek olmak üzere söylüyorum, uygulayan, yapan, karar verenden her zaman daha güçlüdür.*”³⁶³

Hukukun eşitçe ve özgürce yayılabilmesi için güçlü bir otoriteye ihtiyaç vardır. Güçlü bir otorite ancak sağlam bir devlet yapısı ve devlet anlayışıyla sağlanabilir. Siyasal kültür, toplumun genel kültürünün en önemli unsurlarından bir tanesini oluşturmaktadır. Siyasal kültürü, bir toplumun gerek o toplumun siyasal sistemi içinde yer alan, gerekse öteki siyasal oluşumlar olan devlet, parlamento, hükümet, siyasi parti, kamu yönetimi, sendika, dernek, siyasi iktidar, demokrasi, seçim, anayasa vb. kavramlar konusundaki bilgi, duygu, inanç, tutum ve davranışlarının tümüdür. *Gerek demokratik, gerek demokratik olmayan rejimlerin istikrarı, toplumun temel siyasal kültürü ile onun siyasal kurumları arasındaki uyuma bağlıdır. Her siyasal rejim tipi, kendisi ile uyumlu bir siyasal kültüre ihtiyaç gösterir. Siyasal*

³⁶¹ Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, s. 593

³⁶² Arı İnan, *a.g.e.*, s. 300-301

³⁶³ *A.g.e.*, s. 299

*kurumlarla toplumun siyasal kültürü uyumsuz ise, gerilimlere ve sonuç olarak siyasal istikrarsızlığa yol açabilir.*³⁶⁴

Siyasal kültür, siyasal yapılardan daha yavaş ve daha güç değişmektedir. Bir ülkenin siyasal rejiminin bugünkü durumuna nasıl geldiğini görebilmek için geçirdiği tarihsel evreleri incelemek gerekmektedir. Türkiye, tarihsel-kültürel miras olarak Osmanlı siyasal kültürünü, devlet anlayışını devralmıştır. Osmanlı devlet anlayışının çağdaş demokrasiye geçememesinin önündeki en büyük engel aşırı merkeziyetçi yapısından kaynaklanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunda bütün yetkiler padişahın şahsında toplanmış, bu yüzden de hukuki mekanizmalar geliştirilememiştir. Padişahın aynı zamanda dinî lider olması onun elindeki iktidar toplanmasını daha da artırmıştır. Bununla birlikte aşırı merkeziyetçi yapıyla devlete bağlı ara kurumlar (mahalli idareler, mesleki kuruluşlar vb.) oluşup güçlenememişlerdir. Bunun diğer bir olumsuz etkisi de muhalefet kavramının oluşmamasında kendisini göstermiştir. Meşru bir muhalefet kavramının gelişmemesi, Türk siyasal yaşantısında yer etmiş, 1960'lı yıllardan sonra kurumsallaşmaya başladığı gözlenmiştir.

Bu olumsuzluklarla beraber, bunları dengeleyecek olumlu siyasal kültür unsurları da mevcuttur. Tanzimat Fermanıyla birlikte hukuk devletini kurma yolunda ilk adımlar atılmış, I. Meşrutiyetle birlikte meşruluğunu halk idaresinden alan temsili rejim ilk defa uygulanmıştır. Ayrıca, örgütlenmiş siyasi partilerin kurulması, siyasi katılımın yaygınlaşması, 1909 Anayasa değişiklikleriyle padişahın yetkilerinin sınırlandırıldığı gerçek bir meşruti monarşiye geçilmesi önemli siyasal kültür olaylarıdır.

Milli Mücadele döneminde, T.B.M.M. en güç şartlarda görev yapmış olmasına rağmen fikir hürriyetinin ve demokratik tartışmanın en güzel örneklerini ortaya koymuştur. Temel hedef olarak milli, lâik ve çağdaş bir Cumhuriyet rejimi olarak belirlenmiş, demokratik nitelik de, her zaman çağdaşlığın vazgeçilmez bir unsuru olarak görülmüştür.³⁶⁵

Atatürk, yaşanan o günleri şu sözlerle anlatıyor: *“Büyük Millet Meclisi, Türk Milletinin gerçek eğilimlerine uyarak devlet şeklini, cumhuriyet şeklinde kesin olarak sağlamlaştırdı. Cumhuriyet yönetimi memlekette en ıssız köşeye kadar coşkunluk ve heyecanla*

³⁶⁴ Ergun Özbudun, “Milli Kültür Unsuru Olarak Devlet Anlayışı ve Devlet Yapısı”, *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara 1990, s. 303

³⁶⁵ A.g.m., s. 304-305

kabul edildi. Millet, cumhuriyetin Türk vatanını yüzyılların birikmiş kötü yönetiminden kurtaracak ve memleketin lâıyk olduğu itibar ve saygıyı koruyacak ve yükseltecek biricik yönetim şekli olduğuna inancını en belirgin şekilde gösterdi. Millet, cumhuriyetin bugün ve gelecekte bütün saldırılardan kesinlikle ve sonsuza kadar korunmasını istemektedir. Milletın isteği, cumhuriyetin denenmiş ve olumlu bütün kurallara bir an evvel ve tamamen dayandırılması şeklinde ifade olunabilir. Yüce Meclis'in çok önemle meşgul olduğu Anayasa'da milletin isteğini davranış yolu ile kabul etmek hepimizin görevidir. ”³⁶⁶

Atatürk Vatandaş için Medeni Bilgiler kitabında, Cumhuriyet ve Demokrasinin tanımlamalarını şöyle yapmaktadır: “ *Demokrasi esasına müstenit (dayanan) hükümetlerde, hakimiyet, halka, halkın ekseriyetine (çoğunluk) aittir. Demokrasi prensibi, hakimiyetin millette olduğunu, başka yerde olmayacağını iltizam eder. Bu suretle demokrasi prensibi, siyasi kuvvetin, hakimiyetin, menşesine (kaynağı) ve meşruiyetine temas etmektedir. Demokrasinin tam ve en bariz hükümet şekli Cumhuriyet'tir. ”³⁶⁷ Cumhuriyet, Demokrasinin bütün manasıyla, ideali, milletin heyeti umumiyesinin, aynı zamanda, idare eden vaziyette bulunabilmesini, hiç olmazsa, devletin son idaresinin, yalnız milletin ifade ve izhar (belirtme) etmesini ister. ”³⁶⁸*

“*Türk milletinin karakterine ve âdetlerine en uygun olan yönetim, cumhuriyet yönetimidir”* ³⁶⁹ diyen Atatürk bunu şu sözleriyle desteklemektedir; “*Bizim milletimiz temelinden demokrattır. Kültürünün, geleneklerinin en derin geçmişe ait dönemleri bunu doğrular. Bizim yapabileceğimiz bir şey varsa, bu yaratılıştan özelliğin gereklerini yapay bir şekilde engellemek isteyenleri ortadan kaldırmaktır. ”³⁷⁰ Türk demokrasi örneği olarak da Türk kurultaylarını örnek göstermektedir; “*Türk Milleti, en eski tarihlerde ünlü kurultaylarıyla, bu kurultaylarda devlet başkanlarını seçmeleriyle demokrasi fikrine ne kadar bağlı olduklarını göstermişlerdir. ”³⁷¹**

Atatürk, Halk Partisinin kuruluş hazırlıkları günlerinde verdiği bir demeçte partilerin amaçlarının ne olması gerektiğinden bahsetmiş, kendi partisinin de hedeflerini ortaya koymuştur; “*İsmi parti olan halk kuruluşundan amaç, millet evladından bir kısmının, halk*

³⁶⁶ Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s. 186- 187

³⁶⁷ Afet İnan, *a.g.e.*, s. 29

³⁶⁸ *A.g.e.*, s. 32

³⁶⁹ Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s. 186

³⁷⁰ *A.g.e.* s. 372

³⁷¹ Afet İnan, *a.g.e.*, s. 30

sınıflarından bazılarının, diğer evlat ve sınıflarının zararına çıkarlarını temin etmek değildir. Belki birbirinden ayrı ve birbirinin dışında olmayıp halk adı altında bulunan bütün milleti, birlik ve beraberlik halinde ortak ve genel olan gerçek refaha eriştirmek için çalışmaya yönlendirmektedir.”³⁷² “Ben öyle bir parti kurmayı düşünüyorum ki, bu parti milletin bütün sınıflarının refah ve mutluluğunu sağlamaya yönelmiş bir programa sahip olsun. Milletimizin şartları buna elverişlidir.”³⁷³

Atatürk siyasi istikrarsızlığın önüne geçilmesinin yapılacak çalışmaların sağlıklı olması açısından önemli olduğunu yapmış olduğu konuşmalarda vurgulamaktadır. “Politika alanında karşılıklı çalışmaların bereketli gelişmeleri ancak, vatandaşlar arasında düşmanlıkların doğmasına yer verilmemekle elde olunabilir. Bunun çareleri, partilerin içine girebilecek samimiyetsiz ve gizli maksatlı kişilerin yasanın üstünde sonuçlar isteyen emel sahiplerinin bütün ulusça nefretle karşılanmaları ve bir de Cumhuriyet ilkesi üzerinde çalışan partilerce bu gibilerin çabalarından sürekli olarak uzak kalınmasıdır.”³⁷⁴

Çok partili hayatı demokrasinin bir gereği olarak gören ve fikirlerin açıkça ve özgürce konuşulmasını isteyen Atatürk, Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluş günlerinde Fethi Okyar’a muhalif parti kurmanın gerekliliğini şöyle ifade ediyor: “Memlekette muhalif parti oluşturmak gereklidir. Böyle bir parti kurulursa Meclis’te tartışma daha serbest olur. Örneğin siz, böyle bir partinin başına geçerseniz bildiklerinizi serbestçe Meclis’te söylersiniz; bu yolla uygulamada görülen birçok hataların önü alınmış olur.”³⁷⁵

Demokrasinin sağlanabilmesi, devlet yapısının ve anlayışının muhafaza edilmesi de ancak güçlü bir ekonomiyle sağlanabilir. İktisadi gelişme ve onun ortaya çıkardığı refah düzeyi, kültür hareketlerinin canlanmasında itici güç olarak , yönlendirici bir etkisi olduğu açıktır. Bununla birlikte ekonomisi gelişen toplumun dış dünyaya giderek daha çok açılması, ekonomi alanında merkezîyetçi eğilimlerin azalmasına ve siyasal alanda demokratik değerlerin artmasını sağlarken, kültür üzerinde olumlu etkileri gözlenmektedir.³⁷⁶

³⁷² Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s. 372

³⁷³ Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, s.766

³⁷⁴ *A.g.e.*, s. 417

³⁷⁵ Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s. 362

³⁷⁶ Yüksel Ülken, “Kültür ve Ekonomi Arasındaki Karşılıklı Etkileşim” *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara 1990, s. 387-389

1967 yılında Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından düzenlenen ‘Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi’ konulu seminerde “İktisadi Kalkınma ve Kültürde Değişmeler” konulu tebliğ sunan Pakistan delegesi General Gulzar Ahmed, tebliğinde kültür ekonomi ilişkisini şöyle vurgulamaktadır: *“İktisadi Kalkınma milli hayatın bütün vecheleri ile, fakat en çok toplumun kültür gelişmeleri ile ilgilidir ve kültürden ayrı düşünülemez. Bir arada mütalâa edildiğinde iktisadi kalkınma ve kültür, birbirine bu kadar bağlı olduğu halde, aynı şey olarak ele alınmaz. Hayatın diğer vechelerinin de bu iki unsurun ahengine uygun olması gerekir. Misal olarak, iktisadi kalkınma için milli güvenliğe ve yeterli bir idareye ihtiyaç vardır. Diğer yandan sağlam bir ekonomi ve sıhhatli bir kültürel geçmiş sağlanması veya sağlam bir idare örgütünün kurulabilmesi şarttır. Öte yandan bir toplumun ekonomik sorunları o toplumun kültürünü çizer. Ekonomik sistemde vuku bulan bütün değişmeler mutlak surette mevcut kültürde bazı değişmeleri tevhit eder. Kültürün değişmelere yer vermeyecek kadar rizik olduğu hallerde, ekonomik kalkınma başarıya ulaşamaz ve bunun sonucunda toplumlar durgunlaşır. Ve nihayet çözülür. Atatürk yaptığı tahliller sonucunda şu inanca varmıştır: ‘Lüzumlu kültürel değişiklikler yanı anda ele alınmadıkça hiçbir ekonomik plan başarıya ulaşamaz’ demiştir.”³⁷⁷*

Atatürk milletin kültür düzeyiyle ekonomi arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklamaktadır: *“Ben ekonomik yaşam denince tarım, ticaret, sanayi etkinliklerini ve bütün bayındırlık işlerini, birbirinden ayrı ayrı düşünülmesi doğru olmayan bir bütün sayarım. Bu vesile ile şunu da hatırlatmalıyım ki, bir millete bağımsız kişilik ve değer veren siyasal varlık makinesinde, devlet, fikir ve ekonomik yaşam mekanizmaları, birbirine bağlı ve birbirine uyarak çalışırlar; o kadar ki, bu cihazlar birbirine uyarak aynı düzen içinde çalıştırılmazsa, hükümet makinesinin motor gücü israf edilmiş olur, ondan beklenen tam verim elde edilemez. Onun içindir ki bir milletin kültür düzeyi üç alanda, devlet, fikir ve ekonomi alanlarındaki faaliyet ve başarıları sonuçlarının kazançlarıyla ölçülür.”³⁷⁸*

Kültür düzeyinin gelişmesi için güçlü bir ekonominin yanında bilim ve teknikte yaşanan gelişmelerde önemlidir. Bilim ve teknoloji dil, din ırk ve milliyet gibi toplumların bazı özel kültürel vasıflarının yanında, bütün insanlığın ortak malı ve uğraşı olmaya elverişlidir. Toplumlar milli kültür vasıflarını daima muhafaza etmelidirler. Bilim ve

³⁷⁷ General Gulzar Ahmed , “İktisadi Kalkınma ve Kültürde Değişmeler” , Atatürk’ün Önderliğinde Kültür Devrimi, Kalkınma için Bölgesel İşbirliği Semineri Tebliğleri , Ankara 1972, s. 67-69

³⁷⁸ Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, s. 849

teknoloji, milli kültür unsurlarını muhafaza etmeye yardımcı olurken aynı zamanda da diğer topluluklardan geri kalınmasını engeller. Milli kültürün uluslar arası arenada yer etmesini sağlar.³⁷⁹

Atatürk'ün Türk Toplumunu çağdaşlaştırmak için en önemli yolun bilim ve teknoloji sayesinde olacağına inanıyordu. Bu inancını şu kelimelerle ifade etmektedir; “ *Uygarlık yolunda başarı, yenileşmeye bağlıdır. Sosyal yaşamda, bilim ve teknoloji alanında başarılı olmak için tek gelişme ve ilerleme yolu budur.*”³⁸⁰

“*Milli kültürümüzü çağdaş uygarlık düzeyinin üstüne çıkaracağız*” diyen Atatürk bilim ve kültürü birbirinden ayırmamış bunu da “*Bundan sonra memleketimizi kesin kurtuluşa kavuşturmak için pek kuvvetli ve esaslı yöntemler almak gerekir. Bu önlemlerin en önemlisi ve en birincisi bilim ve kültürdür.*”³⁸¹ şeklinde ifade etmektedir. Bu sözlerini 27 Ekim 1922’de Bursa’da öğretmenlere hitaben yaptığı konuşmada da vurgulamaktadır; “*Ulusumuzun siyasal, toplumsal yaşamında, ulusumuzun düşün eğitiminde de rehberimiz bilim ve teknik olacaktır. Okulun varlığıyla, okulun vereceği bilgi ve teknik yardımıyla ki, Türk ulusu, Türk Sanatı, ekonomisi, şiir ve yazını bütün güzellikleriyle geliştirecektir.*”

Kültürün dört temel ögesinden birisi de sanattır. Ülkemizde sanatın gelişimi Cumhuriyet’ten önce sarayın denetiminde gelişmiştir. Cumhuriyet’in ilanı ile kültür ve sanat alanında yapılan reformlarla birlikte bu etkileşim millete geçmiştir.

Atatürk'ün kültürel alandaki gelişimi hedeflemesi ile tarih ve dil alanlarındaki bilimsel çalışmalar ortaya konulmuştur. Anadolu folkloru, Türk Sanatı, Türkler’in hukuk, din, ekonomi anlayışları, uzmanlar tarafından incelenmeye başlamıştır. Güzel Sanatlar, ulaşım, eğitim, el sanatları, yazı, müzik, folklor, mimarlık, edebiyat, tiyatro gibi günlük yaşayışımız ve geleneklerimiz ile yüksek bir kültüre sahip olduğumuz gerçeğini ortaya çıkardığı gibi, bunların evrensel kültür yani uygarlık değerleri içinde yorumlanması ve uyarlanması itici güç olmuştur.³⁸²

³⁷⁹ Aydın Sayılı, “Atatürk ve Milli Kültürümüzün Temel Unsurlarından Bilim ile Entelektüel Kültür ve Teknoloji” *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara 1990, s. 80-81

³⁸⁰ Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s. 196

³⁸¹ *A.g.e.*, s. 252

³⁸² Fethiye Erbay, Mutlu Erbay, *Cumhuriyet Dönemi Atatürk'ün Sanat Politikası*, İstanbul, 2006, s. 57

Sanat, en genel anlamıyla, yaratıcılığın veya hayal gücünün ifadesi olarak anlaşılır. Sanat, zaman ve ülke sınırlarını aşarak insanlar arasında anlaşma sağlayabilen ve insanın ortaya çıkışından itibaren etkisini sürdürmüş bir kültür unsurudur. İnsanların duygu ve düşüncelerini aktarması açısından, toplumun kültür seviyesini de en iyi şekilde gösteren bir kültür unsurudur.³⁸³

Atatürk'ün sanat anlayışı diğer bütün fikirlerinde olduğu gibi bütünseldir. Sanatı bir bütün olarak kabul etmiş, bütün dallarına aynı özeni göstermiştir. Atatürk, edebiyat, musikî, heykeltraşlık, tiyatro, resim gibi güzel sanatlar, hat gibi geleneksel sanatlar ve bunlarla birlikte bıçakçılık, nalbantlık, saraçlık gibi zanaatları da sanatın içinde değerlendirmiştir.³⁸⁴

Atatürk'ün görüşlerinde, sanat, kültür ve ekonomi; politikaya yön veren temeller olarak değerlendirilmektedir: *“Bir milleti yaşatmak için birtakım temeller gereklidir ve bilirsiniz ki bu temellerin en önemlilerinden biri sanattır. Bir millet, sanattan ve sanatkârdan mahrumsa tam bir yaşama sahip olamaz. Böyle bir millet, bir ayağı topal, kolu çolak, sakat ve hastalıklı bir kimse gibidir. Hatta değindiğim anlamı bu söz ifadeye yeterli değildir. Sanatsız kalan bir milletin yaşam damarlarından biri kopmuş olur.”*³⁸⁵

Atatürk, 1923-1938 yılları arasında zor ekonomik koşullara rağmen sanatı bir lüks olarak görmemiş, yaşamın bir parçası olarak görmüş, bunun bilinciyle hareket etmiştir. Sanat ve kültür gelişimini devletin öncelikli görevi sayılmıştır. Bir yandan ekonomi devrimiyle maddi kültürde geri kalmışlık ortadan kaldırılmaya çalışılıyor, diğer yandan da manevi kültürdeki boşluklar doldurulmaya çalışılıyordu. Devletin kaynaklarının sınırlı olmasına rağmen sanatsal etkinlikler için çeşitli bütçeler ayrılmıştır.³⁸⁶

Atatürk sanatın geliştirilmesini birçok nedenden dolayı istemekteydi. O'na göre *“Fikirler ve devrimler ancak sanat yoluyla yayılırdı.”*³⁸⁷ Bunu şu sözleriyle de desteklemektedir; *“Güzel sanatlarda başarı, bütün devrimlerin başarıldığının en kesin*

³⁸³ Oluş Arık, “Güzel Sanatlar”, *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara 1990, s. 137

³⁸⁴ Saim Sakaoğlu, “Atatürk'ün Türk Sanatına Verdiği Değer”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 44, 2000, s. 9

³⁸⁵ Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, s.519

³⁸⁶ Fethiye Erbay, *a.g.e.*, s. 67

³⁸⁷ Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s. 263

kanıtıdır. Bunda başarılı olamayan milletlere ne yazıktır! Onlar bu başarılarına rağmen uygarlık alanında yüksek insanlık sıfatıyla tanınmaktan daima yoksun kalacaklardır.”³⁸⁸

Atatürk’ün kültür ve sanat politikası, gelecekte yapılacak çalışmaların da temelini oluşturmaktadır. Atatürk’ün kültür ve sanat politikasının temelinde, *ulusal ve evrensel bütünlük kavramını yerleştirme, uluslararası imajı olumlu yönde yükseltmek, halka açılma, sanat alanlarında farklı uygulama serbestliği tanıma, özgürlük arayışlarını teşvik etmek, kültürel ve sanatsal değerleri koruma bilinci oluşturmak, insan kalitesini artırmak, sanatı tanıtım ve iletişim aracı olarak kullanma, geleceğe yönelik kendini yenileme, sanatın kurumsal sürekliliğini sağlama*³⁸⁹ amaçlarının gerçekleşmesi yatmaktadır.

Toplumsal ilişkileri dağınık, birbirinden kopuk ülkelerde ulusal bütünlükten söz edilemez. Bu bütünleşmeyi sağlamak için sanat ve eğitim gibi düzensel arayışlar ortaya konmak zorundadır. Cumhuriyet’in kurulduğu ilk yıllarda devletin sanat ve kültür adamlarını koruyarak, halkevleri çatısında bütün sanat kollarının halkla bütünleşmesini sağlamıştır. Atatürk ulusal kültürün nesilden nesile aktarılıp daha da zenginleşmesini istemektedir. O’na göre zenginleşen kültür uluslararası başarı sağlayacaktır; *“İnsan olgunlaşmak için bazı şeylere muhtaçtır. Bir millet ki resim yapmaz, bir millet ki heykel yapmaz, bir millet ki tekniğin gerektirdiği şeyleri yapmaz; itiraf etmeli ki o milletin ilerleme yolunda yeri yoktur. Halbuki bizim milletimiz, gerçek özellikleriyle uygar ve ileri olmaya layıktır ve olacaktır.”³⁹⁰*

Atatürk’ün çalışmalarına katılan ve onun fikirlerini bizlere ulaştıran Afet İnan, Atatürk’ün kültür konusundaki çalışmalarını şöyle ifade etmektedir; *“Atatürk bir fikir adamı olarak kültürün nazari tarifi üzerinde durmuş ve her vesile ile resmi nutuklarında, memleket içindeki halkla temaslarında kültürde yeni metodların tatbiki ile ilerlemeyi daima telkin etmiştir. Diğer taraftan kültür hareketlerinin verimli ve semereli olabilmesi için de cezri tedbirler alınması lazım geldiğinde inkılâpçı metodlarla başarılı sağlanabileceğine inanmıştır. Milletçe muasır medeniyete ulaşabilmesi için, geri kalmış müesseseleri ve engelleyen unsurları ortadan kaldırmak, manevi kuvvetin kaynaklarını milli tarihin medeniyet müesseselerine dayatmak ve çağdaş ilim ve teknik bilgilerle mücehhez fertlerin kültür hayatına*

³⁸⁸ A.g.e, s. 264

³⁸⁹ Fethiye Erbay, a.g.e., s. 184

³⁹⁰ Utkan Kocatürk, a.g.e., 263

getirecekleri yenilikler içinde bulunmak gerektiğine Atatürk bizi inandırmıştır. Bir milletin aydın zümresi fikir hayatının geliştirilmesini sağlar. Fakat yine tarihte görülmüştür ki, milletlere ileri yönde hız veren önderlerin belirli istikâmetlere yol göstermesi her bakımdan önemli olmuştur. Derhal şunu belirtmek isterim ki, Atatürk bütün inkılâpları senelerce evvel okuduğu kitaplardan, halk ile yakın temaslarından edindiği fikirlere dayanarak evvelâ kendi kafasında şekillendirmiştir.”³⁹¹

Atatürk kültürü bir bütün olarak tanımlamış, bütün öğelerine ayrı ayrı özen göstermiştir. Kültür değişimi yapılan devrimler içerisinde en zor olanıdır. Çünkü topluma yerleşmesi uzun zaman almaktadır. Atatürk’e göre çağdaşlaşmak kültür öğelerinin kendisini yenilemesiyle başlamaktadır. Kültür öğeleri kendini yenilerken “milli”lik vasfını asla yitirmemek zorundadır. Bununla birlikte milli kültür çağdaş uygarlık düzeyinin üzerine çıkacak ve uluslararası alanda kendini gösterecektir. Uygarlık yolunda başarılı olmak milli kültür vasıflarının korunması ve yükseltilmesiyle mümkündür. Kültür devrimlerinin kısa sürede başarıya ulaşması, Atatürk bir lider ve aynı zamanda bir fikir adamı olarak toplumunu iyi analiz ettiğinin göstergesidir. Toplumun ihtiyaçlarına göre yenilikler yaparak zamanı ve fırsatları en iyi şekilde kullanmış ve kültür devrimcisi olarak tarihe geçmiştir.

³⁹¹ Afet İnan, *Atatürk’ün Önderliğinde Kültür Devrimi*, Kalkınma için Bölgesel İşbirliği Semineri Tebliğleri , Ankara 1972, s. 5

4. ATATÜRK VE EĞİTİM

III. Selim döneminden itibaren yenileşme hareketleriyle birlikte, eğitim sistemi de toplumun gereksinimlerine göre şekillendirilmeye çalışılmış, Cumhuriyet döneminde de bunun çalışmaları hızlandırılmıştır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, eğitim konusunda uzman ya da bu konuda sistemli fikirler ortaya koyan bir bilim adamı değildi. Fakat, geri kalmış bir toplumun gereksinimlerini bilen ve uygar bir toplum olabilmek için ilk başta gerekli olanın “eğitim” olduğunu farkındaydı. Atatürk, bu meseleye bir “düşünür” gibi eğilmiş,³⁹² bütün yönleriyle analiz etmiş ve “ulusal eğitim”in amaç ve ilkelerini ortaya koymuştur. Mesleği olmayan bir alanda yapmış olduğu çalışmalar ve bunun sonucunda başarı elde etmesinde, onun yetişmesinde aldığı temel bilgilerin, üstün zekası ve çalışma azminin katkıları büyüktür.

Atatürk, yetişme yıllarında ülkesini kalkındırmak için “eğitimin gerekliliğini” konusunda fikirlerini açıkça söylemiştir. Mondros Ateşkes Antlaşması günlerinde, İstanbul’da *Minber* gazetesinde yayınlanan bir demecinde aynen şunları yazmıştır:

“ (...) ben en iyi siyasetin, her türlü anlamıyla en çok güçlü olmakta bulunduğunu kabul ederim. En çok güçlü olmak deyiminden anladığım, yalnız silah gücü olduğunu sanmayınız. Tersine bu bence güç toplamını oluşturan etkinliklerinin sonucusudur. Bence çok güçlü olmak, bilim bakımından, teknik bakımından ve ahlak bakımından güçlü olmaktır. Çünkü bu saydığım değerlerden yoksun bir ulusun bütün bireylerinin en son silahlarla donatıldığını tasarlasak bile, güçlü olduğunu kabul etmek doğru olmaz.(...)”³⁹³

Her zaman Türk milletini bulunduğu cehaletten , eğitimsizlikten kurtarmak inancını sık sık belirten Atatürk, Sivas günlerinde Amerikalı gazeteci Mr.Brown’a şöyle der: “*Türk halkı iyi bir eğitim görmeli ve iyi bir hükümete sahip olmalıdır. Eğitim okul demektir. Türk köylüsünün pek azı okur yazardır. Ama bu köylüler yeniliklere isteklidir, çocuklarının iyi bir eğitim almasını ve Müslümanlığın değerleri ile donatılmasını ister.*”³⁹⁴

Yine o zafer günlerinde Türk ve yabancı gazetecilerin, “*İşte memleketi kurtardınız. Şimdi ne yapmak istersiniz?*” sorusuna cevabı çok açıktır; “*Maarif Vekili olmak ve milli irfanı*

³⁹² Şerafettin Yamaner, *Atatürkçü Düşüncede Ulusal Eğitim*, İstanbul 1998, s. 58

³⁹³ Erol Kaya, *Mustafa Kemal’in İlk Gazetesi Minber*, Ankara 2007, s. 333

³⁹⁴ Howard E. Wilson, İlhan Başgöz, *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Ankara 1968, s. 235

*yükseltmeğe çalışmak en büyük emelimdir.*³⁹⁵ Atatürk'ün yıllarca istediği temel arzu ve esas fikir budur. Bu mücadelesinde de halkımızın yeteneklerine güvenmektedir ve bunu şu cümlelerle ifade etmektedir: “...*Ben ulusun, vicdan ve geleceğinde sezdiğim büyük gelişme yeteneğini, bir ulusal sır gibi vicdanımda taşıyarak yavaş yavaş bütün toplumumuza uygulatmak zorundayım.*”³⁹⁶

Atatürk'ün söylediklerini değerlendirdiğimizde yalnızca gözleyen ve eleştiren bir kimse olmamıştır, aynı zamanda bir eylem adamı olmuştur. Devrim yapanın görevi; sadece toplum düzenini sadece gözlemek ve eleştirmek değildir.³⁹⁷ Bütün bu gözlemlerini değerlendirmek ve eyleme dökmektir. Atatürk, kendi döneminin tespitlerini yapmış, ilerisi içinde zamanı geldikçe düşüncelerini eyleme dökmüştür.

Cumhuriyet dönemi öncesi dönem incelediğinde, laik düşüncenin temelleri atılmış, çağdaş eğitimin uygulanması için çabalar gösterilmiş ve bir anlamda Cumhuriyet dönemi eğitim sisteminin altyapısı hazırlanmıştır. Fakat, eğitim ve öğretim faaliyetleri genellikle İstanbul merkezli olmuştur. Okullarda çoğunlukla İstanbul'da kurulmuştur. Kurtuluş Savaşı yıllarında Osmanlı aydınları Anadolu'ya geçtiklerinde buraya ne kadar yabancı olduklarını fark etmişlerdir. Tokat milletvekili Mustafa Bey “*Benim livamın nüfusu yüz binden fazladır. Burada aydın olarak iki kişi bile yoktur. Neden okulların tümünü İstanbul'a, Bursa'ya yaptılar da bizi eğitimden yoksun bıraktılar*”³⁹⁸ diyerek bu gerçeği dile getirmişlerdir. Mustafa Kemal, Milli Mücadele'nin başlarında (24-25 Ekim 1919) Amasya'da Tasvir-i Efkâr muhabiri Ruşen Eşref ile yaptığı mülakatta şöyle diyordu: “*(...) Bizim aydınlarımız neden Anadolu'ya gelip uğraşmazlar? Neden militle doğrudan temasta bulunmazlar? Ülkeyi gezmeli, milleti tanımalı. Eksikliğini görmeli ve göstermeli. Milleti sevmek böyle olur. Yoksa sözle sevgi yarar sağlamaz.*”³⁹⁹

Yenileşme hareketleri sonrasında bu dönemin eseri olarak Osmanlı toplum yapısını derinden etkileyen mektep-medrese ikiliği ortaya çıkmıştı. Önce kurumlarda görülen bu ikilik, daha sonra memlekette farklı düşüncelere sahip insanların yetişmesine neden olacaktı.

³⁹⁵ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s. 366

³⁹⁶ Atatürk, *Söylev*, Ankara 1978, I, s. 11

³⁹⁷ Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. III, 239

³⁹⁸ *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri*, Ankara 1946, I, s. 185

³⁹⁹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s. 24

Ziya Gökalp; Osmanlı eğitim sisteminin, medreseler, yabancı okullar, Tanzimat mektepleri olmak üzere üçe ayrıldığını belirttikten sonra, medrese ve mekteplerin iyi vatandaş yetiştirememesinin nedenini de diğer ulusların eğitim sistemlerinin ulusal bir özde bulunmasına rağmen bizim eğitimimizin kozmopolit bir durumda olmasına bağlamaktaydı. Öğretim kurumlarının birleştirilmesi ve bir ulusal eğitim sisteminin uygulanması gerektiğini de şu şekilde açıklamaktaydı:

“Memleketimizde, gerek medeniyet, gerek terbiye bakımından birbirine benzemeyen üç tabaka vardır: Halk medreseliler, mektepliler. Bu üç sınıftan birincisi hala Uzak Doğu medeniyetinden tamamiyle ayrılmamış olduğu gibi, ikincisi de Doğu Medeniyeti'nde yaşıyor. Yalnız üçüncü sınıftır ki Batı medeniyeti'nden bazı feyizlere mazhar olabilmıştır. Demek ki milletimizin bir kısmı son çağlarda yaşamaktadır. Bir milletin böyle üç yüzlü bir hayat yaşaması 'normal' olabilir mi? Bu üç tabakanın medeniyetleri ayrı olduğu gibi, pedagojileri de ayrıdır. Üç terbiye usûlünü birleştirmedikçe hakiki bir millet olmamız mümkün müdür?”⁴⁰⁰

Gazi Mustafa Kemal, “Terbiye usûlünü birleştirmedikçe hakiki bir millet olmamız mümkün değildir” diyen Ziya Gökalp'in ve onun gibi düşünen diğer Türk Aydınlarının çoktan beri duydukları bu arzu ve gereksinimi gerçekleştiren bir lider olmuştur. Mustafa Kemal, Tevhid-i Tedrisat Kanununun kabulünden sonra bir yurt gezisinde:

“Eğitim ve Öğretimi birleştirmedikçe aynı fikirde, aynı zihniyette fertlerden kurulu bir miller yapmaya imkan aramak abesle uğraşmak olmaz mı idi? Dünya medeniyet ailesinde saygı toplayan bir yerin sahibi olmaya layık Türk Milleti, evlatlarına vereceği eğitimi mektep ve medrese, adında birbirinden büsbütün başka iki çeşit kuruluşa bölmeye katlanabilir miydi?” diyerek eğitim ve öğretim birliğine verdiği önemi vurgulamakta idi.⁴⁰¹

Saruhan Mebusu daha sonra Maarif Nazırı olan Vasıf Çınar ve elli arkadaşının meclise verdiği önergede de bu konu sunulmuş, kanun teklifi tartışmalarının ardından yasallaşarak yaşama geçirilmiştir. Önerge de; “Bir devletin irfan ve maarif-i umumiye siyasetinde milletin fikri ve hissi itibariyle vahdetini temin etmek için Tevhid-i Tedrisat en doğru, en ilmi ve en

⁴⁰⁰ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul 1976, s. 62

⁴⁰¹ Selami Kılıç, *Türk Devrimi ve Fikir Temelleri*. İstanbul 2005, s. 121

asri ve her yerde fevaid ve muhassenatı görülmüş umdedir. 1255 Gülhane Hatt-ı Hümayun'dan sonra açılan Tanzimat-ı Hayriye devrinde Münderise-i Osmaniye Tevhid-i Tedrisat'a başlamak istemişse de buna muvaffak olamamış ve bilakis bu hususta ikilik vücuda gelmiştir. Bu ikilik, vahdet-i terbiye ve tedris nokta-i nazarından bir çok muzır neticeler tevhit etti. İki türlü terbiye bir memlekette iki türlü insan yetiştirir. Bu ise vahdet-i his ve fikir ve tesanüt gayelerini külliyyen muhâldir.(...)” şeklindeki ifadelerle eğitim ve öğretimin birliği üzerine vurgular yapılmıştır.⁴⁰² Bu kanunun kabulünden sonra Vasıf Çınar tüm medreselerin kapatılması emrini verdi. Bu emir 600 yıllık geleneksel eğitim sisteminin sonu oldu.

Yenileşme sürecine giren eğitim sistemini, toplumun özellik ve gereksinimleriyle uyumlu duruma getirmek ve tüm eksikliklerini gidermek gerekiyordu. Öncelikle Türk dilinde ve alfabesinde köklü değişim yapılması gerekiyordu. Dilde sadeleştirme eğilimi Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler'de iyice gelişmiş, Cumhuriyet döneminde son aşamaya gelmesi için gerekli zemin oluşmuştu. Aydınla halk arasındaki iletişim kopuklukları, yönetenle yönetilenlerin aynı dili kullanmasını sağlama isteği, aslında neden dil-harf devrimine girişildiğini de açıklamaktadır. Bu uçurumun kapanması, diğer devrimlerin de halka benimsetilmesi açısından önemlidir.⁴⁰³

Atatürk daha o zamandan, sonraki yıllarda yapılan araştırmalarla kanıtlanan gerçeği kavramıştı: “İnsanların konuşma ve yazma dili düşüncesini biçimlerini etkiler.”⁴⁰⁴ Eğitim devrimini gerçekleştirebilmek ve okuryazarlık oranını artırabilmek için önce harf devrimi⁴⁰⁵ yapmak, sonra da dili sadeleştirmek gerekiyordu. Atatürk; “Zengin ve ahenkli dilimiz şimdi yeni Türk harfleriyle kendini gösterebilecektir. Yüzyıllardan beri kafalarımızı bir demir mengene içine sıkıştırmış olan bu anlaşılmasız işaretlerden kurtulmamız şarttır.”⁴⁰⁶ diyerek yaptığı konuşmada bunun önemini açıkça belirtmişti.

Harf Devriminden sonra, okur-yazar oranını yükseltmek amacıyla Millet Mektepleri açıldı, bir yandan da ilköğretimi yaygınlaştırma çalışmaları başladı. 1927 yılında Türkiye’de okuma bilmeyenlerin oranı yüzde 91,1’di. Millet mektepleri ilk dört yıl içinde okuma

⁴⁰² Tülay Alim Baran, *Vasıf Çınar ve İzmir’e Doğru Gazetesi Yazıları*. İstanbul 2001, s. 19-20

⁴⁰³ Orhan Koloğlu, *Cumhuriyet’in İlk Onbeş Yılı*, İstanbul 2002, s. 269-270

⁴⁰⁴ Garret War Sheldon, *Atatürk ve Jefferson Siyasi Felsefeleri*, İstanbul 2005, s. 116

⁴⁰⁵ 1 Kasım 1928 günü açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne sunulan Türk Harflerin kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun Tasarısı aynı gün görüşülerek kabul edildi. 1 Aralık 1928’den itibaren gazeteler bütün yazılarını yeni Türk harfleriyle basmaya başladı ve 1 Ocak 1929’dan sonra hiçbir yazı Arap harfleriyle basılmadı. Ayrıntılı bilgi için, İsa Öztürk, *Harf Devrimi ve Sonuçları*, İstanbul 2004.

⁴⁰⁶ Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri*, s. 733

yazmanın yaygınlaşmasında büyük rol oynadı. Dört yılın sonunda mevcut 1.2 milyon okur-yazar sayısına 1.4 milyon okur yazar daha eklendi. Böylece, okuma yazma bilenlerin oranı kısa sürede artırılmış oldu.⁴⁰⁷ Bununla birlikte, çağdaş eğitimi topluma kazandırmak için, en büyük engel ortadan kalkmış oldu.

Atatürk'ün eğitimle ilgili fikirlerine geçmeden önce, öncelikle bu konuyla ilgili sosyolojik nitelikteki bilgisini tamamlayan yapıtları ve bilim adamlarını tanımak gerekir. Eğitim ve toplum ilişkilerinde birkaç önemli yaklaşımdan söz etmek mümkündür. 1888 yılında W. Ditley tarafından ortaya atılan bir yaklaşıma göre, eğitimin hedefleri toplumun hedefleri ile aynıdır. Bu yaklaşım "*Eğitim toplumun bir fonksiyonudur*" şeklinde formüle edilmiştir. Ditley'e göre; "*Eğitim, toplumun belirlediği değerlerin, politik yapının istediği mevcut toplumsal düzeni aynen devam ettirmeyi sağlayacak bireyler yetiştirmeyi amaç edinen bir sistemdir.*" E. Durkheim'de eğitimi toplumun bir fonksiyonu olarak görüp bu yaklaşımı desteklemiştir. Ona göre; eğitim topluma bağlı değişkenlerden birisidir. Bu görüşe göre, insan tamamen toplum tarafında şekillendirilmektedir.⁴⁰⁸ Atatürk sosyolog Durkheim'i Ziya Gökalp'ten öğrenmiş ve kitaplarını okumuştur. Durkheim'in Toplumsal İş bölümü ve Ahlâk kitapları Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkçe'ye çevrilerek Milli Eğitim Bakanlığınca yayınlanmıştır. Ayrıca Atatürk Durkheim'in bazı kitaplarını, İstanbul Üniversitesinden getirterek okumuştur.⁴⁰⁹

Ditley'in görüşlerine tamamen zıt bir yaklaşım olarak ortaya çıkan, görüş ise; "*Eğitimin toplumdaki bağımsız bir değişken olduğunu ve toplumun eğitim tarafından şekillendirilip değiştirilmekte olduğunu.*" Bu görüşün ilk savunucularından biri J.G. Fichte'dir. Ona göre, "*Toplum eğitimin bir fonksiyonudur.*" J. Dewey'de 1899'da yayımladığı "*Eğitim ve Toplum*" adlı eserinde eğitim sistemini toplumsal değişimin bir aracı olarak görmüştür.⁴¹⁰ Pragmatizm (deneycilik) akımı, John Dewey'in deneyci düşünce sistemi üzerine kurulmuştur. Onun sistemi genelde *instrumentalizm* (araççılık) olarak adlandırılır. Pragmatizme göre dünya, sürekli değişmektedir. Değerler ve ahlâki ilkeler, görecelidir; zaman, toplum ve kültürlere göre değişir. *Eğitim, değişen çevre ve koşullara bağlı olarak insanı*

⁴⁰⁷ İsa Öztürk, a.g.e., s. 48-49

⁴⁰⁸ Vural Hoşgörür, "Eğitimin Toplumsal Temelleri" *Eğitim Bilimine Giriş*, (ed. Özcan Demirel-Zeki Kaya), Ankara 2006, s. 123

⁴⁰⁹ Şerafettin Turan, a.g.e., s. 21

⁴¹⁰ Vural Hoşgörür, a.g.m., s. 123

*sürekli yeniden yetiştirme işidir.*⁴¹¹ 1923'te basılmış tanınmış eğitimci Mustafa Rahmi Bey'in yazdığı "Gazi Paşa Hazretleri'nin Maarif Umdesi (ilkesi) ve Asrî Terbiye ve Maarif adlı eserinde, Atatürk döneminin Milli Eğitim çalışmalarını detaylarıyla görmek mümkündür. Atatürk'ün Maarif Misakı'nda bahsettiği ilk ilkelere bakıldığında Dewey'den esinlendiği görülmektedir.⁴¹² Cumhuriyet'in ilanından sonra John Dewey Türkiye'ye davet edilmiş, eğitim sisteminin yeniden yapılanması için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. John Dewey'le birlikte Türk eğitim sistemine pragmatist eğitim anlayışı girmiştir. Dewey, gerçekçi planların yapılması ve ülkenin kendine özgü yönlerini geliştirmesinin yerinde olmasının gerektiğini vurgulamış, eğitimsel uygulamaların araştırmalara dayanması gerektiğini belirtmiştir. Köylerde ilk ve orta okulların yoğunlaştırılmasını istemiş, köye yönelik okulların kurulmasını önermiştir.⁴¹³

J.J. Rousseau da bir eğitim teorisi geliştirmiştir. Ona göre; *"Eğitim toplumun dini felsefi, ahlaki ve politik sistemlerinin ferde kabul ettirilmesi olmamalıdır."*⁴¹⁴ Rousseau'ya göre toplumsal yaşam, halkla yönetenler arasında yapılan anlaşmaya dayanmalıdır. İktidar da ulus da halkın iradesine uymak zorundadırlar. Anlaşmayı bozan iktidarlara karşı halkın direniş hakkı vardır. Atatürk'ün *"Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir."* sözlerinin kaynağı buradadır.⁴¹⁵ 1 Aralık 1921'de Bakanlar Kurulunun görev ve yetkisini belirten yasa önerisi nedeniyle Mustafa Kemal kürsüde şöyle der, *"Efendiler, meşrutî kuramı bulan en eski filozofların bu kuramları ileri sürmek için çalıştıkları esasları inceledim, bunlara nüfuz ettim Jean Jacques Rousseau 'yu baştan nihayete kadar okuyunuz. Ben okudum."*⁴¹⁶

Mustafa Kemal'in hayatında ayrıca iki Türk düşünürü Namık Kemal ve Ziya Gökalp'in önemli katkıları vardır. Bu düşünürlerin kitaplarını okumuş, onlardan esinlenmiştir. Özellikle Gökalp'in "Türkçülüğün Esasları" kitabında yazdığı fikirleriyle, Atatürk devrimleriyle benzerlikler bulunması, Atatürk'ün Ziya Gökalp'den etkilendiğinin göstergesidir.⁴¹⁷ Ziya Gökalp "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" kitabında eğitimle ilgili fikirlerini şöyle özetlemiştir: *"Eğitimde üç hedefimiz vardır: Türklük, İslamlık, Çağdaşlık. Bunlar, birbirine tecavüz etmeden dengeli bir şekilde yürütülmelidir. Çağdaş eğitim, madde alanında kalmaz, maneviyat alanına tecavüz ederse İslam ve Türk eğitimlerinin*

⁴¹¹ Mehmet Şişman, *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara 2007, s. 25-26

⁴¹² Burhan Göksel, "Atatürk'ün Eğitim Konusunda Görüşleri ve Misak-ı Maarif" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Ankara 1985, Cilt: I, Sayı: 3, s. 939-940

⁴¹³ İsmail Güven, *Türkiye'de Devlet ve İdeoloji*, Ankara 2000, s. 81

⁴¹⁴ Vural Hoşgörür, *a.g.m.*, s. 123

⁴¹⁵ Mahmut Tezcan, *a.g.e.*, s.5

⁴¹⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s. 281

⁴¹⁷ Ergun Sav, *Atatürk ve İki Büyük Türk Düşünürü Namık Kemal ve Ziya Gökalp*, Ankara 2001, s. 13-26

alanına girmiş olur. Aynı şekilde İslam eğitimi Türk ve çağdaş eğitim sistemlerini bozmamalıdır.”⁴¹⁸

Çağdaş toplumda eğitim; “kişinin yaşadığı toplum içerisinde değeri olan,yetenek, tutum ve diğer davranış biçimlerini geliştirdiği süreçlerin tümüdür”.⁴¹⁹ Eğitimin işlevleri; sosyalleşme, toplumun kültür birikimi ve nakli, yenilikçi ve gelişmelere açık bireyler yetiştirme, mevcut siyasal düzeni koruma,ekonomik olarak toplumu kalkındırma⁴²⁰ şeklinde özetlenebilir.Eğitimi bu tanımlamalar yoluyla değerlendirdiğimizde, yeniden bir toplumu inşa etmeye çalışan bir lider olan Atatürk’ün ortaya koymaya çalıştığı eğitim politikasıyla ilgili hedeflerin bir özetini de görmüş oluruz.

Atatürk devrimleri aynı zamanda köklü bir kültür değişmesini de ortaya çıkarmıştır. Kültür; “bir toplumun üyesi olarak,insanoğlunun öğrendiği bilgi sanat, gelenek, görenek, beceri ve alışkanlıklarını içine alan karmaşık bir bütündür.”⁴²¹Kültürün oluşturulması ve yeni nesillere aktarılması için eğitime ihtiyaç vardır. Atatürk, eski kültür öğelerinin yerine, yenilerinin alınması için kültür değişmesi başlatmıştır. Bu süreçte; değişmesi gereken kültür öğeleri, yönetim biçimi, ikili eğitim, yazı, geleneksel giysi, geleneksel kadın anlayışı, geleneksel kadın-erkek ilişkileri gibi pek çok alanı içermekte idi.⁴²² Sırasıyla, önce yönetim şekli değişmiş, ikili eğitim ortadan kalmış, kıyafet devrimi ve harf devrimi gibi devrimlerle, eski kültür öğelerinin yerine yenileri konmuştur.

Fakat, Atatürk bu kültür değişimini gerçekleştirirken, “sosyo-kültürel bütünleşme”⁴²³ olgusunu da göz ardı etmemiştir.Türk toplumunun aynı idealleri ve aynı kültürü paylaşan bir toplum olması gerektiğini de savunmuştur. Bu kültürel bütünleşme içinde eğitimi bir araç olarak görmüştür.Devrimleri yaymak ve kökleştirmek için eğitim yoluyla toplumu hazırlamaya çalışmıştır.⁴²⁴

Eğitimin ekonomik işlevi; “toplumdaki bireylere belli bir beceri kazandırarak onları üretici durumuna getirmek ve endüstri, tarım, hizmet alanlarında toplumun ihtiyacı olan

⁴¹⁸ Ziya Gökalp,*Türkleşmek,İslamlaşmak,Muasırlaşmak*,Ankara 2006, s. 45-48

⁴¹⁹ Özcan Demirel,Zeki Kaya, “Eğitimle İlgili Kavramlar” *Eğitim Bilimine Giriş*,(ed.Özcan Demirel-Zeki Kaya), Ankara 2006, s. 5

⁴²⁰ Şükrü Ada,”Toplumsal Değişme ve Yenileşme”, *a.g.e.*,s. 308

⁴²¹ A.g.m., s. 309

⁴²² Mahmut Tezcan,*a.g.e.*, s. 12

⁴²³ A.g.e., s. 12

⁴²⁴ Macit Gökberk,”Atatürk ve Uygarlık”, *Türk Dili*,sayı: 338, Ankara 1983, s. 279

*insan gücünü*⁴²⁵ yetiştirmektir. Cumhuriyet dönemine sanayileşmede önemli atılımlar eğitimde de önemli gelişmeleri sağlamıştır. Ekonominin gereksinim duyduğu kadrolar, devletçe yetiştirilmiştir. Dewey (1924), Kühne (1925), Buyse (1927) Yurt dışından gelen eğitimcilerin hemen hepsi, iktisadi kalkınma süreci ile eğitim arasındaki ilişkiye dikkati çekmişlerdir.⁴²⁶ Bireyin okur-yazar olmasının, üretimde verimliliğin kalkınmanın anahtarı olduğu varsayımından hareket edilerek eğitimin en başta gelen hedefi kitle eğitimi olmuştur. Eğitim bursları, Millet Mektepleri, Köy Enstitüleri gibi uygulamalar da bu politikanın ürünleridir. Yükseköğretim ise, daha çok seçkin birey yetiştirmeye yönelmişti. Böylelikle kısa zamanda yönetici kadro ve teknik kadronun oluşturulması amaçlanmıştır.⁴²⁷ 17 Şubat 1923 yılında İzmir’de ilk İktisat Kongresinde Atatürk; yeni bir ekonomi politikasından bahsetmiş, gençlerin ticaret, ziraat ve sanat dünyasında verimli olacak şekilde yetiştirilmesinden, bütün ilk ve orta okullara tarım dersi konmasından, yeni hükümetin programlarının iktisadi bakış açısından çıkması gerektiğini ifade etmiştir.⁴²⁸

Eğitimin, bireyi sosyalleştirme, bireyi geliştirme ve siyasal düzeni koruma görevleri de vardır. Burada üç siyasal fonksiyondan söz etmek mümkündür; *“Vatandaş yetiştirmek, seçmen yetiştirmek, lider yetiştirmek.”*⁴²⁹ Atatürk’ün hazırlamış olduğu “Vatandaş için Medeni Bilgiler” ders kitabı, onun toplumun bireylerinin yetişmesi konusunda gösterdiği çabanın en güzel örneğidir. Bu kitapta, toplumbilim, siyaset bilimi, anayasa, yönetim bilimi, önderlik sanat, ekonomi, kalkınma, kültür, bilim ve çok konuda açıklama yapmış, gerçek bilim adamlığının gerektirdiği nesnellikle konuları irdeleyerek, eleştirerek bir senteze varmıştır.⁴³⁰ Deneyimlerini hiçbir zaman katı kurallara dökmemiştir. Katı kurallara karşı oluşunu Nutuk’ta şöyle vurgulamıştır; *“ (...) izlencemiz, karşı çıkanların gördüklerine ve bildiklerine benzer bir kitap değildi; ama temel ilkeleri kapsıyordu ve uygulanabilir nitelikte idi. Biz de, uygulanmayacak düşünceleri kuramsal bir takım ayrıntıları yaldızlayarak bir kitap yazabilirdik. Öyle yapmadık Ulusun maddesel ve ruhsal yönlerinden yenilenip gelişmesi için çalışırken, iş yapmayı söze ve kurama yeğ tuttuk.(...)”*⁴³¹ Atatürk kitabında, demokrasi düzenine özgü insan ve yurttaş hak ve görevleri kavramını *“bütüncül bir anlayış”* görüp açıklamakta ve uygulamasını da aynı anlayışla beklemektedir. Bu anlayış, *“birey kişiliğinin*

⁴²⁵ Şükrü Ada, *a.g.m.*, s. 309

⁴²⁶ Howard E. Wilson, İlhan Başgöz, *a.g.e.*, s. 133-143

⁴²⁷ İsmail Güven, *a.g.e.*, s. 94

⁴²⁸ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, s. 477-478

⁴²⁹ Şükrü Ada, *a.g.m.*, s. 309

⁴³⁰ Mustafa Kemal Atatürk, *Yurttaş İçin Medeni Bilgiler*, (Özleştirme ve yorumlar: Özer Ozankaya), İstanbul 2001, s. 5-8

⁴³¹ Atatürk, *Söylev, s.II, s. 525*

*gelişimi, toplumsal dayanışma içinde çağdaş bir demokratik ulusal toplum olarak varlığını koruyup geliştirme gereğini ve uluslar arası ilişkileri dünya barışı ve insanlık ülküsü doğrultusunda kurup yürütme gereğini”*⁴³² içinde barındıran bir anlayıştır.

Atatürk’ün kurmayı planladığı “milli eğitim sistemi”; “*Sıradan vatandaşı kendi kendini demokratik olarak yönetmeye hazırlamak; zekaca en üstün olan kişileri, Türk toplumunda (ve dünya çapında) liderlik konumlarına getirmek ve sosyal ve ekonomik ilerlemeyi gerçekleştirmek amacıyla rasyonel, laik ve bilimsel konulara ağırlık veren evrensel parasız eğitim*”⁴³³ şeklinde olacaktır. Bütün bu amaçları gerçekleştirmek için, yeni bir eğitim sistemi kurulmalı ve bunun temel ilkeleri belirlenmeliydi. Atatürk’ün eğitim ve öğretim konusunda üzerinde durduğu ilkeleri çeşitli başlıklarda toplamak mümkündür. Yeni toplumun eğitim sistemi; *milli, lâik, çağdaş bilime dayalı, eşitlikçi ve işlevsel* olacaktır.

Atatürk’ün Türk eğitim tarihinde yer tutmasının en önemli sebeplerinden biri , eğitimimize ilişkin gözlem ve teşhislerde bulunmuş, eğitimimizin temel hatalarını görmüş ve milletimize göstermiş olmasıdır. Kurtuluş Savaşının en bunalımlı günlerinde 16 Temmuz 1921’de Ankara’da topladığı Maarif Kongresinde yaptığı açılış konuşmasında ; Çağdaş Türkiye’nin yaratılmasında etkili olacak eğitim sisteminin temel niteliklerini sıralamıştır. Çünkü O, geri kalmışlığın “*şimdiye kadar sürüp gelen eğitim yanlışlarından*” kaynaklandığına inanıyordu. Yeni toplumun eğitim sistemi bu yanlışlardan arınmış ,milli karakterimiz ve tarihimizle uyumlu olmalıydı: “*Bugüne kadar izlenen eğitim ve öğretim yöntemlerinin milletimizin gerileme tarihinde en önemli etken olduğu kanaatindeyim. Onun için, bir milli eğitim programından bahsederken eski devrin hurafelerinden, toplumsal yapımızla hiç de ilgisi olmayan yabancı fikirlerden, doğudan ve batıdan gelebilen tüm etkilerden tamamen uzak, milli özelliklerimizle ve tarihimizle bağdaşabilen bir kültür kastediyorum*”⁴³⁴

Atatürk her daim gençlerin kendi milli değerleriyle yetişmesini gerektiğini savunmuştur. Bunun için eğitim dili, yöntemi ve eğitim araçlarının tamamen millileştirilmesini istemiştir. Çağdaş eğitim modelinin geliştirilmesinin önemini vurgulamış, geleneksel eğitim modellerinin terk edilmesi ve bunun yanı sıra uygulanacak modelin yabancı fikirlerden uzak

⁴³² Mustafa Kemal Atatürk, *Yurttaş İçin Medeni Bilgiler*, a.g.e, s. 9

⁴³³ Garret War Sheldon, a.g.e. s. 115

⁴³⁴ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, s. 231-233

sadece bizim milli değerlerimizle örtüşmesini istemiştir. Atatürk bu düşüncelerini; “Eğitimdir ki bir milleti özgür, bağımsız, şanlı, yüksek bir toplum halinde yaşatır veya bir milleti kölelik ve yoksulluğa terk eder. Eğitim kelimesi yalnız olarak kullanıldığı zaman herkes kendince istediği bir anlama geçer. (.....)Yeryüzünde üç yüz milyonu geçen İslam vardır. Bunlar ana,baba,hoca eğitimiyle, eğitim ve ahlâk almaktadırlar. Fakat acınarak söylüyorum, gerçek olay şudur ki, bütün bu milyonlarca insan kitleleri şunun veya bunun tutsaklık ve horgörü zincirleri altındadır. Aldıkları manevi eğitim ve ahlak onlara bu tutsaklık zincirlerini kırabilecek insanlık niteliği verememiştir, veremiyor. Çünkü eğitimlerinin hedefi milli değildir.(...)milli eğitim esas olduktan sonra onun dilini, yöntemini, araçlarını da milli yapmak zorunluğu tartışmadan uzaktır. Milli eğitim ile geliştirmek ve yükseltmek istenen genç beyinleri, bir taraftan da paslandırıcı, uyuşturucu, hayali fazlalıklarla doldurmaktan dikkatle kaçınmak gerekir.”⁴³⁵

Eğitim sisteminin tümünü,araçlarını ve süreçlerini en fazla etkileyen lâiklik ilkesidir. Atatürk lâiklik ilkesini geniş kapsamlı olarak ele almış, onun siyasal, toplumsal ve kültürel programlarında da lâikliğe yer vermiştir. Ona göre lâiklik ; “eğitimin dinsel otoritelerin etkisinden kurtarılarak devletin denetime alınmasını ifade ettiği gibi, eğitim ve öğretimin amaçlarının, içeriğinin dünyevi gerçeklere uygun olarak yeniden düzenlenmesi”⁴³⁶ anlamını da taşır. Atatürk 27 Ekim 1922’de lâik öğretimin gereklerini şu şekilde açıklıyordu; “Bir milletin gerçek kurtuluşu başarıya ulaşmakla mümkün olur. Bu başarı için de hepimizin tek can tek fikir olarak esaslı bir program üzerinde çalışmamız gerekir. Bence bu programın temel iki noktası; Toplumsal yaşamın gereklerini karşılaması ve çağın gereklerine uygun olmasıdır.”⁴³⁷ Atatürk çağdaş uygarlık yaratmak için, eğitimi, dinsel etkilerden arındırıp, pozitif bilim temellerine dayanan lâik bir sisteme oturtmak istemiştir.Eğitimin lâikleşmesi, çağdaş gelişmelere ayak uydurabilecek yeni kuşağın yetişmesine olanak sağlayacaktır. Baskılardan kurtulan eğitim ve bilim kurumları, toplumun eksikliklerini görüp gerekli düzenlemeleri yapmasını ve yeni koşullara zamanında ayak uydurmasını kolaylaştıracaktır. Lâik eğitim, aynı zamanda toplumsal barışın ve ulusal birliğin kurulması açısından önemlidir. Çünkü, lâik eğitim kurumları farklı inançtan olan yurttaşlara ayırım yapılmaksızın, herkese eşit saygı göstermekle yükümlüdür.⁴³⁸

⁴³⁵ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, s. 630

⁴³⁶ Mahmut Tezcan,a.g.e., s. 20

⁴³⁷ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, s. 388

⁴³⁸ Özer Ozankaya, Cumhuriyet Çınarı, İstanbul 2003, s. 364

Atatürk'te temel kural ve amaç, çağdaş olmaktır. Bunun da yolu bilim ve teknikten geçer: *“Dünyada her şey için, uygarlık için, hayat için, başarı için en gerçek yol gösterici bilimdir, tekniktir. Bilimin ve fennin dışında yol gösterici aramak aymazlık, bilgisizlik, doğru yoldan çıkmışlıktır.”*⁴³⁹ Atatürk bilimin insan yaşamındaki önemli yerini Özgürlük Savaşımızın sona ermesi sıralarından başlayarak hemen her vesile ile tekrarlamış, vurgulamıştır. 27 Ekim 1922'de Bursa'da yaptığı bir konuşmada, Atatürk, şöyle demiştir: *“Yurdumuzun en bayındır, en göz alıcı, en güzel yerlerini üç buçuk yıl kirli ayaklarıyla çiğneyen düşmanı mağlup eden zaferin sırrı nedir? Orduların sevk ve idaresinde bilim ve fen ilkelerinin kılavuz edinilmesindedir. Milletimizin siyasi ve içtimai hayatı ile ulusumuzun düşünümsel eğitiminde de yol göstericimiz bilim ve fen olacaktır. Türk milleti, Türk sanatı, Türk ekonomisi, Türk şiiri ile edebiyatı okul sayesinde ve okulun vereceği bilim ve fen sayesinde bütün olağanüstü incelikleri ve güzellikleriyle oluşup gelişecektir.”*⁴⁴⁰

İktisadi gelişme ve kalkınma düzeyi ülkenin sahip olduğu ve kullanabildiği bilimsel teknik gelişme ile ilgilidir. Teknik gelişmelerin kaynağı bilimsel gelişmelerdir. Bilimsel gelişmenin teknik gelişmeyi oluşturduktan sonra iktisadi gelişme ve kalkınmanın ortaya çıkabileceği görüşü pek çok iktisatçı tarafından da kabul edilen bir görüştür.⁴⁴¹ Atatürk için, çağın gerisinde kalmış ülkeyi kalkındırmak ve çağdaş ülkeler arasında layık olduğu yere getirmek ilk hedefti. Bunun için başvuracağı yol bilim ve teknoloji idi. 17 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi'ni açış konuşmasında: *“Evlatlarımıza öyle bir ilim ve irfan vermeliyiz ki ticaret alanında, tarımda, sanatta ve bütün bunlarla ilgili faaliyetlerde verimli olsunlar. Bunun için de öğretim programımız gerek ilköğretimde, gerekse, orta öğretimde verilecek bütün şeyler bu görüşe göre hazırlanmalıdır.”*⁴⁴² diyerek iktisadi kalkınmada eğitimin önemini vurgulamıştır.

Eğitimde bilimsellik, gelişen dünya şartlarına uygun hale gelmesi şartı taşımaktadır. Atatürk, bu konuya şöyle açıklık getirmektedir: *“Gözlerimizi kapatıp her şeyden soyutlanmış olarak yaşadığımızı sanamayız. Ülkemizi bir çember içine alıp dünya ile ilişkisiz yaşayamayız. Tersine ilerlemiş, uygar bir ulus olarak uygarlık alanının üstünde yaşayacağız. Bu yaşayış ancak bilgi ve teknikle olur. Bilgi ve teknik nerede ise oradan alacağız ve ulusun*

⁴³⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 627

⁴⁴⁰ A.g.e, s. 377

⁴⁴¹ Yüksel Ülken, “Atatürk'te Eğitim - Bilim ve Teknik” Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 12, Cilt IV, 1988, s.533

⁴⁴² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 477

her bir bireyinin kafasına koyacağız.Bilgi ve teknik için bağ ve koşul yoktur."⁴⁴³ Bu sözlerden açıkça görüldüğü üzere, Atatürk, bilim ve uygarlıkta gelişmelerin işbirliği ve katkılarla gerçekleşebileceğine ve bu topluluklarla yapıcı ve bilinçli işbirliği içine girilmesini gerektiğine inanıyordu.

Atatürk, gerçek bilimi her şeyden önce üniversitenin temsil ettiğini kabul etmekteydi. Bu sebeple ,üniversitelerin bilim düzeyini, Batı üniversitelerindeki gibi en yüksek düzeye ulaştırmayı hedeflemekteydi. Çünkü, Batı; 'üniversite' adını taşıyan kurumun tanımını, 'bilimsel ve düşüncel düzeyinin belirleyicisi' olarak tanımlamaktaydı.⁴⁴⁴ Bu yüzden, Atatürk Üniversite Reformu'na önem vermiş, bu konuda çok ciddi çalışmalar yapmıştır. Bu konuda; "(.) üniversite bilimsel düşünceyi yaratmakla yükümlüdür. Bunun dışında kurtuluş yolu yoktur.Bilimsel düşünce de öğrenciyi kişisel araştırmaya yöneltme yoluyla ve onların ciddi çaba göstermeleriyle olanaklıdır. Üniversitenin kurulabilmesinde her şey buna bağlıdır." demektedir.

Atatürk, Cumhuriyet döneminde kurulan üniversitelerden özellikle üç hizmet beklemekteydi: "Yaşamın her alanını demokratikleştirmek amacıyla olan Türk Devrimi'ne destek olmak, Ülke sorunları üzerine araştırmalara yönelmek ve toplumda üniversite ve bilim dünyası arasında sağlam bağların kurulması sağlanması"⁴⁴⁵

Eğitimde fırsat eşitliğini sağlamak eğitimin temel prensiplerinden biridir. Demokratik rejimlerin temel hedefi, toplumun her kesimini eğitim hizmetlerinden yararlanmasını sağlamaktır. Atatürk, Türk toplumunun, her ferdin yeteneklerini geliştirmesine imkan sağlayacak bir eğitim düzeni ile çağdaş medeniyetlerin düzeyine ulaşacağına inanıyordu. Eğitim görme, sadece bir sınıfın ya da grubun hakkı olmamalı, her birey eğitim hakkına sahip olmalıydı. "En uygar ve en zengin bir ulus olarak varlığımızı yükseltmek istiyorsak okuma-yazmanın ötesinde, yurdun büyük kalkınma ve çatısının istediği teknik elemanları yetiştirmek, memleket meselelerinin dayandığı temel düşünceleri anlayacak, anlatacak, bunları nesilden nesile aktaracak insan ve kurumları yaratmak; bu önemli dayanakları en kısa zamanda temin etmek, Kültür Bakanlığı'nın üzerine aldığı büyük ve ağır yükümlülüklerdir. Memleketimizi şimdilik üç büyük kültür bölgesi halinde düşünerek batı bölgesi için, İstanbul Üniversitesi'nde

⁴⁴³ A.g.e, s. 388

⁴⁴⁴ Aydın Sayılı, "Atatürk, Bilim ve Üniveriste", *Bellekten*, Cilt LII, Sayı 204, Ankara 1988, s. 1099-1100

⁴⁴⁵ Özer Ozankaya, a.g.e, s. 379

başlanmış olan düzenleme programını daha köklü bir şekilde uygulayarak Cumhuriyet'e gerçekten modern bir üniversite kazandırmak; merkez bölgesi için, Ankara Üniversitesi'ni az zamanda kurmak gereklidir ve doğu bölgesi için Van gölü sahillerinin en güzel bir yerinde her şubeden ilk okullarıyla ve üniversitesiyle modern bir kültür şehri yaratmak yolunda şimdiden girişimde bulunulmalıdır."⁴⁴⁶ Atatürk' göre tüm yurttaki eşit şartlarda eğitim verme imkanlarına kavuşturuldukça eğitimde fırsat eşitliği sağlanmış olacaktır. Kalkınmanın temelinde de eğitimde sağlanan fırsat eşitliği vardır.

30 Ağustos 1925'te Atatürk Kastamonu'da yaptığı bir konuşmada, *"Bir toplum, bir millet erkek ve kadın denilen iki cinsten oluşur. Mümkün müdür ki bir toplumun yarısı zincirlerle bağlı kaldıkça diğer kısmı göklere yükselebilir"*⁴⁴⁷ diyerek eşitliğin, karma eğitimin Türk eğitim sisteminin temel ilkelerinden birisi olması gerektiğini ve kadını eğitmeyen bir toplumun ilerlemeyeceğini açık bir dille ifade etmiştir.

Eğitim işlevsel olmalıdır. Sadece teorik olarak yapılan eğitim, beceri kazandırmaz, ezberci yapar. Bunun için teorik eğitimin yanında pratik eğitimde yapılmalıdır. Atatürk eğitimimizin mutlaka işe ve üretime dönük, uygulamaya yer veren bir eğitim olmasını istemiştir. 1 Mart 1923'te TBMM'ni açış konuşmasında: *"Eğitim ve öğretimde uygulanacak yöntemin amacı bilgiyi insan için gereksiz bir süsü, bir baskı aracı ya da medeni bir zevkten çok hayatta başarıya ulaşmayı sağlayan, uygulanabilir ve kullanılabilir bir araç haline getirmektir. Milli Eğitim Bakanlığımız bu ilkeye önem vermektedir. Uygulamaya dayanan ve yaygın bir eğitim öğretim için yurdun önemli merkezlerinde çağdaş kitaplıklar, çeşitli bitkileri ve hayvanları içine alan bahçeler, konservatuvarlar, atölyeler, müzeler, sergi salonları kurmak gerekli olduğu gibi, ilçe merkezlerine dek bütün yurdun basınevleriyle donatılması gerekmektedir."*⁴⁴⁸ diyerek uygulamalı eğitimi bir devlet politikası haline getirmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk , yeni Türkiye'nin yapısına uygun olan eğitim sisteminin önemini belirtirken, memleketimizi ve toplumumuzu gerçek hedefe, mutluluğa erdirmek için, vatani kurtaran asker ordusunun yanında ikinci bir ordunun da, milletin geleceğini yoğuran irfan(bilgi-kültür) ordusu olduğunu söylemiş, asker ordusunun kazandığı zaferin

⁴⁴⁶ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 856-857

⁴⁴⁷ A.g.e, s. 661

⁴⁴⁸ A.g.e, s. 494

kalıcı sonuçlarının ancak irfan ordusu ile mümkün olabileceğini ifade etmiştir.⁴⁴⁹ Öğretmen, eğitim hedeflerinin gerçekleştirilmesinde en önemli faktördür. Toplumun geleceğinin yaratılması, yapılacak devrimlerin halka öğretilmesi ve yerleştirilmesi için öğretmenlere ihtiyaç vardır. Atatürk yeni nesilleri öğretmenlere emanet ettiğini ve güvendiğini şu sözleriyle ifade etmiştir: “Öğretmenler! Yeni kuşağı, cumhuriyetin özverili öğretmen ve eğitimcileri, sizler yetiştireceksiniz. Ve yeni kuşak, sizin eseriniz olacaktır. Eserin değeri, sizin beceriniz ve özveriniz derecesiyle orantılı bulunacaktır. Cumhuriyet fikir, bilim, teknik ve beden yönünden kuvvetli yüksek karakterli koruyucular ister! Yeni kuşağı, bu özellik ve yetenekte yetiştirmek sizin elinizdedir.”⁴⁵⁰

Atatürk yaşamının sonuna kadar, görüşlerini çok net ortaya koymuştur. Onun için eğitim, kalkınmadaki en hayati ve en önemli faktördür. Gelişmek ve değişen dünya düzenine ayak uydurmak için eğitim şarttır. Bunu gerçekleştirebilenler uygar dünyada yerini kolaylıkla alır, yapamayanlarsa geri kalmışlığa mahkumdur. Atatürk’ün eğitimle ilgili koymuş olduğu ilkeler, sadece kendi dönemine ait değil, günümüzde de geçerliliğini koruyan ilkelerdir. Ayrıca, bütün dünya ülkelerinin, bütün eğitimcilerin, sosyologların bu ilkeleri kabul etmesi ve uygulaması dolayısıyla da evrenseldir. Bu yüzdendir ki; Birleşmiş Milletler’in kültür ve eğitim kolu olan UNESCO’nun 1981’de Atatürk’ün 100. yıldönümü tüm dünya ülkelerinde kutlama kararı alırken dayandığı gerekçe de bunun kanıtıdır⁴⁵¹:

“Atatürk, gelecek kuşaklara örnek olacak biçimde uluslar arası anlayış, işbirliği ve barış yolunda çaba göstermiş, eğitim, bilim ve kültür alanlarında olağanüstü bir devrimcidir.”

⁴⁴⁹ A.g.e, s. 554-555

⁴⁵⁰ A.g.e, s. 605

⁴⁵¹ Özer Ozankaya, a.g.e, s. 358

5. ATATÜRK VE DİN

Arapça kökenli bir kelime olan din sözlükte “*örf ve âdet, ceza ve karşılık, mükâfât, itaat, hesap, boyun eğme, hakimiyet ve galibiyet, saltanat ve mülkiyet, hüküm ve ferman, makbul ibadet, millet, şeriat*” anlamlarına gelmektedir. Din kelimesinin batı karşılığına kullanılan *religion* kelimesi de aslı latince olmakla birlikte, “*bir şeyi vazife edinmek, tekrar tekrar okumak, yapmak, insanları Tanrı’ya bağlayan bağ*” anlamlarına gelmektedir.⁴⁵²

Batılı bilginler din üzerine çeşitli tanımlamalar yapmışlardır. Romanın ünlü hâtibi Çiçeron “*Kanunlar*” adlı eserinde dini şöyle tarif eder: “*Din; insanı tanrıya bağlayan bağın adıdır.*” Ünlü filozof Kant “*Aklın Hududu İçerisindeki Din*” adlı eserinde şöyle tarif yapar: “*Din bütün vazifelerimizde ilahi emri bilip tanımamızdır.*” Dinler tarihi araştırmacısı Max Müller’ de “*Dinin Doğuşu ve Gelişmesi*” adlı eserinde dini şöyle tanımlar: “*Din ; tasavvuru olmayanın tasavvuruna, ifadesi olmayanın ifadesine çalışmaktır. Din; sonsuza yani Allah sevgisine erişmektir.*” Albert Reville, “*Dinler Tarihine Giriş*” adlı eserinde; “*Din insanın hareketlerini kendi ruhuyla gizli ruh arasındaki bağlantı duygusu doğrultusunda yönelmesidir. Bu gizli ruhun hem kendisine hem de diğer dünyalara hakim olduğunu kabul eder ve ona bağlanmaktan haz duyar*” demektedir.⁴⁵³ Emile Durkheim ise, “*Dini Hayatın İlk Şekilleri*” adlı eserinde; “*Din, kutsal varlıkla ilgili her türlü ibadet ve inançtan meydana gelen toplu sistemdir. Bu sisteme bağlanan fertler manevi bir birlik meydana getirirler.*”⁴⁵⁴

İslam bilginleri dinin tarifini, Kur’ân-ı Kerîm’ de yer alan açıklamaları ve İslam inançlarını göz önünde bulundurarak yapmışlardır. Buna göre; “*Din, akıl sahibi insanların kendi tercihleriyle bizzat hayırlı olan şeylere götüren ilâhi bir kanundur.*”⁴⁵⁵

Bütün dinleri içine alacak bir tanımlama yapmak çok zordur. Sosyal bilimler de dini kendi sitemlerine göre alırlar. Psikolojiye göre din bir üst benlik olayıdır, yaşanan tecrübelerdir. Sosyolojiye göre, toplumsal bir kurum olarak değerlendirilmektedir. Bütün bu

⁴⁵² *İlmihal*, İstanbul 1999, I, s. 1-2

⁴⁵³ Tanımlamalar için bkz. Abdullah Draz, *Din ve Allah İnancı*, İstanbul 1958, s. 40-43

⁴⁵⁴ Durkheim, *Formes Elementaries de la Vie Religieuse*, s. 65 ‘den Şerafettin Dönmez, *Atatürk’ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, İstanbul 2002, s. 165

⁴⁵⁵ *İlmihal*, s. 4

tariflerin ışığında dini “Bir topluluğun sahip olduğu inançlar, ibadetler ve ahlâki kuralların bütünü” olarak tanımlamak mümkündür.⁴⁵⁶

Mustafa Kemal Atatürk’te dini şu şekilde tanımlamaktadır: “Din gerekli bir kurumdur. Dinsiz milletlerin devamına imkan yoktur. Yalnız şurası var ki, din Allah ile kul arasındaki bağlılıktır.”⁴⁵⁷ Bununla birlikte dini bir vicdan sorunu olarak değerlendirmektedir. “Din, bir vicdan sorunudur. Herkes vicdanının emrine uymakta serbesttir, özgürdür. Biz dine saygı gösteririz. Düşünüşe ve düşünceye karşı değiliz. Biz din işlerini millet ve devlet işleriyle karıştırmamaya çalışıyor, amaca ve eyleme dayanan bağınaz hareketlerden sakınıyoruz ve buna asla meydan vermeyeceğiz.”⁴⁵⁸

Bütün bu tanımlamalara göre, dinin kaynağını iki şekilde yorumlamak mümkündür; 1. din insan yaşantısından bağımsız doğa üstü gerçektir. 2. din, toplum yaşantısı ile birlikte ortaya çıkan ve onunla birlikte gelişen bir olaydır.⁴⁵⁹

İslâm inancına göre dinin kaynağı, dini vahiy yoluyla bildiren Allah’tır. İlk insan aynı zamanda ilk peygamberdir ve kendisine bildirilen din de tevhid⁴⁶⁰ dinidir.⁴⁶¹

Bütün toplumlarda ilahi güçlere inanma eğilimi daima vardır. Dinin toplumsal fonksiyonları da göz ardı edilmemelidir. Dinin sosyo-kültürel organizasyonu içindeki önemli rolü üzerine Bacon “Din, insanlığın en önemli bağıdır.” demektedir. Türk toplumunda da dinin önemli fonksiyonları olmuştur. Tekkeler ve tarikatlar birer dini kuruluş olarak tarihte yerini almış, özellikle Osmanlılar döneminde bugünkü derneklerin fonksiyonlarına benzer görevler üstlenmişlerdir.⁴⁶²

Şerif Mardin, Türk toplumunda İslamiyet’in genel sosyolojik özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır:

- a. Toplumun genel hatlarını tamamlayıcıdır.
- b. Talimat ve yön vericidir.

⁴⁵⁶ Şerafettin Dönmez, *a.g.e.*, s. 166-167

⁴⁵⁷ Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s. 327

⁴⁵⁸ *A.g.e.*, s. 327

⁴⁵⁹ *A.g.e.*, s. 168

⁴⁶⁰ İslâmi anlayışta, kainatı tanzim eden düzenleyen, planlayan, sistematize eden, adına Allah dediğimiz yaratıcıya inanmak

⁴⁶¹ *İmihal*, s. 5

⁴⁶² Şerafettin Dönmez, *a.g.e.*, s. 168-169

- c. İdeolojik ve kültürel anlamları topluma mal edicidir.
- d. Kişinin korunmasını sağlayıcıdır.
- e. İkincil grupların⁴⁶³ yokluğunda toplumsal hareketi sağlayan fonksiyonlar görür.⁴⁶⁴

Atatürk'ün dine bakışı her zaman tartışma konusu olmuştur. Bir düşünürün fikirlerinin kökenini anlayabilmek için öncelikle çevresini ve aldığı eğitimi gözden geçirmek gerekmektedir. Mustafa Kemal, devrinin din kültürüne oldukça bağlı mütedeyyin bir annesinin babadan dünyaya gelmiş birisidir. İlk dini bilgilerini özellikle annesinden almış ve onun tarafından yetiştirilmiştir. İlk öğrenimi gördüğü Şemsi Efendi Mektebi ve daha sonra devam ettiği Selanik Mülkiye İdadisi devrinin şartları içinde ciddi dini bilgiler veren öğretim kuruluşları idi. Daha sonra devam ettiği Selanik Askeri Rüştiyesi ve Manastır Askeri İdadisi de programlarında aynı ciddiyet ve seviyede din kültürü eğitimi veren okullardı. Atatürk'ün ancak din kültürü alanında çalışan uzmanların takip ettiği eserler olan Caetan'nin İslam Tarihi, Corci Zeydan'nın Medeniyet-i İslamiye Tarihi gibi eserleri incelemesi din kültürünün seviyesini görmek ve göstermek için bile yeterlidir. Bu konudaki bilgisini daha sonra Liseler için yazdırdığı Tarih kitabının "İslam Tarihi" bölümünü bizzat kendisi yazarak göstermiştir. Ayrıca Atatürk'ün Kur'an-ı Kerim'i tercüme ve tefsir edebilecek ölçüde Arapça bilgisine sahip olduğu da bilinmektedir.⁴⁶⁵ Bütün bu vasıfları Atatürk'ün din bilgisine hakim olduğunu ve bu konuya önem verdiğini göstermektedir.

Atatürk, din konusundaki edinmiş olduğu birikimleri yapmış olduğu konuşmalarda ortaya koymuştur. Atatürk'ün 7 Şubat 1923 tarihinde Balıkesir Paşa Camiinde minbere çıkarak söylediği hutbenin başlangıcı şöyledir:

"Allah birdir, şanı büyüktür. Allah'ın selâmeti, sevgisi üzerinizde olsun. Peygamberimiz efendimiz hazretleri, Allah tarafından insanlara dini gerçekleri duyurmaya memur ve elçi seçilmiştir. Bunun temel esası, hepimizce bilinmektedir ki, Yüce Kur'an'daki anlamı açık olan ayetlerdir. İnsanlara feyz ruhu vermiş olan dinimiz, son dindir. En mükemmel dindir. Çünkü dinimiz, akla, mantığa, gerçeğe tamamen uyuyor ve uygun düşüyor. Eğer akla, mantığa ve

⁴⁶³ Sosyolojide, ilişkileri resmi ve kurumsal olan büyük gruplardır.

⁴⁶⁴ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İstanbul 2007 s. 90

⁴⁶⁵ Ethem Ruhi Fırlı, "Atatürk ve Din", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Ankara 2008, s. 224

gerçeğe uymamış olsaydı, bununla diğer ilahi tabiat kanunları arasında çelişki olması gerekirdi. Çünkü evren kanunlarını (maddi ve manevi âlem kanunlarını) yapan Allah'tır"⁴⁶⁶

Atatürk, İslam dininin esaslarını Kur'an'ın ve Hz. Muhammed'in yolunu her fırsatta kabul ettiğini vurgulamaktadır. Fransız gazeteci Maurice Perno, Atatürk ile yaptığı bir röportajda Atatürk'ün dini meseleler hakkındaki görüşlerini soruyor. Atatürk verdiği cevapta şunları söylemektedir; *"Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinimize bizzat hakikate nasıl inanıyorsam buna da öyle inanıyorum. Bilince aykırı, ilerlemeye engel hiçbir şey içermiyor. Halbuki Türkiye'ye bağımsızlığı veren bu Asya milletinin içinde daha karışık yapay, bâtıl inançlardan ibaret bir din daha vardır. Fakat bu konuda yeterli bilgisi olmayanlar, bu âcizler sırası gelince, aydınlanacaklardır. Onlar ışığa yaklaşmazlarsa, kendilerini yitirmiş ve mahkum etmişler demektir, onları kurtaracağız.*"⁴⁶⁷

Atatürk, yine bu konuda *"Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi; fakat bina, yüzyıllardır ihmal edilmiş. Harçlar döküldükçe yeni harç yapıp binayı takviye etmek lüzumu hissedilmemiş. Aksine olarak birçok yabancı unsur-yorumlar, boş inançlar, binayı daha fazla hırpalamış. Bugün bu binaya dokunulamaz, tamir de edilemez. Ancak çatlaklar derinleşecek ve sağlam temeller üzerine yeni bir bina kurma lüzumu hasıl olacaktır."*⁴⁶⁸ diyerek boş inançların dinin üzerindeki olumsuz etkilerini vurgulamış ve bunların dinden arındırılması gerektiğini ifade etmektedir.

En yüksek uygarlık düzeyine ulaşmamızı isteyen Atatürk, bunun çalışmakla olacağına inanıyor ve çalışmanın dinimizin de gereği olduğunu belirtmektedir. *"Allah'ın emri çalışmaktır. İtiraf ederim ki, düşmanlarımız çok çalışıyor. Biz de onlardan daha fazla çalışmak zorundayız. Çalışmak demek, boşuna yorulmak, terlemek değildir. Zamanın gereklerine göre bilim ve teknik ve her türlü uygarlık buluşlarından en üst derecede yararlanmak zorunludur."*⁴⁶⁹ Yine başka bir açıklamasında *"Büyük dinimiz, çalışmayanın insanlıkla ilgisi olmadığını bildiriyor. Bazı kimseler zamanın yeniliklerine uymayı inançsız olmak sanıyorlar. Asıl küfür, onların bu zannıdır. Bu yanlış yorumu yapanların amacı,*

⁴⁶⁶ Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, s. 461-462

⁴⁶⁷ A.g.e., s. 580

⁴⁶⁸ Sadi Borak, *Atatürk ve Din*, İstanbul 1962, s. 36

⁴⁶⁹ Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s. 330

*İslamların inançsızlara esir olmasını istemek değil de nedir*⁴⁷⁰ diyerek yeniliklerin önünde ve İslam dininin yanlış değerlendirilmesinde en büyük engelin cahillik olduğunu söylemektedir.

Atatürk İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed'i bir devrimci ve bir askeri deha olarak görmüştür. Hz. Muhammed'le ilgili fikirlerini ifade ederken, yapılan devrimlerin nasıl kalıcı olacağına dair bir ipucu da vermektedir. *"Büyük bir devrim yaratan Muhammed'e karşı beslenen sevgi, ancak onun ortaya koyduğu fikirleri, esasları korumakla belirmesi gerekti. Peygamber ölür ölmez düşünülecek şey, onu bir an evvel toprağa vermek değil, yaratmış olduğu devrimi güven altına almaktır. Bu da, yerine evvela devrimi kavramış en yakın bir arkadaşını geçirerek baş gösterecek tehlikeleri önlemekle olurdu. Devrimi kavramış ona bütün varlığıyla bağlanmış böyle bir halef seçtikten sonradır ki onun gömülmesi düşünebilirdi. O zaman, beş on akraba ile değil, bütün kendisine bağlananların katılımıyla ve şanına lâyık bir törenle fani cesedi ebedi istirahat yerine bırakılırdı."* Atatürk Hz. Muhammed'i cezbeye tutulmuş sönük bir derviş şeklinde gösteren bir eser hakkında : *"... bu gibi cahil adamlar, onun yüksek kişiliğini ve başarılarını asla kavrayamamışlardır. Uhud Savaş'ında en büyük komutanın yapabileceği bir planı nasıl düşünür ve uygulayabilir? Tarih, gerçekleri değiştiren bir sanat değil, belirten bir bilim olmalıdır. Bu küçük savaşta bile askeri dehası kadar siyasal görüşüyle de yükselen bir insanı, cezbeli bir derviş gibi anlatmaya yeltenen cahil serseriler, bizim tarih çalışmalarımıza katılamazlar."*⁴⁷¹ diyerek Hz. Muhammed'in bir dinin lideri olması kadar, siyaset adamı ve askeri deha olarak değerlendirilmesi gerektiğini de göstermektedir.

Atatürk dinin anlaşılması konusunda da büyük özen göstermiştir. Bu çalışmaların başında Türkçe ezan, Türkçe hutbe ve Türkçe Kur'an çalışmaları gelmektedir. Türkçeleştirme çalışmaları sayesinde dini insanların anlayacağı şekle sokmak ve çeşitli hurafelerden yanlış inanışlardan korunması hedeflenmişti.

Dr. Reşat Galip ve daha sonra Hasan Cemil (Çamber) yönetiminde 7 seçme hafız tarafından , Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin Dolmabahçe Sarayı'ndaki odasında ilk Türkçe ezanın hazırlık çalışmaları yapıldı. Bu ezan 3 Şubat 1932'de Ayasofya Camii'nde teravih namazından sonra okundu. İlk dil kongresinden sonra Vakıflar Genel Müdürü, bütün cami

⁴⁷⁰ A.g.e., s. 334

⁴⁷¹ A.g.e., s. 329

görevlilerinin amiri sıfatıyla, makamına bağlı bütün cami ve mescitlere Türkçe ezan için hazırlık yapmalarını bildirdi.⁴⁷²

Ezanın Türkçe ya da başka bir dilde okunmasında dinen bir sakınca yoktur. İmamı Azam Ebu Hanife, ezanın her müslüman ülkede kendi diliyle okunmasının caiz olduğunu ve bunun doğru bir yol olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷³

Türk milliyetçiliğinin teorisyenlerinden Ziya Gökalp , Türk camilerinin minarelerinden okunan ezanın Türkçe yapılmasını istemiştir. Ziya Gökalp '*Vatan*' şiirinde bu fikirlerini dile getirmektedir:

*“Bir ülke ki, camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar manasını namazdaki duanın;
Bir ülke ki, mektebinde Türkçe Kur'an okunur,
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın”*⁴⁷⁴

İbadetlerin Türkçeleştirilmesi Osmanlı döneminde 1800'lü yıllarda Ali Suavi tarafından da savunulmuştu. Suavi, surelerin Türkçe'ye çevrilebileceğini ve Türkçe namaz kılınabileceğini söylemekteydi. Ali Suavi'nin dayandığı kanıtlar İmam Azam'ın Kur'an'ı Arapça'dan başka dillerde okumanın caiz olduğunu kabul etmesiydi.⁴⁷⁵

Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkçe Kur'an ve ibadet uygulamaları da bu çerçevede içerisindedir. Atatürk'ün emri ile camilerde Kur'an Türkçe okunmuştur. Fakat bu, namazda değil, namazdan önce veya sonra vaaz ve nasihat mahiyetinde ve Kur'an aslı okunduktan sonra bu okunan kısmın Türkçe mealini anlatmak maksadıyla yapılmış bir uygulamadır.⁴⁷⁶

Hutbe, her İslam toplumunun kendi dilinde okuması gerekirken, Müslümanlar Arapça'yı kutsal sayıp bunu değiştirmediler. Osmanlı döneminde Cuma ve Bayram hutbeleri Arapça olarak okunuyordu. Mustafa Kemal, hutbelerin Arapça okunmasına karşıydı. 1 Mart

⁴⁷² Şerafettin Dönmez, *a.g.e.*, s. 200

⁴⁷³ Cahit Tanyol, *Atatürk ve Halkçılık*, İstanbul 1981, s. 176

⁴⁷⁴ Ziya Gökalp, *Yeni Hayat- Doğru Yol*, Ankara 1976, s. 11

⁴⁷⁵ Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 79

⁴⁷⁶ Şerafettin Dönmez, *a.g.e.*, s. 204

1922 tarihinde mecliste yaptığı bir konuşmada bu konuda şunları söylüyordu: “*Camilerin mukaddes minberleri halkın ruhi ahlakî gıdalarına en yüksek en verimli kaynaklardır. Minberden halkın anlayacağı dilde, ruh ve beyne hitap olunmakla Müslümanların vücudu canlanır, beyni temizlenir, imanı kuvvetlenir, kalbi cesaret bulur. Fakat buna karşılık, hutbe okuyanların taşınması gereken ilmi özellikler, ve dünyanın durumunu anlayıp bilmesi önemlidir.*”⁴⁷⁷

Bu konuşmadan bir yıl sonra 7 Şubat 1923 tarihinde Balıkesir Paşa Camii’nde bir Cuma hutbesi okudu. Bu hutbeden sonra , halkın kendisine sorduğu soruları cevaplamıştı. Hutbeler hakkında sorulan iki soruya karşılık verdiği cevapta şunları söylemişti: “*Hutbelerin halkın anlayamayacağı bir dilde olması ve onları da bugünkü gereklilik ve gereksinimlerimize ilişkin olmaması Halife Padişah adını taşıyan baskıcıların arkasından köle gibi gitmeye zorlamak içindi. Hutbeden maksat halkın aydınlatılması ve uyarılmasıdır, başka bir şey değildir. Yüz, iki yüz,hatta bin yıl önceki hutbeleri okumak, insanları bilgisizlik ve aymazlık içinde bırakmak demektir. Hatiplerin her halde halkın kullandığı dille konuşması zorunludur. Minberlerden yankılanacak sözlerin bilinmesi ve anlaşılması ve tekniğin, bilimin gerçeklerine uygun olması gerekir. Değerli hatiplerin siyasal durumları, toplumsal ve uygarlığa ilişkin durumları her gün izlemeleri zorunludur. Bunlar bilinmediği takdirde halka yanlış uyarılarda bulunmuş olur. Öyleyse hutbeler tümüyle Türkçe ve zamanın gereklerine uygun olmalıdır ve olacaktır.*”⁴⁷⁸

Cumhuriyet’in ilanından sonra Kur’an-ı Kerim’in Türkçe’ye tercümesi ve tefsiri konusunda da büyük faaliyet çalışmaları başlamıştır. Bunların içinde en önemlisi Atatürk’ün emriyle hazırlanmaya başlanan “*Hak Dini Kur’an Dili*” adlı eser olmuştur. Elmalı Hamdi Yazır tarafında 1924 yılında alınan Meclis kararından sonra hazırlanmaya başlanan eser 1936 yılında basıldı. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Türkiye’nin her yanına ücretsiz olarak dağıtılmıştır.⁴⁷⁹ Bu eser, günümüzde de en bilimsel tefsir olma özelliğini sürdürmektedir. Kur’an’la ilgili çalışmaların başlatılıp yürütülmesinde en büyük pay Atatürk’e aittir.

⁴⁷⁷ Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, s. 319-320

⁴⁷⁸ A.g.e., s. 463

⁴⁷⁹ Şerafettin Yamaner, *a.g.e.*, s. 211

Atatürk, din kültürünü insanlara aşılacak olan din bilginlerine de önem vermiş, özellikle medreselerin kapatılmasından sonra bir takım mutaasıp din adamlarının istismarından kurtarmak istemiştir. Bu yüzden Diyanet İşleri makamına önem vermiş ve “Cumhuriyet Hükümetimizin bir Diyanet İşleri makamı vardır. Bu makama bağlı müftü, hatip, imam gibi görevli birçok memurları bulunmaktadır. Bu vazifeli kişilerin ilim ve vazifelerinin derecesi bilinmektedir.”⁴⁸⁰ diyerek bu teşkilatla ve buradaki görevlilerle halkın dini uygulamalarına yön vermeyi öngörmüştür. Ayrıca bu kurumun dışındaki hiç kimsenin din görevlisi kılığına bürünemeyeceğini ve insanların dini duygularını istismar edemeyeceklerini de belirtmiştir. “Vazifeli olmayan bir çok insanlar da görüyorum ki, aynı kıyafeti giymekle devam etmektedirler. Bu gibiler içinde çok cahil, hatta okuması yazması olmayanlara rastladım. Özellikle bu gibi bilgisizler, bazı yerlerde halkın temsilcileri imiş gibi onların önüne düşüyorlar. Halkla doğrudan doğruya ilişki kurmaya adeta engel olma sevdasında bulunuyorlar.(...) Herhalde yetki sahibi olmayan bu kişilerin, görevli olan kimselerle aynı elbiseyi taşımalarındaki sakınca bakımından hükümetin dikkatini çekeceğim.”⁴⁸¹

Atatürk, bunun gibi din adamlarının önüne geçmek için en iyi yolun din eğitimi ve öğretiminin ciddi şekilde ele alınması gerektiğini düşünüyordu. Bu yüzden “Milletimizin, memleketimizin kültür alanları bir olmalıdır. Bütün memleket evladı, kadın-erkek aynı surette, oradan çıkmalıdır. Fakat nasıl ki her hususta yüksek meslek ve ihtisas sahiplerini yetiştirmek lazım ise, dinimizin gerçek felsefesini inceleyecek, araştırarak, bilimsel ve teknik olarak telkin kudretine sahip olacak seçkin ve gerçek din bilimi adamlarını da yetiştirecek kurumlara sahip olmalıyız.”⁴⁸² diyerek kanunsuz yapılacak dini öğretimin engellenmesinin ancak gerçek din bilgileri sayesinde olacağını vurgulamıştır.

Din ve vicdan özgürlüğü demokratik toplumlarda önem verilen konuların başında gelmektedir. Özgürlük (hürriyet) bireyin ve toplum hayatının siyasal-hukuksal dayandığı temel öğelerden birisidir. Bu kavram bir ulusun hayatındaki bütün kesimleri doğrudan doğruya ilgilendiren bir kavramdır. Özgürlüğün bugüne kadarki en kabul edilebilir tanımlaması 1789 tarihli “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi”nde yapılan tanımlamadır. “Özgürlük, başkasına zarar vermeyen her şeyi yapabilme gücüdür; bundan ötürü her insanın

⁴⁸⁰ Utkan Kocatürk, a.g.e, s. 332-333

⁴⁸¹ A.g.e, aynı yer

⁴⁸² A.g.e, aynı yer

doğal haklarının kullanılmasının, toplumun diğer üyelerine aynı haktan yararlanmayı sağlayan sınırdır; bu sınırlar ancak yasa ile belirtilebilir. Yasa yalnız toplum için zararlı hareketleri yasaklayabilir.”⁴⁸³ Hukuksal açıdan bakıldığında, hukukçular özgürlüğü felsefi ve sosyolojik tartışmalara girmeden bir “hak” olarak kabul etmiş ve böylece tanımlama sorununu çözmüşlerdir. Pek çok anayasa da özgürlükler bölümü “Temel Hak ve Hürriyetler” veya “Temel Hak ve Ödevler” şeklinde yazılmaktadır. Türk Anayasa Hukukunda özgürlük bir haktır.⁴⁸⁴ Din ve vicdan hürriyeti de özgürlükler kapsamında değerlendirilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Din ve Vicdan Hürriyeti, “Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. 14. madde⁴⁸⁵ hükümlerine aykırı olmamak kaydıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz. Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır. Kimse Devletin sosyal, ekonomik, siyasi ve hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırmak veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfus sağlamak amacıyla her ne suretle olursa olsun dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.”⁴⁸⁶ şeklinde açıklanmaktadır.

Atatürk’e göre hürriyet, “insanın düşündüğünü, dilediğini mutlak olarak yapabilmesidir. Bu tarif hürriyet kelimesinin en geniş manasıdır, insanlar bu manada hürriyete hiçbir zaman sahip olamamışlardır. Çünkü malumdur ki, insan tabiatın mahlukudur. Tabiatın kendisi dahi mutlak hür değildir; kâinatın kanunlarına tâbidir.”⁴⁸⁷ Özgürlüğün bu tanımlamalarını yaptıktan sonra vicdan özgürlüğüne de aynı bilimsellikte yaklaşmıştır; “Vicdan hürriyeti, her fert istediğini düşünmek, istediğine inanmak, kendilerine mahsus siyasi bir fikre malik olmak, mensup olduğu dinin icaplarını yapmak veya yapmamak

⁴⁸³ İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi Madde 4 ve 5. Bu bildiri, 20, 21, 23, 24 ve 26 Ağustos 1789 tarihinde halk meclisinde benimsenmiştir. Kral tarafından 5 Ekim 1789 tarihinde kabul edilmiştir. http://tr.wikisource.org/wiki/%C4%B0nsan_ve_Yurtta%C5%9F_Haklar%C4%B1_Bildirisi

⁴⁸⁴ Ahmet Mumcu, *Atatürk’ün Kültür Anlayışında Vicdan ve Din Özgürlüğünün Yeri*, Ankara 2007, s. 9-13

⁴⁸⁵ Madde 14 – Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve laik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanamaz. Anayasa hükümlerinden hiçbiri, Devlete veya kişilere, Anayasayla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasa da belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz. Bu hükümlere aykırı faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz.

⁴⁸⁶ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Ankara 2007, s. 49-50

⁴⁸⁷ Afet İnan, *Medeni Bilgiler*, s. 50

hak ve hürriyetine maliktir. Din ve vicdan özgürlüğünü, bir hoşgörü olarak yorumlamıştır. “(...) hakikati söylemek lazım gelirse diyebiliriz ki, hürriyeti hürriyet için sevenler, taassupsuzluk (hoşgörü-tolerance) kelimesinin ne demek olduğunu anlayanlar, bütün dünyada pek azdır. Her yerde umumî olarak carî olan taassuptur.” Atatürk bu değerlendirmelerini din özgürlüğüyle bağlamış daha sonra lâiklik ilkesini açıklamıştır: “(...)Din telâkkisi vicdani olduğundan, Cumhuriyet, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkisinde başlıca muvaffakiyet âmili görür.”⁴⁸⁸

Laiklik, genel olarak siyasal ve toplumsal sistemin din ve devlet ayrılığı ilkesine dayanması ve bunu savunan bir anlayış olarak tanımlanmaktadır. Laiklik kelimesi, dilimize Fransızca’dan geçmiştir. Aslı Yunanca olan *laikos* (latince : laicus) sözlüğü, din adamı niteliği taşımayan, din işleriyle uğraşmayan kişi, yani halktan olan kimse anlamına gelmektedir. Hıristiyanlıkta, din işleriyle uğraşana kilise adamlarına *Clerici*, bunun dışında kalanlara da *laici* denilmekte idi. İlk zamanlarda toplumlarda, ilim, sanat, felsefe, hukuk ve devlet dini kaynaklıydı. Zaman içinde, dini unsur bunların içinden ayrıldı. Din ve devletin birbirinden ayrılması da bu sürecin son halkası olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, Felsefe’ye göre laiklik, iman ve inanç yerine aklın egemenliğini kabul etmesidir. Siyasal alanda laiklik, siyasal iktidarın, dinsel iktidardan ayrılmasını ifade eder. Hukuki anlamı da, soyut olarak devlet ile dinin birbirine karışmamasıdır.⁴⁸⁹

Laisizm, laikleşme ve laiklik, bu üç terim çeşitli biçimlerde ve küçük anlam ayrımlarıyla kullanılırlar. *Laikleşme*, politik ya da ekonomik düzenin dinsel kurumlardan bağımsızlığını, dinsel inanç açısından bilimin özgürlüğünü, ve insanın ahlâk değerlerinin din geleneğinin öğretilerinden ayrılmasını kapsar. Böylece, laikleşme bir tarih sürecini, toplumda oluşan değişimleri gösterir. Laikleşme sürecinin sonucu *laiklik* olarak adlandırılır. Laiklik, dinsel otorite, ibadet ve değerlerden kişisel ve toplumsal bağımsızlık demektir. Laikleşme politik ve entelektüel bir program olarak kabul edilip tüm dünya görüşünün temeli durumuna geldiğinde, insan ve toplum yaşamında dinsel inancın ya din kurumlarının herhangi bir biçimde rol almasına karşı gelen bir ideoloji halini aldığında bu, *laisizm* olarak adlandırılmaktadır.⁴⁹⁰

⁴⁸⁸ A.g.e. s. 56-57

⁴⁸⁹ Necip Bilge, “Atatürk Devrimlerinin Temel Ögesi Laiklik”, *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Ankara 2008, s. 75-76

⁴⁹⁰ Thomas Michel, S. J., “Laisizme Katolik Bir Bakış”, *Cogito*, Sayı: 1, 1994, s.103-104

Teokratik devlet anlayışının kökeninde tanrısal iradenin yerini laik devlette akıl ve bilime dayalı yönetim almıştır. Buna göre, laiklik rasyonalizmdir yani akılcılıktır. İnsanın doğanın ve toplumun kural ve yasalarını kendi aklı ile algılaması, kavraması ve yine kendi gücü ve aklı ile doğa ve topluma egemen olması akılcılıktır. Devlet yönetiminde bu yol izlenirse bunun adı laikliktir. Diğer bir anlatımıyla, devlet yönetiminde din adamlarının yorumlarına dayanan dinsel ilkeler benimsenmişse o ülkede teokrasi vardır. Eğer bilimin, aklın yolu rehber alınmışsa laik devlet kurulmuştur.⁴⁹¹ Atatürk'ün gerçekleştirmek istediği laik devlet anlayışı budur.

Laikliğin beş temel unsuru vardır; *“Din ve vicdan hürriyeti, resmi bir devlet dininin bulunmaması, devletin din ve mezhep ayrımı gözetmemesi, devlet kurumlarıyla din kurumlarının ayrılmış olması, son olarak devlet yönetimin din kurallarına bağlı olmamasıdır.”*⁴⁹²

Bu unsurları sebebiyle laikliği dinsizlik olarak algılayanlar vardır. Atatürk, Laikliğin dinsizlik olmadığını ifade etmektedir: *“Laiklik, yalnız din ve dünya işlerinin ayrılması demek değildir. Tüm yurttaşların vicdan, ibadet ve din özgürlüğü de demektir. Laiklik asla dinsizlik olmadığı gibi, sahte dindarlık ve büyücülükle mücadele kapısı açtığı için, gerçek dindarlığın gelişmesi imkanını temin etmiştir. Laikliği dinsizlikle karıştırmak isteyenler, ilerleme ve canlılığın düşmanları ile gözlerinden perde kalkmamış doğu kavimlerinin fanatiklerinden başka kimse olamazlar.”*⁴⁹³

Laiklik dine saygıya ve gerçek dindarlığın gelişmesine imkan sağladığı gibi dinin siyaset alanında istismarına karşı da bir güvencedir. Hiç kimsenin dinini öğrenmesi engellenemez, ancak öğrenmenin ve eğitimin yeri okuldur. O, bu konuda şunları söyler; *“Müslümanların toplumsal hayatında hiç kimsenin özel bir sınıf olarak varlığını korumaya hakkı yoktur. Kendilerinde böyle bir hak görenler dini hükümlere uygun hareket etmiş olmazlar. Bizde ruhbanlık yoktur, hepimiz eşitiz ve dinimizin hükümlerini eşit olarak öğrenmeye mecburuz. Her kişi dinini, din işlerini, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da okuldur.”*⁴⁹⁴

⁴⁹¹ Niyazi Ökten, “Dinler ve Laiklik”, *Cogito*, Sayı: 1, 1994, s. 34

⁴⁹² Ahmet Vehbi Ecer, “Atatürk'ün Din ve İslam Dini Hakkındaki Görüşleri” , *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Ankara 2008, s. 134

⁴⁹³ Genelkurmay Başkanlığı, *Atatürkçülük-Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*. Ankara 1982, I, s. 111

⁴⁹⁴ A.g.e, s. 455

Devlet sisteminin laikleştirilmesi yolunda ilk adım 1924 yılında, 1924 Anayasasında ilk biçimiyle devletin dininin İslam olduğunu belirtmesine karşın, Hilafet kurumunun kaldırılması ile başlanmıştır.⁴⁹⁵ 3 Mart 1924 tarihli 431 sayılı kanunla hilafetin kaldırılması çağdaş yönetime kavuşmak açısından büyük bir adım olmaktadır. Bütün çağdaş din bilgilerinin ifadeleriyle hilafet, bir dini kurum değil, Peygamber'in vefatından sonra tarihi şartların doğurduğu siyasi bir kurumdur. Halifeler zamanında halifenin başlıca görev ve sorumlulukları, “*dini korumak, toplum içinde kavga ve husumeti ortadan kaldırmak, toplumsal düzeni sağlamak, cezaları uygulamak, din düşmanlarına karşı savaşmak, halktan ve ele geçirilen bölge halklarından kanuni vergileri toplamak, hazineden ihtiyaç içindekilere gerekli yardımlarda bulunmak, memurların tayini ve denetimini yapmak*” olarak belirlenmiştir.⁴⁹⁶

“*Halife ve bütün dünya bilmelidir ki; varolan ve korunan halife ve halifelik makamının ne din, ne de siyaset bakımından hiçbir anlamı ve varlığının bilimsel nedeni yoktur*”⁴⁹⁷ diyen Atatürk, hilafetin kaynağını ise şöyle açıklamaktadır; “*Tarihimizin en mutlu dönemi, hükümdarlarımızın halife olmadıkları dönemdir. Bir Türk padişahı hilafeti her nasılsa kendisine mal etmek için nüfuzunu, itibarını, servetini kullandı. Bu sırf tesadüf eseridir. Peygamberimiz, tilmizlerine dünya milletlerine İslamiyeti kabul ettirmelerini emretti; bu milletlerin hükümeti başına geçmelerini emretmedi. Peygamberin zihninden asla böyle bir fikir geçmemiştir. Hilafet demek, yönetme, hükümet demektir.*⁴⁹⁸(...) *Araplar Bağdat'ta bir hilafet kurdular; fakat, Kurtuba'da bir hilafet daha oluşturdular. Ne İranlılar, ne Afganlılar, ne Afrika Müslümanları, İstanbul halifesini asla tanımadılar. Bütün İslam milletleri üzerinde yüce ruhanilik görevini yapan yegane halife fikri, gerçekten değil, kitaplardan çıkmış bir fikirdir. Halife hiçbir zaman Roma'daki Papa'nın Katolikler üzerindeki kuvvet ve gücünü gösterememiştir.*”⁴⁹⁹

⁴⁹⁵ Nilüfer Narlı, “Türkiye’de Laikliğin Konumu”, *Cogito*, Sayı: 1, 1994, s. 24

⁴⁹⁶ Namık Sinan Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, İstanbul 2004, s. 30

⁴⁹⁷ Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, s. 435-436

⁴⁹⁸ Kur’an’da iki yerde tekil ‘halife’, yedi yerde de çoğul ‘hulefa, halaiif’ olarak sözcüğün tüm kullanımlarında insanın kozmik ve evrensel bir emanet taşıyıcı olduğu vurgulanmaktadır. Bakara Suresi’nin 30. Ayetine göre Tanrı insanı yeryüzüne halife olarak yaratmış, hatta bu kararı meleklerin itirazına sebep olmuştur. İsfahani’ye göre Tanrı’nın halifelik görevini ifa, özellikle siyaset konusunda, beşeri gücü ölçüsünde yaratıcının emirlerine uyma şeklinde icra edilir. Bu anlamda iki tür siyaset vardır. Birincisi, insanın ruhunu, bedenini ve kendisine özgü şeyleri sevk ve idare etme sanatıyken, ikincisi kendisi dışında kalanları idare etme sanatıdır. Bkz Namık Sinan Turan, *a.g.e*, s.19-22

⁴⁹⁹ Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, s. 580

Laikleşme süreci Saltanatın kaldırılması ve ardından Cumhuriyet'in ilanıyla başlayacaktır. Hilafetin kaldırılmasından sonra, laikleşme hız kazanmaya başlamıştır. Hilafetin kaldırılmasının ardından yine 1924'te Şeriye ve Evkaf Vekaleti kaldırılarak din ilgili işlerin ve hizmetlerin görülmesi işi Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığına verilmiştir. Böylece, dinin özerk bir biçimde örgütlenmesi önlenmiş, devlet yapısı içinde yer alan bu kurum aracılığıyla din hizmetlerinin devlet tarafından karşılanması sağlanmıştır. Devletin laikleştirilmesinde önemli ikinci adım, hukuk ve eğitim alanlarındadır. Laiklik temeli üzerine yeni bir hukuk birliği oluşturan yasalama işlemlerine girişildi. Daha sonra eğitim ve öğretimin birleştirilmesi yasası çıkarıldı. Dinsel kökenli hukuk yapısı yerine laik hukuk temeli oluşturuldu. Türk Medeni Kanunu, Borçlar Kanunu, Hukuk ve Ceza Yargılamaları Usul Kanunları, Ceza Kanunu, İcra İflas Kanunu, Ticaret Kanunu ile İdari hukuk alanını düzenleyen yasalar çıkarıldı. 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim birliği bir sistem olarak kabul edilerek, eğitim ve öğretimdeki ikiliğe son verildi. Laikleşme sürecini tamamlayan aşamalar ise, kıyafette değişiklik, şapka inkılabı, harf inkılabı, soyadı kanunu, zaman, uzunluk, ağırlık ölçülerinin kabulü gibi değişiklikler olmuştur.

Laiklik, din ve vicdan özgürlüğünün teminatıdır. Laik devlet yönetiminde aklın ve bilimin referansı vardır. Laiklik, bütün kültür unsurlarının içinden dinin ayrışması ve kültürün içinde diğer unsurlar gibi ayrı bir unsur olarak ortaya çıkmasını da sağlamaktadır. Çağdaşlaşma yolunda laiklik önemli bir adımdır. Atatürk, insanların din ve vicdan özgürlüğüne sahip olması gerektiğini her fırsatta vurgulamış, bunu topluma yerleştirmek için çaba harcamıştır. Ona göre, laiklik dinin korunması ve muhafaza edilmesini sağlayacaktır. Atatürk, dinin öğrenilmesi gerektiğini söylemiş, İslam'ın hoşgörülü, akla, tekniğe, bilime ve mantığa uyan bir din olduğunu vurgulamıştır. Hz. Muhammed'in dini kimliğinin yanında bir devrimci ve siyaset adamı kimliğinin de unutulmaması gerektiğini bizlere göstermiştir.

SONUÇ

Entelektüeller, günümüz toplumlarına gelinceye kadar tarihsel süreçte var olmuşlardır. Entelektüellerin konum ve rolleri buldukları topluma ve çağa göre farklılık göstermiştir. Bu farklılık toplumların siyasi, kültürel ve sosyal yapılarının farklılığıyla ilişkilidir. Çünkü, entelektüeller belli bir kültürü etkisi altında oluşurlar. Bu yüzden, toplumsal düşünceleri ve işlevleri açısından içinde buldukları topluma göre değerlendirilmelidirler.

Toplumsal şartlar ve ihtiyaçlar entelektüellere belli rolleri yerine getirme misyonu yüklemiştir. Eski Yunan'da aristokratların çocuklarını eğiterek yöneticiliğe hazırlama görevini üstlenen entelektüeller, Orta Çağda din adamı kimliklerini ön planda tutarak hıristiyan ideolojiyi taşıma ve aktarma misyonunu yüklenmişlerdir. Ancak, Rönesans ve Reform ve ondan sonra gerçekleşen Aydınlanma hareketiyle akılcı, sorgulayıcı, eleştirici “entelektüel” tipi ortaya çıkmıştır.

Entelektüeller, içinde yaşadıkları toplumun bir katmanı olmaları nedeniyle, buldukları sosyal ortam entelektüellerin niteliklerinin oluşmasında etkilidir. Bununla birlikte, bu toplumsal katman, toplumun ortaya çıkmasını sağlayan ekonomik, sosyal ve kültürel değişikliklerle ortaya çıkmışlardır. Toplumun kültürünün korunması ve yeni kuşaklara iletilmesi görevi de bu gruba yüklenen önemli bir görevdir.

Entelektüeller kendilerine yüklenen bu görev gereği zaman zaman devletle iç içe olmuşlardır. Tarih içinde Türk toplumunda devlet yönetiminde görev almak aynı zamanda entelektüel olmayı da sağlamaktadır. Osmanlı toplumunda bu görevi üstlenen ‘Ulema’ olmuştur. Ulema, bir eğitim kurumu olan medresede yetişerek, toplumun entelektüel alandaki faaliyetlerinde rol almışlardır. Osmanlı Devleti’nde medresede, tekkede ve saray okullarında yetişen bu sınıf, kültürü devam ettirme, toplumsal yapıyı güçlendirme, dinsel değerleri aktarma gibi roller üstlenmiştir. Ulemanın fikirlerinin felsefi düşünceden çok, sorunlara pratik çözüm arayışları çerçevesinde oluşmuş ve bu durum Osmanlı devlet yapısı içinde ulema-devlet işbirliğini sağlayan önemli bir unsur olmuştur.

Osmanlı düzeni, 17. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamıştır. Osmanlı toplum yapısında beliren çözümler ve Batı'nın teknolojik olarak üstünlüğü Osmanlı yöneticilerini

yeni arayışlara sürüklemiştir. Devlet yöneticilerinin, Batı'nın teknik seviyesine ulaşmak için gerekli bir olgu olarak gördükleri yenilik hareketleri, Batı ile ilişkilerin bu sebeple yoğunlaşması, değişik kültür ve siyasal değer ürünlerinin, Osmanlı topraklarına girmesine neden olmuştur. 19. yüzyılda yapılan ıslahat hareketleri, siyasi ve idari alanda yeni bir yapılanmayı meydana getirmiş, kültürel ve entelektüel hayatta değişim yaratmıştır. Tanzimat döneminde açılmaya başlayan eğitim kurumları, ulemayı zayıflatmış, yerini yeni entelektüel oluşumlara bırakmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Batı'yı örnek alan kurumların açılması, yabancı dil öğrenmenin zorunlu kabul edilmesi, basındaki gelişmeler Batı fikir ve değerlerinin tanımaya başlayan yeni entelektüel katmanların oluşmasına yol açmıştır. Batı kültürünün eğitim yoluyla Osmanlıda yaygınlaşması, Osmanlı aydınlarını geleneksel düşüncelerle birlikte, Batı'nın fikirlerini de tanıma fırsatı vermiştir. Yeni entelektüellerin en azından bazıları, Fransız devrimlerinin kavramları doğrultusunda, İmparatorluğunun çöküşüne çözümler aramışlardır. Fakat Batı'nın farklı tarihsel ve toplumsal gelişiminin oluşturduğu temeller ve düşünsel yapı Osmanlı'da bulunmadığı için bu çareler sonuç getirmedi. Tanzimat'ın getirdiği yenilikler imparatorluğun çöküşüne engel olamadı ve bu süreç Tanzimat'ı yeterli görmeyen aydın grubunu da ortaya çıkardı.

Bu grup batılı anlamda entelektüel sınıfa benzeyen ilk örnek olarak değerlendirebileceğimiz Yeni Osmanlılar'dır. Yeni Osmanlılar gazeteler aracılığıyla Osmanlı siyasi sisteminde bazı değişikliklerin olması gerektiği yolunda fikirler ortaya atmışlardır. Bu fikirler aydın hareketini meydana getirmiş, bu fikirlerin etkisiyle I. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Yeni Osmanlılar hareketine yol açan temel neden, ilan edilen Tanzimat rejiminin toplumsal yapıda oluşturduğu etki ve bunalımlardır. Yeni Osmanlılar, Tanzimat'ın getirdiği yenilikleri yeterli görmemekteydiler. Tanzimat aydınlarını da bu kötü gidişin sebebi olarak değerlendirmekteydiler. Osmanlı Devleti'nin çöküş nedenlerini ortadan kaldırmak için, anayasal, merkeziyetçi, parlamenter bir yönetim düzenini savunmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer bir entelektüel hareket Jön Türkler olmuştur. II. Abdülhamit yönetimine karşı bir hareket olarak doğmuş ve II. Meşrutiyet'in ilan edilmesini sağlamışlardır. Amaçları, "düzenin sağlanması" ve "devleti kurtarmak", bununla birlikte devletin ilerlemesini sağlamaktı. Bir önceki nesil Yeni Osmanlılar gibi devlet için çalıştıkları ve yapılacak yeniliklerin devletin izniyle yapılmasından dolayı, iktidarı ele geçirmiş

olmalarına rağmen fikirlerini hayata geçiremediler. Her şeye karşın, Tanzimat ve ondan sonra gelen Meşrutiyet dönemleri modern Türkiye için aksaklıkları görmek açısından önemli örneklerdir. Bütün bu yenileşme çabaları Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturmasına yardımcı olmuştur.

Osmanlı'da ortaya çıkan bu yeni düşün ortamı, Türk ulusuna önderlik eden bir *entelektüel*'i, Mustafa Kemal'i ortaya çıkarmıştır. Atatürk'ün öğrenim gördüğü okullar, seçkin öğretmenleri, yetiştiği toplumsal çevre O'nun düşünce yapısının oluşmasında etken olmuşlardı. Batı'da uzun zamandan beri tartışılan olgucu ve akılcı düşüncelerini benimsemiş, olayları da bu düşünceler çerçevesinde değerlendirmiştir.

Entelektüel'in oluşmasında yaşadığı çevre, aldığı eğitim kadar diğer koşullar da önemlidir. Atatürk Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki ordu komutanlıklarından, Kurtuluş Savaşı'nın ilk yıllarındaki kongre başkanlıklarına, T.B.M.M Başkanlığı ve Başkomutanlıktan yeni devletin Cumhurbaşkanlığına kadar çeşitli görevlerde bulunmuştur. Eğitimi kadar, yaşadığı tecrübeler de onun fikir dünyasına büyük katkılarda bulunmuştur. Bu özelliği ile devlet adamı-entelektüel tipine de uygun Mustafa Kemal'in düşüncelerinde değişim esastır. Yeni fikirleri sürekli takip etmekte ve bununla birlikte eski ve yeni fikirler arasında karşılaştırma yapmaktadır.

Mustafa Kemal'in, ilk bakışta liderlik vasfı ön plana çıkmakta ve "*entelektüel*" kimliği üzerinde fazla durulmamaktadır. Oysa, yabancıların gözüyle, Atatürk öncelikle bir *düşünür* olarak değerlendirilmiştir. Bunun sebebi, mesleki tanım olan asker veya devlet kimliğinden öte, öncelikle ortaya koyduğu düşüncelerin değerlendirilmesindedir. Atatürk'ün düşüncelerinin en belirgin özelliği, alıntı veya taklit olmayıp, ulusun koşullarına uygun ve özgün oluşudur. Bununla birlikte, Atatürk Batı dünyasında, düşüncelerini bir bütünsellik içerisinde ortaya koymuş ve bu düşüncelerini liderlik vasfıyla eyleme dönüştürmeyi başarmış *Türk Aydınlanmasını* başlatan modern önderlerdendir.

Atatürk, dogmalardan uzak durmuştur. Bu yüzden, Atatürk, yeni ve genç bir topluma belli bir yön vererek kendine ait özgü bir yolda değil, toplumun gelişerek istediği bir rejimi bulmasını istiyordu. "*Ben felsefeyi severim, ama sistemleri sevmem, sistemler tek gerçeğe dayanırlar*" şeklinde düşüncelerini ifade eden Atatürk, bu sözlerle dogma düşüncelere de karşı olduğunu göstermiştir. Düşüncelerin asla zorla kabul ettirilemeyeceğini savunmaktaydı.

Halka ruh ve vicdanına uymayan hiçbir şey telkin edilemezdi. Atatürk, düşüncelerin anlaşılabilirliği ve yayılabilirliği için entelektüel sınıfla halkın düşünüş biçimi ve hedefi arasında doğal bir uygunluk olması gerektiğini vurgulamaktaydı. Bu yüzden fikirlerini anlatabilmek için Türk halkının hasletlerinden yararlanmıştı. O'na göre, Türk halkının gelenekleri, hayat anlayışı, hayat felsefesi mücadeleci ve özgürlükçüdür. Atatürk, bunu keşfetmiş, fikirlerini anlatabilmek için çoğunlukla bu yolu tercih etmiştir.

Atatürk, büyük bir *mütefekkir*di. Sayısız başarıları göz doldurduğu için, bu büyük kabiliyeti, çok defa geri planda kalmıştır. Mustafa Kemal, kendi çağının ve toplumunun isteklerini algılayan ve bir düzen dahilinde belirli hedeflere doğru yönlendiren, Türk toplumunun düşünce ve eylem önderidir. Düşünürlerin yarattıkları düzenin, ana düşünceleri ve amaçları toplumda oluşur, toplumda birikir, onlar da toplumlarının gereksinmelerini, kavrayıp toplumu yönlendirirler. Birçok düşünür gibi Mustafa Kemal de, toplumun disiplinsiz ve dağınık unsurlarına düzen vermiş, parçaları birleştirmiş ve toplumu eyleme geçirebilmiştir.

Atatürk'ü askerlik yönünden yetenekli ve yurtsever arkadaşlarından ayıran bir diğer özellik de düşünce adamı olarak üzerinde durduğu ve kendisini yıllardan beri hazırladığı politik, sosyal ve bilimsel ideallerdir. Bu onun *entelektüel* yönünü ortaya çıkarmaktadır. Entelektüel, incelemeci, gözlemci ve araştırmacı bir kafa yapısına sahip bulunmayı gerekli kılar. Sosyal yapıyı kavrayabilme; inceleme, gözlem ve çözümleme gücü çok gelişmiş olması gerekmektedir. Atatürk sahip olduğu bu özellikleriyle düşünce ve eylem adamı olarak evrensel ve ulusal boyutta seçkin bir lider olarak kabul edilmektedir.

Atatürk, Türk ulusu için düşüncelerini tek bir ana hedef çerçevesinde belirlemiştir. O da çağdaşlaşmak, Atatürk'ün kendi deyişiyle, çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak, hatta onun üzerine çıkmaktır. Çağdaş uygarlık şeklinde ifade edilen husus genellikle Batı olarak algılanmaktadır. Oysa ifade edilen şey, bilim ve tekniğin ileride olduğu bir uygarlık anlayışıdır. Evrensel değerlerden istifade etmenin yanında Atatürk'ün , çağdaş uygarlık seviyesine çıkarmayı arzuladığı bir diğer olgu da *milli kültürümüz*dür.

Atatürk'ün bir yönüyle yükseltici, geliştirici, kısaca eğitici bir kültür, medeniyet anlayışı yanında, sınırları çok geniş tutulmuş, devlet hayatından fikir hayatına, bilimden güzel sanatlara, ekonomi ve tarımdan, ticarete kadar uzanan bir kültür anlayışı vardır. Kültürü bir

milletin devlet, fikir ve ekonomik hayatında yaptıklarının bütünü ve dolayısıyla milletin medeniyetini de bu faaliyetten kabul eder. Bu yüzden kültürü medeniyetten ayırmak istemez, bunu güç ve gereksiz sayar. Atatürk daima Türk milletinin yüksek bir kültüre sahip olduğuna inanmıştır.

Atatürk'ün düşüncelerinin temelinde, akılcılık, bilim, vicdan ve düşünce özgürlüğüne saygı, ulusal bütünlük, sosyal dayanışma, ulusal ve uluslararası barış kavramları yer almaktadır. Atatürk'ün tüm eylemlerinde ve söylemlerinde akılcılık baskındır. Gerçeği bulmak ve görmek için insan aklına ve bilime önem vermiştir. Akılcı bir yaklaşımla, gerçeğin objektif şekilde değerlendirilebileceğini düşünmüştür ki bu hususlar entelektüel kimliğin tanımını içinde yer almaktadır.

Atatürk'ün benimsediği akılcılık kavramı en geniş anlamı ile, tüm bilimsel yaklaşımı ve ilerici çağdaş bilimi içeren bir nitelik olarak ele alınmıştır. Akıl, mantık, bilim, fen, uygarlık sözcüklerini birlikte kullanarak akılcılığı, akıl ve mantık dışı boş inançlara, bilimsel verilere aykırı olan ön yargılara ve insanla toplumu bir noktada dondurup, değişmez kalıplar içinde hapseden dogmatik düşünceye karşı gelmek olarak tanımlanmıştır.

Atatürk, Türk gençliğine manevi miras olarak hiçbir katı düşünce, hiçbir dogma, hiçbir donmuş kalıplaşmış kural bırakmadığını her fırsatta dile getirmiş, mirasının, bilim ve akıl olduğunu ifade etmiştir. O'na göre dünyada, asla değişmeyecek hükümler getirdiği iddia etmek, aklın ve bilimin gelişimini inkar etmektir. Düşünceler, zamanın gereklerine göre değişmelidir. Atatürk, temel eksen olarak akıl ve bilimin rehberliğini kabul edenlerin, manevi mirasçıları olacağını vurgulamaktadır. Bu özelliği ile kendi fikirlerinde ısrarcı olan pek çok entelektüel'in de çok önüne geçmiştir.

Atatürk'ün kişiliği ve düşünceleri uzun süre dolaylı yollardan incelenmiştir. Bugün hala O'nun fikir sistemini ve bu sistemin kapsam ve sınırlarını tanımamaktayız. Atatürk, Türk Toplumunun sosyal yapısına uygun dinamizm veren yeni düşünceler üretmiş bir *entelektüel*dir. O'nun ortaya koymuş olduğu fikirler aynı zamanda evrensel niteliktedir. Fikirleri pek çok lidere ilham kaynağı olmuş, tarihi aşamaların ve yaşadığı dönemin sınırlarını aşmıştır.

KAYNAKÇA

- Abbaslı, Nazile**, *Ali Suavi'nin düşünce yapısı*. Bilge-Karınca yayınları, İstanbul 2002.
- Ahmad, Feroz**, *İttihad ve Terakki*, Kaynak yayınları, İstanbul 2004.
- Akarsu, Bedia**, *Atatürk Devrimi ve Yorumları*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1978.
- , *Dil-Kültür Bağlantısı*, İnkılap yayınları, İstanbul 1998.
- Akşin, Sina**, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İmge yayınları, İstanbul 2006.
- Anadol, Cemal, Fazile Abbasova, Nazire Abbaslı**, *Türk Kültür ve Medeniyeti*. 2002.
- Arabacı, Fazlı**, *Yeni Osmanlıların Dini ve Siyasi Görüşleri* Platin yayınları , Ankara 2004.
- Arı, Kemal**, *Atatürk ve Aydınlanma*, Yakın Kitabevi yayınları, İzmir 2009
- Aron, Raymond**, *Aydınların Afyonu*. çev. İzzet Tanju. Tur yayınları, İstanbul ,1979.
- , *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Kırmızı yayınları, İstanbul 2006.
- Arsel, İlhan**, *Aydın ve "Aydın"*, Kaynak yayınları, İstanbul 1993.
- Atatürk Araştırma Merkezi**, *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler* , Ankara 1990.
- Atatürk Araştırma Merkezi**, *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Ankara 2008.
- Atatürk, Mustafa Kemal**, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (Bugünkü Dille)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.
- Atatürk, Mustafa Kemal**, *Atatürk'ün Tamim ve Telgraf ve Beyannameleri (Bugünkü Dille)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Söylev I-II*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1978.
- Atatürk, Mustafa Kemal**. *Yurttaş İçin Medeni Bilgiler*, (Özleştirme ve yorumlar: Özer Ozankaya), Cem yayınları, İstanbul 2001.
- , Nuri Conker, *Zabit ve Kumandan-Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981.
- Ateş, Toktamış**, *Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı*. Ümit yayıncılık, Ankara 1996.
- Aydemir, Şevket Süreyya**, *Tek Adam I-III*, İletişim yayınları, İstanbul 2005.
- Bagader, Ebubekir, (Ed.)**, *Modern Çağda Ulema*, İz yayıncılık, İstanbul 1991.

Baran, Tülay Alim. *Vasıf Çınar ve İzmir'e Doğru Gazetesi Yazıları.* Arma yayınları, İstanbul 2001.

Belge, Murat, (Ed.), *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi.* İletişim yayınları, İstanbul 1983.

Belge, Murat, (Ed.), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* İstanbul 1983.

Belge, Murat, (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce.* İletişim yayınları, İstanbul 2004.

Benda, Julien. *Aydınların İhaneti.* çev. Cem Soydemir. İstanbul: Doğu-Batı yayınları, 2006.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma.* Doğu-Batı yayınları, İstanbul 1978.

-----, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler.* Kaynak yayınları, İstanbul 2002.

Bodin, Louis, *Aydınlar.* çev. Mehmet Dünder, Gündoğan yayınları, Ankara, 2000.

Borak, Sadi. *Atatürk ve Din,* Anıl yayınevi, İstanbul 1962.

Bottomore, Tom B. *Seçkinler ve Toplum.* çev. Erol Mutlu. Gündoğan yayınları, Ankara, 1990.

Cebesoy, Ali Fuat, *Sınıf Arkadaşım Atatürk,* İnkılap ve Aka Kitapevi, İstanbul 1981.

Coşkun, Ali, *Osmanlı'da Din Sosyolojisi "Naîmâ Örneği",* İz yayınları, İstanbul 2004.

Çağan, Kenan, (Ed.), *Entelektüel ve İktidar,* Hece yayınları, Ankara 2005.

Çeçen, Anıl, *Atatürk ve Cumhuriyet,* İmge yayınları, İstanbul 2003.

Çiğdem, Ahmet, *Aydınlanma Düşüncesi,* İletişim yayınları, İstanbul 2006.

Dereli Toker, *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi.* İ.Ü yayınları, İstanbul 1974.

Demirel, Özcan, Zeki Kaya (Ed.), *Eğitim Bilimine Giriş,* PegemA yayıncılık, Ankara 2006.

Draz, Abdullah. *Din ve Allah İnancı,* çev. Bekir Karlıağa, Bir yayıncılık, İstanbul 1958.

Eagleton, Terry, *İdeoloji,* çev. Mutlalip Özcan, Ayrıntı yayınları, İstanbul 2000.

Eraslan, Cezmi. *Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürkçülük,* Kum Saati yayınları, İstanbul 2003.

Erbay, Fethiye, Mutlu Erbay, *Cumhuriyet Dönemi Atatürk'ün Sanat Politikası,* Boğaziçi Üniversitesi yayınları, İstanbul 2006.

Filiz, Şahin, *İslam Felsefesinin Serüveni,* Öz Eğitim yayınları, İstanbul 1996.

Gencer, Mustafa, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"*. İletişim yayınları, İstanbul 2003.

Genelkurmay Başkanlığı, *Atatürkçülük-Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri(Birinci Kitap)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1982.

Genelkurmay Başkanlığı, *Atatürkçülük, Atatürkçü Düşünce Sistemi (Üçüncü Kitap)*, Milli Eğitim Basımevi, 1984.

Gouldner Alvin W., *Entelektüelin Geleceği.* çev.Ahmet Özden, Nuray Tunalı, Eti kitapları, İstanbul 1993.

Güngör, Erol, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003.

-----, *İslamın Bugünkü Meseleleri,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.

-----, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik.*Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.

-----, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar.*Ötüken Neşriyat. İstanbul 1998.

Güven,İsmail. *Türkiye 'de Devlet ve İdeoloji,* Siyasal Kitapevi, Ankara 2000.

Güvenç, Bozkurt. *İnsan ve Kültür,*Remzi yayınları, İstanbul 1979.

Goff, Jacques Le, *Ortaçağda Entelektüeller,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ayrıntı yayınları, İstanbul 1994.

Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları ,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.

-----, Ziya Gökalp, *Yeni Hayat- Doğru Yol,* Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1976.

-----, *Türkleşmek,İslamlaşmak,Muasırlaşmak,* Akçağ yayınları, Ankara 2006.

Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi,* İstanbul: Remzi yayımevi, 2004.

Gökberk, Macit. *Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk,*Cumhuriyet yayınları, İstanbul 1997.

Göze, Ayferi. *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler* Beta yayınları, İstanbul 1993.

Hazard, Paul, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme,*çev. Erol Güngör, Ötüken Neşriyat, İstanbul1996.

Heyd, Uriel. *Türk Ulusçuğunun Temelleri,* Başbakanlık Basımevi, Ankara 1979.

İnan, Afet, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

İnan, Afet. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler,* Türkiye İş Bankası, İstanbul 2008.

- İnan, Arı.** *Düşünceleriyle Atatürk*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999
- İnsel, Ahmet,** *Türkiye Toplumunun Bunalımı*. Birikim yayınları, İstanbul 2005.
- Jackh, Ernest.** *Yükselen Hilâl Bir Milletın Yeniden Doğuşu*. Temel yayınları, İstanbul 1999.
- Kara, İsmail,** *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İz yayıncılık, İstanbul 2001.
- Kaya, Erol,** *Mustafa Kemal'in İlk Gazetesi Minber*, Ebabil yayınları, Ankara 2007
- Kazıcı, Ziya,** *Osmanlı'da Toplum Yapısı*. Bilge yayıncılık, İstanbul 2003.
- Keyder, Çağlar,** *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İletişim yayınları, İstanbul 2005.
- Kılıç, Selami,** *Türk Devrimi ve Fikir Temelleri*. Kaynak yayınları, İstanbul 2005.
- Kılıçbay, Mehmet Ali,** *Biz Zaten Avrupalıyız*. İmge yayınevi, Ankara, 2005.
- Koçak, Azmi,** *Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi*, İstanbul 2006.
- Kocatürk, Utkan ,** *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2007.
- Koloğlu, Orhan.** *Cumhuriyet'in İlk Onbeş Yılı*, Cumhuriyet yayınları, İstanbul 2002.
- Kongar, Emre,** *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. Remzi yayınevi, İstanbul 1981.
- , *Atatürk ve Devrim Kuramları*, Türkiye İş Bankası yayınları, Ankara 1981.
- , *Kültür Üzerine*. Remzi yayınevi, İstanbul 2005.
- Kuntay, Mithat Cemal.** *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında I*. Maarif Matbaası, İstanbul 1944.
- Kuran, Ahmet Bedevi,** *İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. Baha Matbaası, İstanbul 1956
- Lipset, Seymour Martin,** *Siyasal İnsan*. çev. Mete Tunçay Teori yayınları, Ankara, 1986.
- Mango, Andrew,** *Atatürk*, Sabah Kitapları, İstanbul 1999.
- Mardin, Şerif,** *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim yayınları, İstanbul, 2006.
- , *İdeoloji*, İletişim yayınları, İstanbul 2004.
- , *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, İletişim yayınları, İstanbul 2005.
- , *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İletişim yayınları, İstanbul 2008.
- , *Türk Modernleşmesi*. İletişim yayınları, İstanbul 2004.

-----, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim yayınları, İstanbul 2005.

-----, *Din ve İdeoloji*, İletişim yayınları, İstanbul 2007.

Meriç, Cemil, *Mağaradakiler*, İletişim yayınları, İstanbul, 2005.

Mumcu, Ahmet. *Kültür Anlayışında Vicdan ve Din Özgürlüğünün Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2007.

Milli Eğitim Bakanlığı, *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğunu En Uzun Yüzyılı*. İletişim yayınları, İstanbul 2005.

Ozankaya, Özer. *Cumhuriyet ya da Demokrasi*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2002.

-----, *Cumhuriyet Çınarı*, Cem yayınevi, İstanbul 2003.

-----, *Dünya Düşünürleri Gözüyle Atatürk ve Cumhuriyeti*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2004.

Öz, Baki. *Atatürk'ün Düşünce Yapısının Oluşumu*, Can yayınları, İstanbul 1996.

Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi X.cilt*. Ötüken yayınları, İstanbul 1983.

Öztürk, İsa, *Harf Devrimi ve Sonuçları*, Adam yayınları, İstanbul 2004.

Pazarlı, Osman, *Metinlerle Felsefe Tarihi*, Remzi yayınları, İstanbul 1964.

Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler* .çev. Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınları, İstanbul 1974.

Portelli, Huges, *Gramsci ve Tarihsel Blok*. çev. Kenan Somer, Savaş yayınları, Ankara 1982.

Ramsaur, E.E., *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Sander yayınları, İstanbul 1972.

Said, Edward W., *Entelektüel: Sürgün, Marjinal, Yabancı*. çev. Tuncay Birkan. Ayrıntı yayınları, İstanbul, 2004.

Sarıkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İz yayıncılık, İstanbul 1997.

Sav, Ergun, *Atatürk ve İki Büyük Türk Düşünürü Namık Kemal ve Ziya Gökalp*, Bilgi yayınları, Ankara 2001.

Sencer, Oya, *Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi*. Habora yayınevi, İstanbul 1969.

Sinanoglu, Suat. *Türk Humanizmi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1980

Shaw, Stanford J., Ezel Kural Shaw,*Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye.*E yayınları, İstanbul 2000.

Sönmez, Cemil, *Atatürk'ün Yetiştirilmesi ve Öğretmenleri,* Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004.

Şen, Sabahattin,(Ed.), *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu,* Bağlam yayıncılık, Ankara 1995.

Şeriati, Ali, *Aydın.* çev. İbrahim Ağacan , Dünya yayıncılık, İstanbul 1990.

Şişman, Mehmet. *Eğitim Bilimine Giriş,*PegemA yayıncılık, Ankara 2007.

Taneri, Aydın, *Türk Devlet Geleneği: Dün-Bugün.* Töre-Devlet yayınları, Ankara 1981.

Tansu, Samih Nafiz. İki Devrin Perde Arkası, (Anlatan: Hüsamettin Ertürk), Ararat Yayınevi, İstanbul, 1969.

Tanyol, Cahit. *Atatürk ve Halkçılık,*Türkiye İş Bankası yayınları, İstanbul 1981.

Tezcan, Mahmut, *Atatürk ve Eğitim Bilimleri,*Anı yayıncılık, Ankara 2000.

Turan, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi.* Bilgi yayınevi, Ankara 1990.

-----, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

Turan, Namık Sinan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması,* Altın Kitaplar, İstanbul 2004.

Türkdoğan,Orhan, *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi.*Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1988.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, *İlmihal,* IRCICA yayınları, İstanbul 1999.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı İlmiye Teşkilatı,* Türk Tarih Kurumu Ankara 1988,

Ülgener Sabri F., *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler.* Derin yayınları, İstanbul 2006.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.* Ülken yayınları, İstanbul 2005.

Wilson, Howard E.,İlhan Başgöz, *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk,* Ajans Türk Matbaası, Ankara 1968.

Yamaner, Şerafettin. *Atatürk Öncesi ve Sonrası Kültürel Değişim,* Toplumsal Dönüşüm yayınları, İstanbul 1999.

-----, Şerafettin Yamaner, *Atatürkçü Düşünce Uusul Eğitim,*Toplumsal Dönüşüm yayınları, İstanbul 1998.

Yazıcı, Nevin, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti.* Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 2002

Zimmerman, Carle C., *Yeni Sosyoloji Dersleri*. çev. Amiran Kurtkan Bilgeseven, İ.Ü. İktisat Fakültesi yayınları, İstanbul, 1964.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'ni Tarihi*. İletişim yayınları, İstanbul 2004.

MAKALELER

1. Advigor Levy, “Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud’un Askerî Islahatı”, *Modern Çağda Ulema*, (ed. Ebubekir Bagader), İstanbul 1991
2. Afet İnan, Atatürk’ün Önderliğinde Kültür Devrimi, *Kalkınma için Bölgesel İşbirliği Semineri Tebliğleri*, Ankara 1972
3. Ahmet Arslan, “Aydınlar, Entelektüeller ve Müminler”, *Cogito*, Sayı: 31;Yapı kredi yayınları, İstanbul 2002.
4. Ahmet Yaşar Ocak, “Osmanlı İmparatorluğu ve İslam (Problematic Bir Yaklaşım Denemesi)”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt, Ankara 4-8 Ekim 1999.
5. Ahmet Mumcu, “Atatürk’ün Kültür Anlayışında Hukukun Yeri”, *Belgelerle Türk Tarihi*, Sayı: 58, 2001.
6. Ahmet Mumcu, “Milli Kültür Unsuru Olarak Hukuk”, *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara 1990.
7. Ahmet Vehbi Ecer, “Atatürk’ün Din ve İslam Dini Hakkındaki Görüşleri” , *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Ankara 2008.
8. Aydın Sayılı, “Atatürk ve Milli Kültür” , *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara 1990.
9. Aydın Sayılı, “Atatürk ve Milli Kültürümüzün Temel Unsurlarından Bilim ile Entelektüel Kültür ve Teknoloji” *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara 1990.
10. Aydın Sayılı, “Atatürk, Bilim ve Üniveriste”, *Bellekten*, Cilt LII, Sayı 204, Ankara 1988.
11. Ayşe Azman, “Türk Aydınının Kendini Tanımlama Sorunu”, *Türk Aydınını ve Kimlik Sorunu*, (ed. Sabahattin Şen), Bağlam yayıncılık, Ankara 1995.
12. Bekir Karlığa, “Doğu-batı Düşüncelerinde On Üçüncü Yüzyıl Dönüşümü”, *Doğu-batı Dergisi*, Sayı:33, 2005.

13. Burhan Göksel, "Atatürk'ün Eğitim Konusunda Görüşleri ve Misak-ı Maarif" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* , Ankara 1985.
14. Cemil Meriç, "Batı'da ve Bizde Aydının Serüveni". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi I* ,(ed, Murat Belge), İletişim yayınları, İstanbul 1983.
15. Ergun Özbudun, "Milli Kültür Unsuru Olarak Devlet Anlayışı ve Devlet Yapısı", *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara 1990.
16. Esmeralda Hasanova, "Türkiye'de XX. Yüzyıl Başlarında İki İçtimai-Siyasi Terakki Doktrini Üzerine" *XIII. Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt, Ankara 4-8 Ekim 1999.
17. Ethem Ruhi Fıçlalı, "Atatürk ve Din", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Ankara 2008.
18. Fethi Naci, "Münevver'den Entel'e" *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, (ed. Sabahattin Şen), Bağlam yayıncılık, Ankara 1995.
19. General Gulzar Ahmed , "İktisadi Kalkınma ve Kültürde Değişmeler" , *Atatürk'ün Önderliğinde Kültür Devrimi, Kalkınma için Bölgesel İşbirliği Semineri Tebliğleri* , Ankara 1972.
20. "Gramsci'ye Göre Aydınlar" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi I* ,(ed, Murat Belge). İstanbul: İletişim yayınları, 1983.
21. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Geleneğinin Oluşumu". *Belleten*, Cilt : LXVI, Sayı: 247, Aralık 2002.
22. Eyüp Özveren, "Taşlar Yerinden Oynarken: Alacakaranlıktan Aydınlığa", *Cogito*, Sayı: 31; Yapı kredi yayınları, İstanbul 2002.
23. Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştiği Devrin Milli Eğitim Sistemi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 45, 2000.
24. Hüseyin Batuhan, "Entelektüel Kavramı Üzerine" , *Cogito* Sayı: 31, Yapı kredi yayınları, İstanbul 2002.
25. Hüseyin Aydın, "Osmanlılardan Kalkarak Osmanlılarda Felsefi Düşünceye Bir Bakış" *XIII. Türk Tarih Kongresi*, III. Cilt-II. Kısım, Ankara 4-8 Ekim 1999.
26. İsmail Doğan, "Sosyolojik Düşüncenin Osmanlı'daki Kaynakları: 'Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası' Örneği" *XIII. Türk Tarih Kongresi*, III. Cilt-II. Kısım, Ankara 4-8 Ekim 1999.
27. İsmet Giritli, "Atatürk, Kültür ve Sanat", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 10, Ankara 1997.
28. Kemâli Saybaşılı, "Münevver, Entelektüel, Aydın" *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, (ed. Sabahattin Şen). Bağlam yayıncılık, Ankara 1995.

29. Kemal Karpat, “Kimlik Sorunu’nun Türkiye’deki Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi” *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, (ed. Sabahattin Şen). Bağlam yayıncılık, Ankara 1995.
30. Macit Gökberk, “Atatürk ve Uygarlık”, *Türk Dili*, sayı: 338, Ankara 1983.
31. Mehmet Can Doğan, “İktidar ve Entelektüel”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı:37, Cedit yayıncılık, Ankara 1995.
32. Mehmet Ali Kılıçbay, “Türk Aydınının Dünyasını Anlamak”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, (ed. Sabahattin Şen). Bağlam yayıncılık, Ankara 1995.
33. Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlı Aydını”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* ,(ed, Murat Belge). İstanbul 1983.
34. Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlı Batılılaşması” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* ,(ed, Murat Belge). İstanbul 1983.
35. Murat Belge, “Tarihsel Gelişme Süreci İçinde Aydınlar”. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* I,(ed, Murat Belge). İletişim yayınları, İstanbul 1983.
36. Mustafa Aydın, “Aydınlar ve Günümüzdeki İşlevleri”, *Entelektüel ve İktidar*, (ed. Kenan Çağan), Hece yayınları, Ankara 2005.
37. Mübahat Türker Küyel, “Kültür ve Medeniyet Varlıklarının Korunması Dünyaya Açılmaya Engel Olur mu?”, *Milli Kültür*, Sayı: 69, 1990.
38. Mübahat Türker Küyel, “Milli Âhlak Unsurları” , *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara 1990.
39. Necip Bilge, “Atatürk Devrimlerinin Temel Ögesi Laiklik”, *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Ankara 2008.
40. Nilüfer Narlı, “Türkiye’de Laikliğin Konumu”, *Cogito*, Sayı: 1, 1994.
41. Niyazi Ökten, “Dinler ve Laiklik”, *Cogito*, Sayı: 1, 1994.
42. Nuray Mert, “Aydın: Bir Masal Kahramanı”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı:35, Cedit yayıncılık, Ankara 1995.
43. Oluş Arık, “Güzel Sanatlar” , *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara 1990.
44. Osman Konuk, “Aydınlar ve günümüzdeki İşlevleri” , *Entelektüel ve İktidar*, (ed. Kenan Çağan), Hece yayınları, Ankara 2005.
45. Özcan Demirel, Zeki Kaya, “Eğitimle İlgili Kavramlar” Eğitim Bilimine Giriş, (ed. Özcan Demirel-Zeki Kaya), Ankara 2006.

46. Reşat İ. Özkan, “Birey-Toplum İlişkilerinde Aydının ve Siyasetin Önemi” *Türkiye Günlüğü*, Sayı:35, Cedit yayıncılık, Ankara1995.
47. Reşat Kaynar, “Atatürk’ün Kültür ve Eğitim Anlayışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:6, 1986
48. Saim Sakaoğlu, “Atatürk’ün Türk Sanatına Verdiği Değer”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 44, 2000.
49. Selahattin Hilav, “Entelektüel ve Eylem”, *Cogito*, Sayı: 31; Yapı kredi yayınları, İstanbul 2002.
50. Sevim Kantarcıoğlu, “Çağdaş Kültür ve Madeniyet Kavramları Işığında Atatürk’ün Kültür Anlayışı”, *Milli Kültür*, Sayı: 40, Ankara 1983.
51. Suat İlhan, “Atatürkçülük Kültür Unsurlarımızdan Birisidir”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 18, 1990.
52. Süleyman Seyfi Öğün, “Türkiye Aydınları ve Siyaset” *Türkiye Günlüğü* Sayı:35, Cedit yayıncılık, Ankara 1995.
53. Süleyman Seyfi Öğün, “Uçuşan Kimliklerimiz”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı:33, Cedit yayıncılık, Ankara 1995.
54. Sina Akşin, “Jön Türkler” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* III,(ed, Murat Belge). İstanbul 1983.
55. Şerif Mardin, “19 Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* I,(ed, Murat Belge). İstanbul 1983.
56. Şerif Mardin “Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* IV,(ed, Murat Belge). İstanbul 1983.
57. Şerif Mardin, “Tanzimat ve Aydınlar” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* I, (ed, Murat Belge). İstanbul 1983.
58. Şükrü Ada,”Toplumsal Değişme ve Yenileşme”, *Eğitim Bilimine Giriş*,(ed.Özcan Demirel-Zeki Kaya), Ankara 2006.
59. Thomas Michel, S. J., “Laisizme Katolik Bir Bakış”, *Cogito*, Sayı: 1, 1994.
60. Turhan Ilgaz, “Heidegger Entelektüel miydi?”, *Cogito* Sayı: 31;Yapı kredi yayınları, İstanbul 2002.
61. Vural Hoşgörür, “Eğitimin Toplumsal Temelleri” *Eğitim Bilimine Giriş*, (ed.Özcan Demirel-Zeki Kaya), Ankara 2006.
62. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız, “Tarih ve Kültür” , *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara 1990.

63. Yavuz G. Yıldız, “Türk Aydını ve İktidar Sorunu” *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, (ed. Sabahattin Şen). Bağlam yayıncılık, Ankara 1995.
64. Yavuz Selim Karakışla, “Arşivden Bir Belge” , *Toplumsal Tarih*, Sayı: 76, 2000.
65. Yusuf Sarıbay, “İmparatorluk’tan Milli Devlete Dönüşüm Sürecinde Türk Ocakları” *XIII. Türk Tarih Kongresi*, III. Cilt, Ankara 4-8 Ekim 1999.
66. Yüksel Ülken, “Kültür ve Ekonomi Arasındaki Karşılıklı Etkileşim” *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, Ankara 1990.
67. Yüksel Ülken , “Atatürk'te Eğitim - Bilim ve Teknik” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 12, Cilt IV, 1988.

SÖZLÜKLER

1. Ali Seydi , *Resimli Kamus-i Osmani*, Matbaa ve Kütüphane-i Cihan, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye 1332/1933.
2. Ali Seydi, *Resimli Yeni Türkçe Lugat*, Cihan Matbaası, İstanbul 1352.
3. İbrahim Alaettin Gövsa, *Yeni Türk Lugatı*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1930.
4. İbrahim Alaettin Gövsa, *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi*, İskit Yayınları, İstanbul 1956.
5. Mehmed Salahi, *Kamus-ı Osmani*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1321/1322.
6. Mehmed Bahaeddin, *Yeni Türkçe Lugat*, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul 1342/1343.
7. Sinan Kabağağaç, Erdal Alova , *Latince-Türkçe Sözlük*, Sosyal yayınları, İstanbul 1995.
8. Şemsettin Sami, *Kamus-i Türki* : tıpkıbasım, Enderun yayınevi, İstanbul 1989.
9. Tahsin Saraç, *Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1976.
10. Tamara Ribalçenko, *Rusça Temel Sözlük: Rusça-Türkçe / Türkçe-Rusça*, Russky Yazık yayınları, Moskova 2004.
11. *Türkçe'den Osmanlıca'ya Cep Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1935.

İNTERNET KAYNAKLARI

1. İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi

http://tr.wikisource.org/wiki/%C4%B0nsan_ve_Yurtta%C5%9F_Haklar%C4%B1_Bildirisi

ÖZGEÇMİŞ

EMİNE NİHAL GİRAY

Kişisel Bilgiler:

Doğum Tarihi: 12 Mayıs 1982
Doğum Yeri: İzmir
Medeni Durumu: Bekar

Eğitim:

Lise	1996-1999	Denizli Lisesi
Üniversite	1999-2005	Yeditepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih
Yüksek Lisans	2005-2009	Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

Çalıştığı Kurumlar:

2008	Kutlu Aktaş İlköğretim Okulu-Sınıf Öğretmeni
2007-2008	Selma Akay İlköğretim Okulu - Sosyal Bilgiler Öğretmeni
2007-2008	Perran Kutman İlköğretim Okulu -Sosyal Bilgiler Öğretmeni
2005	Veys Fm - Program sunucusu ve yapımcısı